

TARTALOM

Tanulmányok

GYÖRFFY GÁBOR, A romániai magyar könyvkiadás a kommunista cenzúra és propaganda korában	3
FARMATI ANNA, Strófikus zsoltárok a XVII. századi katolikus énekgyűjteményekben	25
LAJOS KATALIN, A közmondások szövegtani funkciói a paraszti önéletírásokban	43

Kisebb közlemények

KÓSA FERENC, Megjegyzések a vargyasi rovásírás újabb megfejtéséhez	73
LUKÁCS CSILLA, Nyelvjárás és köznyelv. Székelyföldi középiskolások nyelvi tudatosságának vizsgálata	81

Adattár

CSOMORTÁNI MAGDOLNA, A Hargita megyei Csikborzsova, Csíkesomortán, Csíkszentmiklós helynevei	89
--	----

Szemle

Heltai Gáspár imádságos könyve (1570–1571) (<i>Széll Anita</i>)	101
TÁNCZOS VILMOS (szerk.), Képek a folklórban. Tanulmányok az archetipikus szimbolizáció köréből (<i>Dranik Réka</i>)	104
KESZEG VILMOS – SZABÓ ZSOLT (szerk.), Aranyos-vidék magyarsága. Arnyosszék, Torda és vidéke a változó időben (<i>Fodor Attila</i>)	107

STUDII ȘI CERCETĂRI DE LINGVISTICĂ ȘI ISTORIE LITERARĂ

Anul LII.

2008

Nr. 1.

SUMAR

Studii

GÁBOR GYÖRFFY, Editurile de limba maghiară din România în perioada cenzurii și propagandei comuniste	3
ANNA FARMATI, Psalmii versificați ai secolului al XVII-lea în culegerea de cântece catolice	25
KATALIN LAJOS, Funcțiile textologice ale proverbelor în autobiografiile populare	43

Articole

FERENC KÓSA, Observații privind o nouă încercare de descifrare a inscripției runice de la Vârghiș	73
CSILLA LUKÁCS, Dialect și limbă comună. Cercetarea conștiinței în vorbire a unor elevi de liceu din Secuime	81

Materiale și documente

MAGDOLNA CSOMORTÁNI, Toponime din Bârzava, Șoimeni și Nicolești (jud. Harghita)	89
---	----

Recenzii

Heltai Gáspár imádságos könyve (1570–1571) (Cartea de rugăciuni a lui Gáspár Heltai) (<i>Anita Széll</i>)	101
TÁNCZOS VILMOS (szerk.), Képek a folklórban. Tanulmányok az archetipikus szimbolizáció köréből (Imagini în folclor. Studii din domeniul simbolizației arhetipice) (<i>Réka Dranik</i>)	104
KESZEG VILMOS – SZABÓ ZSOLT (szerk.), Aranyos-vidék magyarsága. Aranyosszék, Torda és vidéke a változó időben (Maghiarimea din zona Arieșului. Despre Valea Arieșului, Turda și împrejurimi în vremurile schimbătoare) (<i>Attila Fodor</i>)	107

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE – BUCUREȘTI

Str. 13 Septembrie nr. 13

TANULMÁNYOK

A ROMÁNIAI MAGYAR KÖNYVKIADÁS A KOMMUNISTA
CENZÚRA ÉS PROPAGANDA KORÁBAN

1. A központosított kiadói rendszer kialakítása

A második világháború utáni első időszakban, a könyvkiadó vállalatok 1948-as államosításáig a romániai magyar könyvkiadásnak még viszonylag független intézményrendszerre volt. Emellett megjelentek a hatalom érdekeit szolgáló intézmények, amelyek kezdetben a hagyományos intézményekkel párhuzamosan működtek.

Az erdélyi magyar könyvkiadás nem sokkal a hadszíntér átvonulása után, 1944 őszétől kezd újraszerveződni. Számos könyvkiadó kezd el működését, közülük a legjelentősebb a kolozsvári Józsa Béla Athenaeum. Habár az Erdélyi Szépmíves Céh újraindítására nem nyílik lehetőség, a hagyományos magyar intézmények többsége (Erdélyi Múzeum–Egyesület, Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület, Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, Erdélyi Tudományos Intézet) beindíthatja a kiadói tevékenységet.

A romániai magyar művelődésre viszont negatívan hatott, hogy 1944 végétől kezdetét vette a szovjet kultúra erőszakos terjesztése, korlátozván a magyar intézmények hagyományőrző szerepét. Legfőbb eszköze a Szovjetunió Romániai Barátainak Egyesülete (ARLUS) volt, mellette azonban még számos intézmény vette ki részét az orosz filmbemutatók, könyvkiállítások, kultúrműsorok és ismeretterjesztő előadások szervezéséből. A folyamat a könyvkiadás terén és érzékeltette hatását: a Józsa Béla Athenaeum vezetője, Szentimrei Jenő az *Erdély* hasábjain nyilatkozott 1945-ben a vállalat célkitűzéseiről, amelyek között elsődleges helyet foglalt el az orosz klasszikus írók műveinek sorozat-kiadása.¹

A művelődéspolitikai új eszközöként alakul meg 1945-ben az Orosz Könyvkiadó (Cartea Rusă) magyar osztálya, amelynek feladata a szovjet irodalom, művészet, tudomány és technika népszerűsítése, illetve a marxista-leninista ideológia terjesztése. A kiadó magyar részlegének tevékenysége a bukaresti, kolozsvári és nagyváradi szerkesztőségekben bontakozik ki. A népszerű szerzők mellett (Ilya Ehrenburg, I. A. Jefremov, Puskin, Solohov stb.) a

¹ Az interjú az *Erdély* 1945. május 5-i számában olvasható.

kiadványok legnagyobb részét az 1948–1953 között megjelentetett ARLUS brosrák, valamint az 1946-ban indított *Népszerű tudomány* sorozat teszi ki.²

A Román Kommunista Párt (1948-tól Román Munkáspárt) kiadója 1944 őszétől jelentet meg magyar nyelvű politikai kiadványokat. Dávid Gyula vizsgálata szerint a háborút követő időszakban elsősorban Marx, Engels, Lenin és Sztálin alapművei jelennek meg.³ A propagandát közvetlen módon szolgálja *Az aktivista zsebkönyve* című sorozat 25 füzete, valamint az orosz nyelvből fordított művek. A kommunista és szociáldemokrata pártok 1948-as egyesítése után indul a *Marxista-leninista könyvtár*, valamint *Az irányítók zsebkönyve* című sorozat. Sztálin 70. születésnapjának tiszteletére az RMP kiadója megjelenteti a *Nemzeti kérdés és leninizmus* című kötetét, valamint *A gazdasági vezető káderek feladatairól* tartott beszédét.

Az 1945–1947 közötti időszakban megfértek egymás mellett a különböző könyvkiadó vállalatok, habár a kommunista párt központi kiadóbizottságának és az egyes tartományok propaganda osztályainak kiadásában megjelenő művek száma egyre növekedett. A politikai és gazdasági nyomás hatására a hagyományos magyar intézmények könyvkiadói tevékenysége 1947-re csökkent jelentős mértékben, és ezzel együtt a magyar nyelvű könyvkiadás fokozatosan Bukarestbe koncentrálódott. Az államilag támogatott kiadók, amelyek szerepet vállaltak a hivatalos ideológia terjesztésében, megsokszorozták a kiadott könyvek számát.⁴

A nyomdák 1948. júniusi államosításával a kommunista hatalom fokozatosan a könyvkiadást is teljes ellenőrzése alá vonja. Az állami monopólium, amely a műszaki dotáció és a pénzforrások preferenciális elosztását eredményezte, nagy mértékben elősegítette a pártpropaganda terjesztését, illetve a cenzúra működését. Ezzel magyarázható a romániai magyar könyvtermelés ezt követő fokozott tematikai egyoldalúsága, illetve a propaganda-kiadványok számának növekedése. Az 1947-ben Romániában összesen megjelentetett 214 magyar nyelvű könyvből csupán 33 (15,4%) volt kimondottan propaganda célú kiadvány. Az arány a következő években látványosan növekszik: 1948-ban 140 a 345-ből (40,5%), 1949-ben pedig 205 a 430-ból (47,6%).⁵

A központosított könyvkiadásban eleinte az 1947-ben létesített mammutintézmény, az Állami Könyvkiadó játszott döntő szerepet. A tankönyvek kiadásának kizárólagos jogát – egy évvel az iskolák államosítása előtt – a

² Lásd *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, IV. kötet. Erdélyi Múzeum Egyesület – Kriterion Könyvkiadó. Bukarest–Kolozsvár, 2002. 290–2.

³ *I. m.* 529–34.

⁴ A Kolozsváron kiadott magyar könyvek számának alakulása alátámasztja a központosítás folyamatát: 1944-ben 35, 1945-ben 194, 1946-ban 227, 1947-ben 102, 1948-ban 112, 1949-ben 11 könyv jelenik meg. A kommunista párt által évente kiadott magyar nyelvű könyvek száma 1944 és 1949 között majdnem ötszörösére nő. Lásd Tóth Kálmán–Gábor Dénes: *Romániai magyar könyvkiadás (1944–1949)*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása. Kolozsvár, 1992. 6–8.

⁵ Az adatok számítására felhasználtam: Tóth Kálmán–Gábor Dénes *i. m.*-vét.

Közoktatási Minisztérium vette át. Az egyházak szellemi befolyásának minimalizálására jelentősen lecsökken a vallásos kiadványok száma. A kommunista hatalom azonban eltérő bánásmódot alkalmazott a különböző egyházakkal szemben: a katolikus könyvkiadás volt az, amelyik majdnem teljesen megszűnt.⁶

Az ötvenes években jönnek létre a különböző állami szakkiadók, illetve ezek magyar nyelvű részlegei: 1951-ben az Állami Irodalmi és Művészeti és az Állami Tankönyvkiadó, 1952-ban a Testnevelési és Sportkiadó, illetve a Műszaki Kiadó, 1953-ban a Mezőgazdasági és Erdészeti Állami Kiadó és az Állami Tudományos Kiadó, 1954-ben az Állami Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó. Ugyanakkor 1952-ben önállósul az RMP Központi Bizottsága irányítása alatt működő Politikai Könyvkiadó és az IMSz által irányított Ifjúsági Könyvkiadó.⁷

A kommunista párt különböző szerveinek kiadásában megjelenő művek száma ugrásszerűen emelkedik (1948-ig összesen 22 mű, 1948-ban már 76).⁸ Az RMP kiadványainak túlnyomó részét 1950-től a propaganda-brosúrák és sorozatok teszik ki (*Falusi esti párttanfolyamok, Pártpolitikai körök részére, Propagandisták és előadók részére, Városi esti párttanfolyamok részére* stb.), amelyek anyagát esetenként gyűjteményes kötetben is kiadják.

A Politikai Könyvkiadónál az ötvenes évekre jellemző a párttörténeti tematika megjelenése, egy 25 füzetes sorozat formájában, amely a román kommunista mozgalom történetét mutatja be a kezdetektől az 1947-es hatalomátvételig. A füzetek egy része több kiadásban, módosításokkal jelenik meg, jelezvén a párt múltjának folyamatos átértékelését és visszamenőleges újraírását. Az ötvenes években a kiadónál megjelent művek száma évről évre csökkent, azonban ez nem vezetett a politikai művek számának visszaeséséhez, hiszen más kiadók is jelentettek meg politikai könyveket, elsősorban az Országos Szakszervezeti Tanács, a Romániai Demokrata Nők Szövetsége és az Ifjúsági Könyvkiadó.

A könyvkiadás központosítása révén a hatalomnak közvetlen lehetősége nyílt arra, hogy a propaganda céljaira használja fel a kiadóvállalatokat. A párt irányítása alatt levő kiadók minden lehetséges anyagi támogatást megkaptak ahhoz, hogy növeljék kiadványaik számát. A könyvkiadás tematikája pontosan követte a sajtóban megjelentetett propaganda-kampányok témáit. A szovjet kommunista párt tapasztalatának, a szocialista demokrácia, a gazdasági tervek és a békeharc népszerűsítése, valamint a reakció és az imperializmus leleplezése folyamatosan napirenden van a könyvkiadásban is.⁹

⁶ Lásd Vincze Gábor, *Illúziók és csalódások. (Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből)*. Status. Csíkszereda, 1999. 313–4.

⁷ *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. III. kötet. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1994. 217.

⁸ Tóth Kálmán–Gábor Dénes *i. m.* 8.

⁹ Uők, *i. m.*

2. A kommunista könyvcenzúra mechanizmusai

A kommunista cenzúra törvényes alapjait első ízben Romániában a Szövetséges Hatalmakkal kötött 1944. szeptemberi 12-i fegyverszüneti egyezmény határozta meg, amely korlátlan jogokat biztosított a megszálló szovjet hatalom számára, hogy ellenőrzése alatt tartsa a sajtó, könyvkiadás és művelődés intézményeit.

Kezdetben a helyi szovjet parancsnokságok a Propaganda Minisztérium mellett működő Cenzúra Bizottsággal együttműködve hajták végre a kiadványok ellenőrzését. A majdnem három évtizedig működő cenzúrahivatal első szervezeti struktúrája a Tájékoztatási Minisztérium keretén belül jön létre 1946 tavaszán; feladatkörébe tartozik a sajtókiadványok, könyvek, brosúrák és egyéb nyomtatványok engedélyezése és ellenőrzése.¹⁰

A Minisztertanács közvetlen felügyelete alatt működő Sajtófigazgatóság 1949-ben történő felállítását követően a nyomtatványok ellenőrzése egyre szakszerűbben folyt. Az intézmény rövid időn belül kidolgozza a vidéki irodáknak szánt utasításokat. A helyi sajtó és könyvkiadás, a könyvtárak és rádióadók felügyelete során a cenzorok meghatározott szempontok szerint végzik tevékenységüket. Ugyanakkor a Sajtófigazgatóság ellenőrzését a pártbizottságok illetékes részlegein – a Propaganda és Agitációs, illetve a Sajtóosztályon – végzett cenzúra egészítette ki. Az ily módon létrehozott kettős szűrőnek az volt a célja, hogy kirekesszen a nyilvánosság teréből minden elemet, amely ellentétes volt a propaganda által terjesztett világképpel. A nyomtatványok előzetes ellenőrzése ezért számos esetben szigorú utólagos cenzúrával párosult.

A cenzúra intézményesülésnek első szakasza 1954-re lezártnak tekinthető; az intézmény ekkorra túllépte a kezdeti szervezés időszakát: képzett személyzettel, hatásosan működő területi (megyei) irodákkal és pontosan lefektetett szabályzattal rendelkezett. Szervezeti felépítésében három főosztály található: a sajtóval, a könyvkiadással, és az agitációs és propaganda tevékenységgel foglalkozó részlegek.

2.1. A magyar nyelvű tankönyvek ellenőrzésének elvei

A második világháború utáni években a romániai magyar oktatás egyik lényeges problémája a saját tankönyvek hiánya volt. Habár a helyi szovjet városparancsnokságok támogatásával a tanítás legtöbb helyen már 1944 november-decemberében – Észak-Erdélyben továbbra is a magyarországi oktatási rendszer szerint – elkezdődhetett, a „reakciós” Horthy-rendszer tankönyveit nem volt szabad használni. Ez elsősorban olyan „ideológikus” tantárgyakra vonatkozott, mint az irodalom, történelem és földrajz. A

¹⁰ Bogdan Ficeac, *Cenzura comunistă și formarea omului nou*. Nemira. București, 1999. 68–9.

természettudományi tárgyaknál kevesebb elvi kifogás merülhetett fel, ezért a hatóságok sok esetben jóváhagyták a magyarországi tankönyvek használatát.

A tankönyvhiányt kezdetben a különböző magánkiadványok (Puskás Lajos, Xantus János stb.) pótolták, azonban a hatalom igyekezte korlátozni a független kezdeményezéseket. Ezért a „demokratikus szellemű” magyar tankönyvek kidolgozásának feladatát 1946 áprilisában az MNSz keretén belül megalakult – Gaál Gábor vezette – Magyar Tankönyv Bizottság vette át, amely sorra jelentette meg a különböző tanügyi kiadványokat, elsősorban a kolozsvári Minerva és a nagyenyedi Bethlen Kiadó jóvoltából. Megkezdődött ugyanakkor a politikailag iránymutató román tankönyvek magyarra fordítása is.¹¹

Egy évvel később fogalmazódik meg a nemzeti „egységes tankönyvek” kidolgozására vonatkozó elképzelés. Ezek szerkesztését és kiadását a Mihail Roller történész által vezetett bizottságra bízta a pártvezetés. Ezt követően a korabeli újságokat idézve „az MNSz központjában máris két munkacsoport alakult az eredeti kéziratok kellő időben való átültetésére és a magyar iskolák számára való alkalmazására”.¹² Balogh Edgár arról tudósít, hogy a román tankönyvekből 12 kötetet a magyar tanügy is átvett.¹³ Az „átültetés” alatt nyilvánvalóan a román nyelvű tankönyvek magyarra fordítása értendő. Ugyanakkor a *Világosság* örömmel adja hírül, hogy „az ország egyetlen iskolájában sem kerül többé használatra a hírhedt Berciu–Negreanu-féle régi megjelenésű egységes román történelemkönyv, amelynek magyarelles kitételei [...] és hamisításai ellen az MNSz panasszal élt”.¹⁴

Az új tankönyvek főleg a kommunista párt szerepét igyekeztek felnagyítani. A középiskolás történelem tankönyv megírásához Mihail Roller kezd hozzá, aki a negyvenes évek végén jelentős szerepet játszott a szovjet ihletésű történelemszemlélet kialakításában. Balogh Edgár szerint a Roller szerkesztésében megjelent tankönyv nem tartalmazott olyan tételeket, amelyek érzékenyen érintették volna a román–magyar viszonyt, és ezt annak tulajdonította, hogy a szerző nem volt fogékony „sem a román, sem a magyar nemzeti érzés és tudat iránt”.¹⁵ A tananyag egységesítése viszont ily módon azt eredményezte, hogy a kisebbségi tankönyvekből kirekesztették a sajátos nemzetiségi jelleget.

A cenzúra rendkívüli figyelemmel követte az iskolákban használt könyvek tartalmát, mivel ezek a fiatal nemzedék kommunista szellemben történő nevelését szolgálták. Az ideológiai elvárások között szerepelt, hogy népszerűsítsék a

¹¹ Vincze Gábor, *A romániai magyar kisebbség oktatásügye 1944–1989 között*. Magyar Kisebbség 1997. 1–2 (7–8). 403.

¹² „Megkezdődött az új, egységes tankönyvek előállítását”. *Világosság* 1947. június 22.

¹³ Balogh Edgár, *Új tankönyv új embert nevel*. Utunk 1947. szeptember 10.

¹⁴ *Világosság* 1947. június 22.

¹⁵ Lásd Balogh Edgár, *Férfimunka*. Magvető. Bp., 1986. 293.

szovjet kultúrát és tudományt, mutassák be a párt vezető szerepét és a munkásosztály társadalmi jelentőségének.

A központosított rendszer eredményeként az ötvenes években az összes tankönyv – oktatási nyelvtől függetlenül – egységes volt. Mivel a magyar nyelv és irodalom könyvek voltak az egyedüliek, amelyeknek nem volt román megfelelőjük, kiadásuk az általános elvárásokon túl sajátos akadályokba ütközött. A cenzúra szervei elsősorban a magyar történelmi múlt emlékeit és a magyar kultúra „túlhangsúlyos” bemutatását kifogásolták. A pártvezetés főleg az 1956-os forradalom leverését követő időszakban figyeli fokozott éberséggel a magyarságtudat elemeit. Számos tankönyv esik áldozatul a Propaganda Osztályon 1958–59-ben végrehajtott átfogó ellenőrzés során.

A X. osztályos tanulóknak szánt *Magyar nyelv- és irodalom szöveggyűjteményről* készített jelentés a román hazafias szocializmus általános ideológiai offenzívája jegyében készült. Az átirat megállapítja, hogy a gyűjtemény „ideológiailag káros” és nacionalista jellegű szövegeket tartalmaz. A könyvet 1958 szeptemberében betiltják, és összes példányát bezúzzák. A pártszervek jelentése szerint a Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Jókai és Mikszáth műveiből kiválasztott részletek az anyaország iránti szeretetet táplálják, ahelyett hogy a Román Népköztársaság iránti szeretetre nevelnék az ifjúságot. A versek többsége magyar hazafias érzelmeket ébreszthetnek: a gyűjteményben szereplő 130 vers közül 70 a magyar haza felszabadításáért vívott harcot eleveníti fel. Egyes részletek arra utalnak, hogy Erdély Magyarországhoz tartozott, „előtérbe helyezvén a Román Népköztársaság ezen részének magyar jellegzetességeit”. Például Jósika Miklós regényéből, az *Abafiből* vett részlet Kolozsvár magyar jellegét ábrázolja. A jelentés arra is kitér, hogy a tankönyv nem tükrözi kellőképpen a magyar–román barátságot, mivel ennek eszméje csak egyetlen versben jelenik meg; ezzel szemben a lengyel és magyar nép hagyományos barátságáról három vers emlékezik meg.¹⁶

Következő évben a VI. osztályos magyar anyanyelvű tanulók számára készített nyelvtankönyv tartalmát illetően rendelnek el vizsgálatot. A Gazda Ferenc, Fejér Miklós és Nagy Jenő által készített könyv először 1957-ben, majd 1958-ban második kiadásban is megjelent. A harmadik, 1959 elejére tervezett kiadást azonban Keresztes Pál lektor javaslatára a Sajtó főigazgatóság leállítja.

A tankönyv ellen megfogalmazott legfőbb vád az volt, hogy nacionalista és sovén jellegű, ellenséges a román néppel szemben. A négytagú bizottság által készített jelentés szerint a tankönyv szövegrészleteiben egyetlen utalás sem található a román nép és a nemzetiségek testvériségéről, a román történelem és irodalom csupán Bălcescu és Coșbuc neve révén jelenik meg, miközben 174 alkalommal említ magyar személyiségeket. Románia fővárosának nevét egyetlen

¹⁶ Vö.: Andreea Andreescu–Lucian Nastasă–Andrea Varga (szerk.): *Minorități etnoculturale. Mărturiile documentare. Maghiarii din România (1956–1968)*. Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală. Cluj, 2003. 348–58.

szöveg sem tartalmazza, viszont Budapest hét alkalommal tűnik fel. A Sajtófigazgatóság kifogásolja egyes szövegek hazafias irányultságát (pl. *Kurucdal*), és az is feltűnik a jelentés készítőinek, hogy az Erdélyről és a Hortobágyról szóló szövegek egymás mellé kerültek, mintha mindkettő Magyarország része lenne. A cenzúra a helyesírási szótár tartalmát sem tekinti megfelelőnek, mivel a Nagyalföld, Kisalföld, Dunántúl, Árpád-ház stb. említése „nacionalista érzelmeket ébreszthet az ifjúságban”.

A jelentés következtében a tankönyvet bevonják, majd Bányai Lászlót, az Oktatásiügyi Minisztérium kisebbségi tanügyi és művelődési osztályának igazgatóját felfüggesztik állásából, mivel beosztása folytán jóváhagyta könyv megjelenését. A pártvezetés nyilván azt sem bocsátotta meg Bányainak, hogy engedélyezte a X. osztályos tanulók számára készített szöveggyűjtemény kiadását, ráadásul kiállt amellett, hogy a tankönyvben szerepeljen a magyar himnusz.¹⁷

A Babeş és Bolyai egyetemek egyesítését megelőző időszakban a román–magyar testvériséget hangoztató internacionalista ideológia kerül a propaganda terítékére, így a cenzúrára az a feladat hárul, hogy harcot indítson a magyar nemzeti identitásra és összetartozásra utaló megfogalmazások ellen. A Bolyai Tudományegyetem bölcsészkarának tudományos tanácsulése 1959 májusában két egyetemi jegyzetet vesz górcső alá: Szigeti József *A régi magyar irodalom története* és Jancsó Elemér *A magyar irodalom a felvilágosodás korában* című előadásait. A tudományos tanács üléséről a sajtó is beszámol.¹⁸ Az *Utunk* cikke kifejti, hogy a tanács az említett tankönyvekben fellelhető nacionalista vonásokat, idegen ideológiai hatásokat és antimarxista nézeteket vizsgálta. A megállapítások szerint a szerzőkben „nem tudatosult a felismerés, hogy az irodalomtörténetet hazánk konkrét történelmi sajátosságainak szem előtt tartásával kell közvetíteni az ifjúság felé”. Az elemzés arra is figyelmezteti a szerzőket, hogy „egyes irányzatok és írók túlértékelése forrása lehet a nemzeti gőg megfogalmazásának”.

2.2. Az 1969-es könyvkiadói átszervezés és a cenzúra

A hatvanas évek második felében a liberalizáció látszatát keltő ideológiai kurzus elítélte a dogmatikus ideológia káros hatásait és a szocialista realizmus zsdanovi dogmáit, ugyanakkor a cenzúra bizonyos területeket – elsősorban a

¹⁷ A jelentés készítői: Iosif Ardeleanu – a Sajtófigazgatóság igazgatója, Bihari Vasile – a Könyvkiadás és Könyvterjesztés Igazgatóságának aligazgatója, Szilágyi Dezideriu (Dezső) – az *Előre* napilap főszerkesztője és Pop Traian – az RKP KB oktatási osztályvezetője. A jelentés 1959.06.01-jei keltezéssel van ellátva és Leonte Răutu aláírása szerepel rajta. Lásd Andreea Andreescu–Lucian Nastasă–Andrea Varga (szerk.): *i. m.* 431–42.

¹⁸ *Irodalomtörténet oktatás és kommunista nevelés*. *Utunk* 1959. május 14.

román nemzeti öntudat erősítését – érintő enyhülése lehetővé tette egyes betiltott szerzők műveinek publikálását.¹⁹

Habár a látszólagos liberalizáció főképp a román nemzeti örökség feltámasztására irányult, a széles körű támogatottság megszerzése érdekében a pártvezetés a romániai magyarság irányába is engedményeket tett. Ezek hatására jöhetett létre 1969 végén a Kriterion Könyvkiadó. Romániában ezzel először létesítettek állami nemzetiségi kiadót, amely a magyar kiadványokon kívül német, szerbhorvát, ukrán és jiddis, 1978-tól szlovák és orosz, 1980-tól tatár, 1981-től török nyelven jelentetett meg könyveket. A Kriterion irányításával Domokos Gézá-t bízták meg, aki az Irodalmi Könyvkiadó nemzetiségi részlegének vezetőjeként 1961–1968 között már tapasztalatot szerzett a könyvkiadás terén.

Az új könyvkiadói rendszer azt eredményezte, hogy a Romániában megjelenő magyar könyvek több mint felét a Kriterion adta ki. A hetvenes évek elején azonban a magyar könyvkiadáshoz még számos vállalat járult hozzá. A kolozsvári Dacia irodalmi, művelődési és tudományos műveket adott ki, az Ifjúsági Könyvkiadó jogutódai, a Ion Creangă és az Albatrosz Kiadó főleg a gyermek- és ifjúsági irodalom terén jelentetett meg műveket, az 1972-ben alapított temesvári Facla szépirodalmi, tudományos, politikai és műszaki könyveket tett az olvasók elé. Az Eminescu kiadónak 1971–1974 között magyar szerkesztősége is volt. Az Előre Kiskönyvtára 1971-ben indult, és a sorozat 1976-os megszüntetéséig 44 kötetet adott ki. Hozzájárult a magyar könyvtermeléshez a kolozsvári magyar nyelvű fiókszerkesztőséggel működő Tankönyvkiadó, a mezőgazdasági Ceres kiadó, valamint az Orvosi, Zenei, Műszaki és Turisztikai Kiadó is. A számadatok 1975 után kezdenek látványosan csökkenni, miután a legtöbb kiadóvállalatnál visszaszorul a magyar könyvkiadás.

Az újonnan létesített kiadók irányítására már a hetvenes évek elején szakosított szervek alakultak meg. A szerkesztőségeken belül működő kiadói tanácsokba a nomenklatúra oszlopos tagjait nevezik ki, akik részt vesznek az éves tervek kialakításában és a könyvkiadók meghatározásában. A Kriterionnál a Kiadói Tanács irányítója Szilágyi Dezső, a *Scânteia* főszerkesztője volt, tagjai között a párt megbízható emberei: Hajdú Győző, aki az *Igaz Szó* főszerkesztőjeként a párt hierarchiájában is folyamatosan emelkedett, Koppándi Sándor, az RKP sajtóosztályának, valamint Pezderka Sándor, a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanácsnak a cenzorai.²⁰ A kiadói tanácsok belső szabályzata előírta, hogy a kiadó csak akkor jelentethet meg egy könyvet, ha ehhez a tagok egyöntetűen hozzájárulnak. A hetvenes évek végére a döntési mechanizmus elveszítette relevanciáját, mivel a tanácson belül egyetlen személy maradt, aki a pártszervek utasításai szerint határozott a kiadványok sorsáról.²¹ A

¹⁹ Vladimír Tismăneanu: *Arheologia terorii*. Allfa. București, 1996. 240.

²⁰ Domokos Géza szóbeli közlése. Sepsiszentgyörgy, 2005. augusztus 6.

²¹ Dávid Gyula szóbeli közlése, Kolozsvár, 2000. április 25.

Dacia Kiadó esetében a többségben román történészekből álló kiadói tanács egyetlen magyar tagja 1977-ig Létay Lajos volt, ezt követően pedig kizárólag román tagokból állt. A kiadói tervek kialakításánál a „demokratikus szavazás” rendszere működött, amely révén már az intézményen belül jelentősen megszürték a megjelenésre javasolt könyveket.²²

Ugyanakkor a Sajtóügyi igazgatóság, a pártbizottságok és a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács amúgy is bonyolult hálózata mellett újabb ellenőrző szerv tűnik fel. A Könyvközpont (Centrala Cărtii) létrehozása azt bizonyítja, hogy a hatalom fokozott stratégiai jelentőséget kezdett tulajdonítani a könyvkiadásnak. Az intézmény 1970-ben jön létre a Könyvkiadói és Könyvterjesztési Tanács (Consiliul Editorilor și Difuzării Cărtii) átszervezése után. A kiadói tervek és példányszámok jóváhagyására vonatkozó hatásköre nyomán a Könyvközpont jelentős szerepet játszik a könyvkiadás alakításában. Ideológiai célzatú rendelkezései az aktuális politikai irányvonal szerint alakítják a kiadói tervek tematikai összetételét.²³

Kerekes György beszámolója szerint a Könyvközpont keretén belül működő könyvterjesztő részleg megrendelése határozták meg a példányszámokat már a hetvenes évek elejétől. Így például a Dacia Kiadónál 1971-ben megjelent Horváth István falumonográfia, a *Magyarózdai toronyalja* című kötetből a megyei könyvterjesztő vállalat kezdetben csupán 250 példányt rendelt, és csak hosszas alkudozás után jelent meg 5000 példányban.²⁴ A párt szempontjából „nem aktuális” témájú kötetek szűk körű forgalmazásának módszerét a hetvenes-nyolcvanas években még számos esetben alkalmazták.

A központosított rendszer nem vette figyelembe gazdaságossági szempontokat, mivel a papírkorlátozásra hivatkozva gyakran határt szabtak a sikerkönyvek példányszámának, nem engedélyezték a biztos nyereséget ígérő könyvek kiadását, ugyanakkor az „ideológiai nevelés” szempontjából fontos, kis példányszámban megjelenő, ezért veszteséges könyveket támogatták.

Az ellenőrzés hálóját az évek múltával egyre sűrűbbé vált. A kiadók tevékenységének központosított adminisztrálására létrehozott Könyvközpontnak is volt egy ellenőrző osztálya. Domokos Géza vallomása szerint az állambiztonsági szerv, a Securitate is aktívan részt vett a könyvek ellenőrzésében.²⁵ A kiadást általában a különböző intézmények „szakvéleményezései” következtében tiltották le. Ebben fontos szerepet játszott a hetvenes években létrehozott úgynevezett Szintézis Iroda (Biroul de Sinteză),

²² Kerekes György, a Dacia Könyvkiadó magyar szerkesztője vezetőjének szóbeli közlése. Kolozsvár, 2005. augusztus 30.

²³ Az intézmény elő- és utóélete tekintetében lásd Ioana Macrea-Toma, *Cenzura instituționalizată și incorporată. Regimul publicațiilor în România comunistă*. In: Ruxandra Cesereanu (ed.): *Comunism și represiune în România comunistă*. Polirom. Iași, 2006. 226–8.

²⁴ Kerekes György szóbeli közlése. Kolozsvár, 2005. augusztus 30.

²⁵ Domokos Géza szóbeli közlése. Sepsiszentgyörgy, 2005. augusztus 6.

amelynek az volt a feladata, hogy véleményezéseket készítsen a cenzúrahivatal számára a kiadásra javasolt könyvekről. Ettől a véleményezéstől függött nagy mértékben a jóváhagyás vagy a visszautasítás.²⁶

A Sajtófőigazgatóság fennállása időszakában a cenzúrahivatal a kiadóvállalatok vezetőségével tárgyalt az egyes művek kiadását illetően. A nyomtatási engedély kibocsátásához a kéziratok minden oldalán szerepelnie kellett a jóváhagyó pecsétnek. A cenzúra elleni harcot ebben az időszakban a kiadók vívták meg a szerzők nevében, akik csak az intézmény felszámolása után ismerhették meg ellenőreiket, miután azok kiléptek a cenzúrahivatal titkosított szervezeti kötelekeiből, és a kiadókat, szerkesztőségeket felügyelő tanácsok tagjai lettek.²⁷

A Sajtófőigazgatóság felszámolása 1977-ben az ellenőrzés önkényes jellegét idézte elő. A könyvkiadók és lapok szerkesztői, maguk a szerzők is pontosan tudták, melyek azok a kényes témák, amelyek megjelentetése akadályokba ütközhet; ennek ellenére sokszor még az íratlan szabályoknak megfelelő szövegeket is leállítottak, jelentéktelen pártfunkcionáriusok feljelentése alapján. A cenzúrahivatal megszűnését követően a belső ellenőrzés tanácsait a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács, valamint a pártbizottságok sajtóosztályai irányítják, amelyek az utolsó szó jogával rendelkeznek a publikálást illetően. A „láthatatlan ellenőrzés” gépezete sokkal veszélyesebb korlátozó erővé vált, mint az intézményes cenzúra idejében.

A belső cenzúra részévé vált a kiadók életének, amelyek gyakorlatilag megannyi cenzúrahivatallá változtak. Az ellenőrzés ily módon sokkal közelebb kerül magához a szöveghez. Az öncenzúra ugyanakkor jellemző összetevőjévé vált az alkotói folyamatnak; a megrovások, publikálási lehetőség megvonása, honoráriumok elmaradása iránti félelemből származó, túlélést biztosító belső kontrollá alakult.

Az öncenzúra létrejöttéhez az is hozzájárult, hogy az állambiztonsági szerv folyamatos megfigyelés alatt tartotta az alkotókat. Egy 1978. június 1-jén keltezett jelentés szerint a titkosrendőrség 883 irodalmi tevékenységet folytató személyt figyelt meg, akiről feltehető volt, hogy az állam érdekeivel ellentétes felfogásaik vannak, negatívan viszonyulnak az irodalom és művészet ideológiai irányvonalához, politikailag nem megfelelő műveket alkotnak, és ezeket szűk körben vagy külföldön terjesztik.²⁸

Az ideológiai vákuum és a hatalmi válság következtében ugyanakkor a hetvenes évek végétől egyfajta csereüzlet alapú, alkudozós viszony jön létre a

²⁶ Uő.

²⁷ *Az ember is van annyira tanulékony, mint Pavlov kutyái – Beszélgetés Beke Györggyel.* In: Bányai Éva, *Sikertörténet kudarccokkal. Bukaresti életutak.* Komp-Press. Kolozsvár, 2006. 34–47.

²⁸ Az adat állambiztonsági szerv irattárából származik. Lásd Marian Petcu, *Cenzura în România.* In: Marian Petcu (coord.), *Cenzura în spațiul cultural românesc.* Comunicare.ro, București, 2005. 90.

hatalom képviselői és a szerzők között. Számos eset idézhető fel, amikor szerző és cenzor között rejtett paktum alakul ki, melyben az előbbi arra kényszerül, hogy kialkudja a szöveg megjelentetését.

2.3. Szűkülő lehetőségek a nyolcvanas években

A nyolcvanas években a romániai művelődés a teljes kiszolgáltatottság helyzetébe került. A pártfőtitkár személyi kultusza, az értelmiségre nehezedő folyamatos ideológiai nyomás, a pártpropaganda egyeduralkodó jelenléte gyakorlatilag lehetetlenné tette a politikailag el nem kötelezett alkotói tevékenységet. A cenzúra hatékonyságát egyre inkább a személyes felelősségen alapuló félelem biztosította. Az öncenzúrából eredő tartalmi csonkításokon túl a lapok vagy könyvek szövegére vonatkozó alkudozások egyre több kompromisszumot követeltek. Az engedményekre nem hajlandó szerzők lemondanak a publikálásról, vagy olyan tudományos területekre menekülnek, ahol az ideológia jelenléte kevésbé volt tetten érhető. A xenofób belpolitika homogenizációs törekvései ugyankor megakadályozták a kisebbségi hagyományok ápolását, a nemzetiségek múltjának feltárását.

A nemzetiségpolitika új irányvonala a könyvkiadók működését is nagy mértékben korlátozta. A Tankönyvkiadó a hetvenes években tankönyvek mellett még pedagógiai szakkönyveket is megjelentetett a nemzetiségek nyelvén, azonban 1983-ban a kolozsvári magyar fiókszerkesztőség tevékenységét kizárólag tankönyvek megjelentetésére korlátozták, majd négy évvel később megszüntették. A Politikai Könyvkiadó bukaresti magyar szerkesztőségét 1984-ben számolták fel, ami azért hatott meglepetésként, mert a politikai kiadványokat a kommunista hatalom végig kedvezményezett bánásmódban részesítette, a kiadás nyelvétől függetlenül. Ezt követően a kiadó által gondozott propagandaanyagokat a Kriterionnál publikálták. 1986 után már nem jelent meg magyar könyveket a Facla, az Eminescu, a Minerva, a Műszaki Kiadó és a Ceres sem. Az 1970-ben kijelölt tizenkilenc kiadó közül 1986-ra csak nyolc adott ki magyar könyveket. A Kriterion ezeknek az intézményeknek a szerepét is magára vállalta, azonban anélkül, hogy ezért kiegészítő anyagi támogatást kapott volna.²⁹

A magyar könyvkiadás számadatainak csökkenéséhez a szerkesztőségekben végzett ellenőrzések is hozzájárultak. A Kriterion tevékenységének vizsgálata során a cenzúra szervei megállapítják, hogy egyes könyvek kiadása politikai tévedés volt. Egyre növekszik azoknak a kéziratoknak a száma, amelyek nem kapnak kiadási engedélyt. A cenzúra elsősorban az erdélyi magyar történelem, művelődés, néphagyomány emlékeinek feltárását, a

²⁹ Domokos Géza, *Igevár. Kriterion-történet tizenhat helyzetképben elmondva*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, Polis. Kolozsvár, 2000. 76.

nyelvapolást szolgáló művek kiadását akadályozta meg. Az ellenőrző mechanizmus részlegei – Könyvközpont, Művelődési Tanács, Párttörténeti Intézet, Központi Bizottság – leginkább az említett a szempontokra figyeltek, már az éves tervek jóváhagyása fázisától kezdve. Leállították az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár V.*, a *Művelődéstörténeti Tanulmányok III.*, a *Népismereti Dolgozatok VI.*, valamint a négy kötetre tervezett *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon II.* kötetének kiadását. Nem jelenhetett meg Jakó Zsigmond, *A kolozsmonostori konvent középkori jegyzőkönyvei I–II.* kötete, továbbá Csetri Elek, *Bethlen Gábor fejedelem élete*, Magyarai András, *Az erdélyi kuruc hadsereg 1704 őszén*, Indig Ottó, *A nagyváradai színjátszás másfél évszázada*, Keresztes Gyula, *Vásárhelyen vásár tartatik... (a marosvásárhelyi vásárok monográfiája)*, *Kolozsvári emlékirók – 1603–1720* (közveteszi Pataki József), Csergő Bálint, *Székely kapuk*, Demény Piroska, *Aranyosszéki népdalok*, Gálffy Mózes, *Nyelvjárási tanulmányok*, Szentimrei–Halay, *Torockói varrottások* című műve. A korlátozások nemcsak a történeti és művelődési műveket érintették, hanem a szépirodalmat is, mivel a politikai összefüggésekre koncentrálnak gyakran szemet szúrt a művek témája vagy a szerző neve. Nem kaptak nyomtatási engedélyt Kós Károly³⁰ és Kacsó Sándor³¹ önéletrajzi írásai, valamint Szabó Gyula, *A Sátán labdái V.* kötete, Sütő András, *Három vígjáték*, Mózes Attila, *Árvízkor a folyók megkeresik régi medrüket* című könyve. Domokos Géza összesen harminckilenc olyan kéziratot sorolt fel, amelyek szerepeltek a kiadó által előterjesztett éves tervben, nagy részük nyomdakészen már rég a kiadóban várt, és megjelenhettek volna, ha a szerzők személye vagy könyvük témája nem került volna index alá.³²

A Pataki József által szerkesztett *Kolozsvári emlékirók – 1603–1720* című munka esetében a Művelődési Tanács szakértője azt kifogásolta, hogy „nem sikerül hiteles képet nyújtania Kolozsvárról és környékéről, az erdélyi fejedelemség gazdasági-, kulturális-, vallási és nemzeti realitásairól. Az olvasó azzal a benyomással marad, hogy Kolozsvár tisztán magyar város volt. A román lakosság létezéséről Kolozsváron és környékén, de magában Erdélyben is, nem esik szó.”³³ A vádak között szerepelt az is, hogy a tanulmány részletesen foglalkozik a katolikus, protestáns és kálvinista egyházakkal, viszont nem említi meg a román ortodox egyházat. Hiábavalónak bizonyult azzal érvelni, hogy a kolozsvári levéltár összeírásai nem mutatják ki román lakosok jelenlétét, és hogy ortodox egyház sem létezett abban az időben, hiszen templom is csak 1797-ben épült Kolozsváron: a „szaklektor” véleményezése többet nyomott a latban az

³⁰ Kós Károly, *Vallomások*. (kiadatlan önéletrajz)

³¹ Kacsó Sándor, *Nehéz szagú iszap fölött* (az önéletrajzi ciklus III. kötete). A Magvető kiadónál jelent meg Budapesten 1985-ben.

³² 1988 januárjában Beke Györgynek adott interjú. Lásd Domokos Géza *i. m.* 154–5.

³³ Idézi Domokos Géza *i. m.* 167.

ésszerű érveknél, ezért a könyv kiadását letiltották.³⁴ Hasonló történelemszemléleti elvek akadályozták meg Jakó Zsigmond kétkötetes műve, *A kolozsmonostori konvent középkori jegyzőkönyvei* megjelenését. Erre a sorsa jutott Georg Kraus tizenhetedik századi történész *Erdélyi krónikája*, amely Vogel Sándor fordításában jelent volna meg. Mindkettőt csak a kilencvenes évek közepén adták ki Budapesten.

A cenzúra szervei nem csak a magyar kisebbség identitástudatát erősítő művek kiadását akadályozták meg. A Kriterion nem jelentethetett meg egyes német, valamint ukrán nyelvű könyveket sem: *Geschichte der Deutschen auf dem Rumäniens* (A romániai németek története) II. kötetét, *Die Literatur der Siebenbürgen Sachsen in den Jahren 1849–1918* (Az erdélyi szász irodalom 1849–1918 között) II. kötetét, valamint a *Kazki* cím alatt szerkesztett ukrán népmeséket.³⁵

Nem menekültek a letiltás elől a már elindított sorozatok sem. A *Művelődéstörténeti tanulmányok* 1979-ben indult azzal a szándékkal, hogy különböző tudományágak területéről közöljön kutatási eredményeket, és ezzel a magyar szakfolyóiratok hiányát pótolva járuljon hozzá a magyar történelmi múlt tanulmányozásához. A második kötet 1980-ban jelent meg Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor és Sipos Gábor szerkesztésében. Két évvel később azonban a marosvásárhelyi megyei pártbizottságra feljelentés érkezett, amely Nicolae Vereş első titkár révén eljutott a Központi Bizottság Propaganda Osztályára. Ebben azzal vádolták meg a kötet szerkesztőit, hogy egyoldalúan vizsgálják az erdélyi kulturális jelenségeket, és megkérdőjelezzik a román értékek jelenlétét az országban. Habár a feljelentés nem tartalmazott semmiféle tudományosan alátámasztható érvet, mégis elérte célját: a *Művelődéstörténeti tanulmányok* II. kötetét kivonták a terjesztési hálózathoz és betiltották az egész sorozatot, így a megjelenésre váró III. kötetet is.³⁶ Az erdélyi magyar történelmet és művelődést vizsgáló művek esetében a cenzúra valójában egyetlen szempontot érvényesített: túlméretezettnek ítélte a magyar kultúra eredményeit, számon kérte a hasonló román eredmények bemutatását, még akkor is, ha a vizsgált időszakban ezek az eredmények bizonyítható módon nem léteztek.

Valójában a Balogh Edgár által szerkesztett *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* hibáját is abban látták, hogy „szándékosan felduzzasztja” a címszavak számát, túlzott jelentőséget tulajdonít a bemutatott személyeknek és jelenségeknek. Az 1981-es I. kötet megjelenése csak a bukaresti Művelődési Tanáccsal kötött kompromisszum árán volt lehetséges. Az 1983-ra tervezett II. kötet végül nem jelenhetett meg, kiadására 1991-ig kellett várni.

Dávid Gyula visszaemlékezése szerint az A–F betűk szócikkeit tartalmazó I. kötet kézírata már 1974-ben elkészült, majd a kiadó lektorainak észrevételei

³⁴ Uő: *i. m.* 167–8.

³⁵ Uo.

³⁶ Uő: *i. m.* 169.

alapján átdolgozott és kiegészített változat 1975. március 1-jén került leadásra.³⁷ Ennek ellenére a többszörösen lektorált kézirat csak 1981 elején jutott a bukaresti Szocialista és Nevelési Tanácshoz. A júliusban megküldött hivatalos referátum három elsődleges pontot érintett: a kötet nem csak a romániai magyar irodalmat foglalja magába, hanem az azt megelőző (1918 előtti) időket is, nagy számban szerepelnek „jelentéktelen szerzők”, illetve olyanok, akik a szocializmustól idegen eszmeiségű műveket alkottak. A felsorolt szempontok szerint „újrajavított” kézirat októberben került a nagyváradi nyomdába.

Az újabb „véglegesítéseket” a nyomdai fázisban hajtották végre: októberben két ízben kellett javításokat végezni, másodszor egyenesen a nagyváradi nyomdába kiküldött sajtófeigazgatósági funkcionárius parancsára. Novemberben újabb utasítások érkeztek telefonon, ezek után pedig a teljes korrektúrát még egyszer felkérték Bukarestbe, s végül csak december 13-án adták ki a nyomási engedélyt.

A rendelkezések szerint a szerkesztőknek öt szócikkbe kellett összevonniuk az egyházi irodalmakra vonatkozó anyagot. A cenzúra stratégiáit jelzi, hogy időnyerés céljából az első kötetben ezek közül egyik sem jelenhetett meg. Az „evangélikus egyházi irodalom” átminősült „lutheránus egyházi irodalomná”, s így a III. kötetbe került át. A „katolikus egyházi irodalom”, melynek a II. kötetben lett volna a helye „római katolikus egyházi irodalom”-ként a IV. kötetbe jutott. A kivágások mellett teljes címszavak is kiestek a kötetből, összesen 21. Számos „egyházi szerző” szócikket töröltek (Balanyi György, Bálint Vilmos, Boros Domokos, Ferenc József, Eisler Mátyás) vagy rövidítettek; nem jelenhetett meg a betlehemes játékokra vonatkozó címszó sem. A cenzúra a közösségmegtartó magyar intézményeket és vállalkozásokat is kifogásolta: húzni kellett az Állami Magyar Színház és Barabás Miklós Céh címszavakból, és teljes egészében törölték az *Erdély Öröksége* cím alatt 1941-ben indított tízkötetes sorozatra vonatkozó bejegyzést. Jelentős részt húztak ki a csángó irodalom ismertetéséből és kivették az 1948-ban betiltott társadalmi és művelődési egyesületeket. Az emigráns írók szócikk alatt kizárólag azok a szerzők szerepelhettek, akik a Tanácsköztársaság leverését követően emigráltak Magyarországról Romániába; 1956-os közszereplése miatt Déry Tibor romániai kapcsolatairól egyetlen szó sem eshetett.³⁸

A cenzúra beavatkozását a *Kriterion Kézikönyvek* sorozat sem úszta meg. A Benkő András által szerkesztett Zenei Kislexikon esetében szintén az a kifogás fogalmazódott meg, hogy túlságosan magyarközpontú, kevés benne a román vonatkozás, ugyanakkor tárgyi tévedések vannak benne. Ez utóbbi megjegyzés „romániai magyar zene” címszóra vonatkozott, amely a cenzúrahivatal szerint

³⁷ Dávid Gyula, *Írók, művek, műhelyek Erdélyben*. Pallas Akadémia. Csíkszereda, 2003. 244–6.

³⁸ Dávid Gyula szóbeli közlése, illetve az általa rendelkezésemre bocsátott dokumentumok alapján. Lásd még a cenzúra által az első kötetből kihagyott címszavak teljes listáját az online változat mellékleteként (<http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/index.htm>).

nem létezhet, mivel a zene nyelve nemzetközi. Még az sem segített, hogy Zeno Vancea, a romániai zeneszövetség alelnöke pozitív véleményezést küldött a lexikonról: a kiadóval közölték, hogy a második, személyi részt magába foglaló kötete már nem jelenhet meg. Ezért az első kötet is csak azután került a könyvesboltokba, hogy borítójáról levették a római egyes jelzést.

A romániai könyvkiadást gazdasági jellegű rendelkezésekkel is sújtották. Az úgynevezett önfinanszírozási politika megvonta az állami támogatás egy részét a könyvkiadóktól, ezért fennmaradásukat a hetvenes évek végétől egyre inkább a piacfüggő bevételek határozták meg. Ily módon a kiadók működését tulajdonképpen kettős, egymásnak ellentmondó megszorítás akadályozta: egyfelől előírták számukra, hogy részben függetlenek legyenek az állami szubvenciótól, másfelől olyan propagandakönyvek kiadására kötelezték őket, amelyek gazdasági szempontból veszteségesek voltak, és korlátozták a sikerkönyvek példányszámát.

A kiadók rendelkezésére bocsátott „papírmennyiség és nyomdakapacitás ésszerűbb felhasználásáról” szóló 1979-es rendeletet 1982-ban kezdték alkalmazni, a könyvek példányszámának központi szabályozása révén. A gazdasági cenzúra tipikus rendelkezése a nemzetiségek nyelvén kiadott könyvek esetében azt jelentette, hogy példányszámuknak arányosan kell viszonyulnia az illető kategória román kiadványaihoz: 10% a magyar, 3% a német, 1% a többi nemzetiségi nyelven megjelenő könyv esetében. Számszerűen az intézkedés azt eredményezte, hogy amíg egy román nyelvű prózakötetből 50.000-es példányszám is kinyomtatható volt, magyar írók esetében ez a szám maximálisan 5000 lehetett volna. A tiltakozások hatására a rendelkezést végül nem alkalmazták szó szerint, azonban a rendszer bevezetésének szándéka még sokáig bizonytalanságot keltett a kiadóknál.³⁹

A nyolcvanas évek közepétől a Kriterion sorozatokban kiadott kötetek száma drasztikusan lecsökkent, illetve egyes sorozatok teljesen megszűntek. A *Téka* és a *Századunk egy-egy*, a *Romániai Magyar Írók*, a *Magyar Klasszikusok* és a *Forrás*-sorozat csupán két-két címmel jelentkezett 1987-ben. A *Művelődéstörténeti tanulmányok*, a *Népismereti dolgozatok*, a *Kriterion Kézikönyvek*, a *Művészeti kismonográfiák* és a *Kriterion Galéria* 1984 után már egyáltalán nem jelent meg.

Az ellenőrző szervek ekkor már a szerzők pozitív előéletét sem vették figyelembe. Pusztai János trilógiájának harmadik, *Csapdában* című kötetét a pártszervek 1982-ben visszatartják, annak ellenére, hogy az addig megjelent két kötet elismerésben részesült: *A sereg* Pezsgő-díjat nyert 1979-ben, a *Zsé birtoka* pedig elnyerte az Írószövetség 1982-es prózadíját.⁴⁰ A *Romániai Magyar Írók* sorozat kiadása 1984-től kezdve egyre több nehézségbe ütközött. A kiadói

³⁹ Domokos Géza *i. m.* 72–5.

⁴⁰ Uő: *i. m.* 114.

tervben szereplő 39 könyv közül 1985–1989 között 12 kiadása marad el, köztük a Gaál Gábor levelezés II. kötete, Makkai Sándor: *Táltos király*, Gellért Sándor: *Levelek Tapiolába*, Benedek Elek: *Édes anyaföldem*, Bánffy Miklós: *Erdélyi történetek* című művei és Nagy István önéletrajzi regényének negyedik kötete, a *Szemben az árral*.⁴¹

Domokos Géza a válasz ismeretében teszi fel a kérdést: kit és miért zavartak a Kriterion által kiadott műszaki kislexikonok, a szociológiai, lélektani, filozófiai dolgozatok, a Kriterion Galéria albumai vagy a Forrás kötetei? Egy lehetséges magyarázat szerinte a hatalom azon meggyőződése, hogy a nemzeti amnézia a kisebbségi kérdés radikális megoldásának biztos eszköze; amilyen mértékben gyengül a nemzeti identitástudat, a múlt kulturális örökségéből is táplálkozó önbecsülés, annál tágabb tere nyílik az elbizonytalanodásnak, az óhatatlan önfeladás bekövetkezésének.⁴²

Az RKP Központi Bizottsága, a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács és nem utolsósorban az államvédelmi szervek a nyolcvanas évek elejétől kezdve növekvő bizalmatlansággal figyelték a Kriterion működését. Ezt bizonyítja, hogy 1984 tavaszán Mihai Dulea⁴³ irányításával ellenőrök hada lepté el a könyvkiadót – köztük pártaktivisták, hivatásos cenzorok és a párt bizalmát élvező „szakértők”. Az ellenőrző brigád elsősorban a „szocialista jelenhez kötődő” műveket hiányolta. A részletes vizsgálat során felrótták, hogy a kiadott művek közül kevés szól a kor emberéről, nem mutatják be a kor „vívmányait”, megkerülik a „szocialista testvériség” témáját. Habár az ellenőrzés személyes leszámolásokat sejtetett, a Kriterion vezetősége a helyén maradhatott: a pártvezetés nem tartotta célszerűnek, hogy kitegye magát az esetleges tiltakozásoknak.

Az egyeduralkodó propaganda korszakában a kiadott művekkel szemben az volt az elvárás, hogy azonosuljanak az új korszak vívmányaival, és irodalmi eszközökkel támogassák a pártdokumentumok irányelveit. A humán tudományok területén a homogén román nemzetállam ideológiája válik mércévé és teljesen kizárja a sajátos etnikai jegyek és értékek bemutatását. A nyolcvanas évek közepétől a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács kiadói osztályának magyar részlege, amelyet Szász Béla irányított, a „nemzetiségi beilleszkedés” szorgalmazását kéri számon a jóváhagyásra beadott művekben. Cseke Péter *Hazatérő szavak* című publicisztikai gyűjteménye amiatt akadt el 1983-ban a Tanácsnál, mert Szász Béla egész jegyzéknyi kivetnivalót talált benne,

⁴¹ *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. IV. kötet. 737.

⁴² Dálnoki Szabó Dezső (szerk.), *A Kriterion műhelyében*. Kossuth. Bp., 1988. 205.

⁴³ A hetvenes-nyolcvanas években Mihai Dulea reprezentatív figurája volt a romániai propaganda-gépezetnek. 1968–1974 között az RKP KB Propaganda Osztálya vezetőjének helyettese, 1971–1979 között a KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya propaganda részlegének felelőse, majd a KB Propaganda és Sajtó Osztálya vezetőjének helyettese (1983–1985) és a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács alelnöke (1985–1989).

elsősorban a nemzetiségi hagyományokra vonatkozóan: Sútó Andrást, Beke Györgyöt és Domokos Gézárt nem célszerű túldicsérni, visszafogottabban kell szólni a Korunk és a Kriterion tevékenységéről, Illyés Gyulának nevét sem lehet említeni, ugyanígy Bodor Pált, Deák Tamást, Kocsis Istvánt és Páskándi Gézárt sem, mivel elhagyták az országot; nem szabad szólni a „nemzetiségi önézetről”, a moldvai magyarokról, a román televízió magyar adásáról, a Magyar Népi Szövetséget meg lehet ugyan említeni, de túl sok jót nem szabad tulajdonítani neki.⁴⁴

Egyre több esetben alkamazzák az utólagos cenzúrát. Beke György *Boltívek teherbírása* című 1983-ban megjelent máramarosi és szatmári barangoló-könyvét két évvel később vonják ki az üzletekből. A szerző ekként emlékezik vissza a könyv betiltásának napjára: „Névtelen telefonértesítést kaptam: a *Boltívek teherbírását* kivonják az üzletekből. Fanyarul elmosolyodtam: nincsen abból forgalomban egyetlen szál sem, pedig 25 ezer példányban jelent meg. Ha lenne, most egyszerre tízszeresére nőne az értéke. Ha egy-egy könyvet kivontak az üzletekből vagy a könyvtárakból, a kereskedő vagy a könyvtáros minden fellelhető példányt »elmenekített«, majd tízszeres áron adta el, dugiban. Ez is egyféle módja volt a tiltakozásnak a diktatúra pusztító kultúrpolitikája ellen.”⁴⁵

A betiltás előzményei arra utalnak, hogy a titkosrendőrség szervei egyre jobban részt vállaltak a romániai nyilvánosság ellenőrzésében: Gheorghe Rotărescu tartalékos államvédelmis alezredes 36 oldalas, románul nyomtatott könyvecskét adott közre, amely vádirat formájában résztelezte a kötet „nacionalista” célzatát. A főbb pontok szerint Beke György nem alkalmazza a tudományos materializmus elveit a nemzeti öntudat építésében, túlzottan hangsúlyozza az anyanyelv megőrzésének szükségességét és a magyar közművelődés szerepét, ráadásul magyar helységnevekkel tűzdeli tele a művet. Rotărescu tételesen követeli, hogy vonják felelősségre a barangoló sorozatot megjelentető Kriterion Könyvkiadót, valamint A Hét folyóirat szerkesztőségét, amely előzetesen fejezeteket közölt a kötetből. A feljelentés következménye nem maradt el: 1983 őszén menesztik Huszár Sándort és Horváth Andort a lap éléről, majd következő év tavaszán szabályszerű kivizsgálásnak beillő „munkaelemzés” folyik a Kriterionnál.⁴⁶

Cseke Péter *Erdélyi Fiatalok – dokumentumok, viták* című 1986-os munkája az utólagos cenzúra következtében már nem kapott terjesztési engedélyt. Domokos Géza következőképpen idézi fel a történetet: „Az idő tájt vezette be a Művelődési Tanács hírhedt, dogmatizmusáról és irántam, kiadónk iránt tanúsított gyűlöletéről közismert alelnöke, Mihai Dulea azt, hogy a már kinyomott kiadványokat is újracenzúráztatta. Friss könyvünk [...] Szilágyi

⁴⁴ Cseke Péter, *Paradigmaváltó erdélyi törekvések*. Kriterion. Kolozsvár, 2003. 253–4.

⁴⁵ Beke György, *A lándzsa hegye*. Intermix. Budapest-Ungvár, 1993. 42.

⁴⁶ Vö.: Cseke Péter *i.m.* 249.

Dezsőhöz, az *Előre* főszerkesztőjéhez, Hajdu Győzőhöz és a párt Központi Bizottságánál a magyar nyelvű sajtót ellenőrző Koppándi Sándorhoz került lektúrára. Véleményük egybehangzó volt: mind maga a bevezető, mind maga a dokumentumgyűjtemény súlyos politikai hibákat tartalmaz. Túldimenzionálja az *Erdélyi Fiatalok* mozgalmának jelentőségét, megkerüli jobboldali beállítottságát, kritikátlan vele szemben, lényegében nacionalista könyv. [...] A vége az lett, hogy Dulea elvtárs elrendelte a könyv zúzdába küldését, megsemmisítését. Ez, a nyomdának a bezúzásról szóló jegyzőkönyve, valamint a csikokra vágott papírmennyiség átvételéről kiállított számla szerint, meg is történt. Három év múlva derült ki, hogy ... dehogya. A váradi nyomdászok, Kagán Vladimir főmérnök tudtával a halálra ítélt kiadvány összes példányát elrejtették. 1990 januárjában már csak az *Index–Tiltott könyvek szabadon* felirattal ellátott haskötőt kellett a borítóra tenni, és mehetett Cseke Péter munkája a könyvesboltokba.”⁴⁷

3. A könyvkiadás a propaganda szolgálatában

A Ceaușescu-rendszer nacionalizmuson alapuló ideológiája következtében a romániai magyar könyvkiadás tematikai összetétele kényszerű módosulásokat szenvedett. A hatvanas évek második felében az ideológiai fordulatot jelzik a Politikai Könyvkiadónál a román nép és a kommunista párt történetéről megjelenő könyvek. Ebben a témakörben említendő meg Victor Chereșteșiu 1967-ben kiadott könyve, *A balázsfalvi Nemzeti Gyűlés*, amelyet Benkő Samu fordított magyarra. A hetvenes évektől a kisebbségek fogalmát újraértelmező kiadványok már a hatalom homogenizációs törekvéseit jelzik. A Fazekas János által 1980-ban szerkesztett tanulmánykötet – *A Román Kommunista Párt – a haza fiai testvériségének és barátságának, társadalmi és nemzeti egyenjogúságának következetes harcosa* – híven tükrözi a rendszer kisebbségpolitikáját.

A nyolcvanas években a hatalom egyre erőteljesebben érvényesítette a kisebbségi identitás lebontásának politikáját a könyvkiadás révén. A Kriterion gondozásában 1981-ben megjelent *Romániai magyar nemzetiség* című kötet a pártpolitika szempontrendszer szerint értékeli az erdélyi magyarság szellemi múltját és jelenét. A kiadvány Koppándi Sándor, az RKP Propaganda Osztályának aktivistája szerkesztésében jelent meg magyarul, illetve román fordításban. Az írások egy része szigorúan az aktuális ideológiai előírásokat követik. *A nemzetiségi kérdés megoldása* című tanulmány, amelyet a kötet szerkesztője Lőrinczi Lászlóval, a Párttörténeti Intézet nemzetiségkutató részlegének vezetőjével közösen írt, a marxista-leninista elvek szellemében tárgyalja a nemzetiségek részvételét a „szocialista haza sorsának irányításában”.

⁴⁷ Domokos Géza, *Esély I.* Pallas-Akadémia. Csíkszereda, 1996. 57.

Demény Lajos, Bányai László, Damian Hurezeanu és Constantin Vlad a romániai kisebbségek múltjának egyes szakaszait tekintik át; Debreczi Árpád, az Oktatásügyi Minisztérium osztályvezetője az anyanyelvű oktatást mutatja be a hivatalos adatok tükrében. A pártpolitika irányvonalát képviseli Fazekas János *A román nép és az együttlakó nemzetiségek egysége és testvérisége – a mai Románia haladásának hajtóereje* című írása is.

A propaganda céljait szolgáló tanulmányok mellett mégis szerepelnek a kötetben tárgyyszerű hangvételű dolgozatok is, amelyek az erdélyi természettudományos irodalom, néprajz, társadalomtudományi gondolkodás, könyvkiadás, színháztudomány, sajtó és képzőművészet eredményeiről nyújtanak áttekintést. Helyet kaphatott a tanulmányok sorában Mikó Imre *Beszélgések az egyházakról* című interjúsorozata is, amelyet a magyar egyházak püspökeivel készített. Dávid Gyula szerint az említett írások egy viszonylag kedvező politikai konjunktúra következtében jelenhettek meg; a Ceaușescu-rendszer asszimilációs politikáját tükröző, és a valóságot durván meghamisító művek sorozatát csak az ezt követő években indítja el a pártpropaganda.⁴⁸

A IX. Pártkongresszus után Nicolae Ceaușescu a Politikai Könyvkiadó legfontosabb szerzőjévé vált. A hetvenes években azonban a kiadónál még jelen vannak a magyar szerzők és a magyar tematikájú könyvek is: megjelenhet például Pintér Lajos könyve az aradi vértanúkról,⁴⁹ Beke György publicisztikai kötete⁵⁰ és Balázs Sándornak a romániai magyar szociográfiáról szóló tanulmánya.⁵¹ A kiadói stratégia változása 1984-ben következik be, amikor a Politikai Kiadó szinte teljesen megszünteti a magyar nyelvű könyvek kiadását. A pártszervek ettől kezdve a Kriterion, illetve a Dacia Kiadót kötelezik, hogy megjelenesse a vívmánykötetetek és a párt történelemszemléletét tükröző műveket.

Így a Kriterionnál jelennek meg a párt politikáját népszerűsítő kollektív riportköteteket (*Ember és föld. Riportok az agrárforradalom hétköznapjaiból; Hazánk új arculata. Történelmi évtizedek krónikájából; Jövőépítők. Munkatelepek krónikája; Tenni és teremteni. Negyvenéves a Köztársaság*), tematikus tanulmánykötetek (*A szocialista demokráciáról; A Párt a társadalmi haladás élén; A szocialista etika jegyében*), hazafias versgyűjtemények (*Augusztusi dombormű; Himnusz a Békéhez; Óda a Köztársasághoz*). Két alkalommal a főtitkár születésnapját ünneplő kötet kiadását is vállalnia kellett a Kriterionnak (*Köszöntjük Románia elnökét, Tisztelgő szó*).

A propaganda céljaira kiadott művek szerepe az volt, hogy mutassák be a szocializmus vívmányait, és népszerűsítsék a párt dokumentumaiban

⁴⁸ *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. IV. kötet. 744.

⁴⁹ Pintér Lajos, *Az aradi tizenhárom vértanú*. Politikai Kiadó. Bukarest, 1973.

⁵⁰ Beke György, *Vállald önmagad. Publicisztika*. Politikai Kiadó. Bukarest, 1978.

⁵¹ Balázs Sándor, *Szociológia és nemzetiségi önismeret. A Gusti-iskola és a romániai magyar szociográfia*. Politikai Kiadó. Bukarest, 1979.

megfogalmazott célkitűzéseket. Ugyanakkor a kisebbségi könyvkiadás számos esetben kényszerül arra, hogy a homogén román államnemzet eszményét tükröző műveket adjon ki. Ezek sorába tartoznak például Ligia Bârză, *A román nép anyagi és szellemi műveltségének folytonossága az egykori Dácia területén*, Ștefan Pascu, *Mit jelent Erdély? (Az erdélyi civilizáció a román civilizáció keretében)*, Alexandru Popescu, *A géta-dák kultúra*, I. Coteanu, *A román nyelv eredete* című művei.

Erdély története és a román nép területi folytonosságának kérdése mindig is érzékenyen érintette román hatalom képviselőit. A „jó szomszédi kapcsolat megőrzése” érdekében a magyarországi történetírás még a Kádár-korszak idején is sokáig óvakodott attól, hogy foglalkozzon a kérdéssel, miközben Romániában számos tanulmány jelent meg, amelyek egyoldalúan érvényesítették román szempontokat. Magyarországon csak a hetvenes évek derekán indult el ilyen jellegű kezdeményezés, amikor a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete tervbe vette, hogy elkészítsen egy tudományos igényű összefoglaló munkát Erdély történetéről.

A Ștefan Pascu és Nicolae Drăgan által létrehozott román történelmi iskola képviselői ugyanebben az időszakban egyre nacionalistább módon tárgyalják az erdélyi magyarság történelmét. Ion Lăncrăjan 1982-ben megjelent *Cuvânt despre Transilvania* című könyvének kiadását követően 36 magyar író tiltakozik a magyarellenes, sovén jellegű kötet ellen. Ez volt az erdélyi magyar szellemi élet 1989 előtti egyik legszélesebb körű tiltakozó akciója, amelyről a Securitate Fehér Könyvében több jelentés található.⁵²

A romániai sajtókampány, amely a „magyar történészek hamisításait” volt hivatott leleplezni, jóval az *Erdély története* 1986-os megjelenése előtt elkezdődött. A különböző lapokban 1985–1986-ban megjelent, Erdélyre vonatkozó írásokat külön kötetbe szerkesztették, majd idegen nyelvekre is lefordították.⁵³

GYÖRFFY GÁBOR

⁵² Vincze Gábor, *Magyarellenes hecckampány Romániában*. (http://www.arts.u-szeged.hu/doktar/texts/beszelo_hecc.html). Lásd *Cartea Albă a Securității. Istorie literare și artistice. 1968–1989*. Presa Românească. București, 1995.

⁵³ *Jocul periculos al falsificării istoriei*. Editura Științifică și Enciclopedică. București, 1986.

EDITURILE DE LIMBĂ MAGHIARĂ DIN ROMÂNIA
ÎN PERIOADA CENZURII ȘI PROPAGANDEI COMUNISTE

(Rezumat)

Naționalizarea editurilor în 1948 a permis puterii comuniste să își extindă controlul și asupra producției de cărți din România. Monopolul de stat a dus la creșterea numărului publicațiilor aservite propagandei și la facilitarea aplicării practicilor cenzurii, care au devenit din ce în ce mai eficiente după înființarea Direcției Generale a Presei și Tipăriturilor în 1949.

Restructurarea sistemului editorial la sfârșitul anilor 60 a fost însoțită de intensificarea activității instituțiilor însărcinate cu controlul editurilor. Pe lângă departamentele respective din cadrul Direcției Generale a Presei și Tipăriturilor și al Consiliul Culturii și Educației Socialiste, un rol important în aplicarea cenzurii l-au jucat Centrala Cărții și Biroul de Sinteze, ultima fiind responsabilă de întocmirea referatelor asupra cărților propuse spre publicare. În același timp, înăsprirea controlului asupra Editurii Kriterion, înființată în 1969 ca editură a minorităților naționale din România, reflectă tendințele politicii de asimilare forțată promovate de regimul Ceaușescu.

STRÓFIKUS ZSOLTÁROK A XVII. SZÁZADI KATOLIKUS ÉNEKGYŰJTEMÉNYEKBE

A zsoltárformát szinte egyértelműen és szinte kizáró jelleggel protestáns műfajként tartja számon az irodalmi köztudat, holott az első nyomtatott katolikus énekeskönyvek szövegformáinak vizsgálata nyomán kiderül, hogy bár nem túl nagy számban ugyan, de ezekben is található strófikus szövegformával rendelkező zsoltárok, ezért a szövegtípusok feltérképezésének folyamatában nem kerülhető meg a strófikus zsoltár problematikája sem. A korban természetesen nem tekinthető jellegzetesen katolikus versszerzési eljárásnak, a gyűjteményeinkben viszont jelen vannak, különböző arányban persze, a zsoltárok is. Számuk ugyan nem jelentős – és ennek okát adják folyamatosan a témával foglalkozó tanulmányok¹ –, pusztán jelenlétük miatt azonban érdemes mégis érinteni a kora újkori katolikus zsoltárhasználat (írás és fordítás) kérdéskörét. Egyfelől mert sok a szélsőséges és nem megalapozott tévhit ezekkel a szövegekkel kapcsolatban, másfelől a tények feltárása rávilágíthat későbbi századok szövegformáira, éneklési és imádkozási szokásaira, egyáltalán a katolikus anyanyelvű imádságról kialakult felfogás hiányosságaira.

A zsoltárfordítás hagyománya a katolikus egyházi irodalomban

A zsoltárok, a zsoltáréneklés hagyományának egyetemes ihlető szerepe a kora újkorban már közismert, hiszen az ókeresztény és középkori himnuszok motívumrendszere és építkezési technikája gyakran merített a zsoltárokéból, ezeknek a himnuszok nagy része pedig használatban maradt, többet közülük magyarra is lefordítottak. Az egyes XVII. századi gyűjtemények előszavában pedig a zsoltárral mint argumentummal is találkozhatunk: mintegy bibliai igazolását szolgálják annak, hogy helye van az énekes istendicséretnek mind a közösségi liturgiában vagy más jellegű istentiszteleten), mind a magánáhitat gyakorlásában – ez az énekes istendicséret azonban, a széles néptömeg esetében legalábbis, a katolikus egyházban mégsem magát a zsoltáréneklést jelentette. A zsoltár, amint majd látni fogjuk, még sokáig prózában lesz megközelíthetőbb nem csak a klérus, hanem az igényesebb katolikus hívő számára is.

¹ „Az ének egyházi létérdek lett, a zsoltár viszont nem, mert a katolikus liturgia zsoltáros részeibe a nép nem kapcsolódott be.” Pálos L. Ferenc OSB, *Kovács János Márk (1782–1854) énekeskönyvének szerepe a katolikus egyházi énekreformok történetében*. Független: Kovács Márk, *Az énekes karnak szeplői és szabályai 1844 című kézirat kiadása*. Pannonhalma, 1940. 9.

A zsoltározás a középkorban a kezdő latintanulás olvasókönyve volt magyar földön is. 1020 körül Csanádon már harminc ifjú tanult ilyen módon latinul Szent Gellért nagy legendája szerint. A zsoltározás a laikus értelmiségi körében is közismert volt, bele is tudtak kapcsolódni. 1527-ben a királyi kápolna elmenekült papsága helyett a főurak énekelték a mindeszentek ünnepének vecsernyéjét.²

A középkori hagyomány viszont köztudottan az eredeti héber verselést imitáló latin „prózai” zsoltározást szorgalmazta – ez azonban csak a magyar, és általában az európai nyelvek eltérő versrendszereihez szokott beszélői számára tűnt prózának. Gyakorlati okokból nem mellőzhették teljes mértékben ezeknek magyar nyelvű, de a célnyelvben már valódi prózaként továbbélő változatait sem. Nem készült el ugyan a középkorban a *Zsoltároskönyv* teljes és szakszerű fordítása, még kevésbé foglalkoztak a kolostorokban a zsoltárok énekversbe való átköltésével. A kódexirodalomban viszont gyakran találkozhatunk a prózai parafrázis jelenségével.³ Énekeink szempontjából is fontos ennek a gyakorlatnak a megléte, hiszen a parafrázis módozatai középkori vagy éppen ókeresztény kori hagyományokat őriznek, és nem csak a zsoltárokat, hanem más bibliai vagy liturgikus szövegeket is parafráztak.

A másolók általában kisebb változtatásokkal másolták le a szövegeket, a parafrázis-jelleget azonban nem ez adja. Kinizsi Pálné Magyar Benigna imádságos könyvének zsoltárfordításai erről tanúskodnak.⁴ A *Mária vecsernyéje* öt, erős latin hatást mutató zsoltárfordítást tartalmaz. Ezek a szövegek a zsoltárok értelmzését is tartalmazzák. Ezt a gyakorlatot megőrzi a reformáció és az ellenreformáció egyaránt, csupán a módszer és a jelentés tér el.

Mielőtt a kora újkori szöveghasználat felderítésére vállalkoznánk, tanulságos lehet a középkori gyakorlat egy-két jellemzőjét feleleveníteni két reprezentatív példán keresztül:

A 110. zsoltár⁵ első sorai így hangzanak: „Monda Atya Isten én Uram Jézusnak: Úlj én jogamról” A krisztológiai betoldás (és a vele járó értelmezés) nyilvánvaló. Az ismeretlen fordító a hajnalcsillagot *Lucifernek* fordítja, ami az *Apor kódex*ben hasonlóan, a Döbrenteiben pedig *világviselő* (világosságot, fényt

² Holl Béla, *A magyar nyelvű zsoltáreléklés hagyománya*. In: *Laus librorum*. Válogatott tanulmányok. Vál., szerk. Monok István, Zvara Edina. Bev. Vízkelety András. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. Budapest, 2000 (METEM-könyvek, 26). 47–52.

³ A négy teljesen magyar psalterium-kódex: Apor-kódex, Döbrentei-kódex, Keszthelyi-kódex, Kulcsár-kódex. Ezek nyelvi állapota a másolatuknál fogva régebbi keletű, tehát feltételezhető, hogy a fordítások már a XIV–XVI. század fordulóján megvoltak. Kettőt közülük a dunántúli ferences apácák használták, ezek prózai fordítások. L. Holl *i.m.*

⁴ Tóth Kálmán, *Régi magyar zsoltárfordítások Kinizsi Pálné magyar benigna imádságos könyvében*. In: „*akik igazságra oktattak sokakat...*” A 65 éves Rózsa Huba köszöntése. Szerk. Fodor György és Tarjányi Béla. Szent István Társulat. Budapest, 2005. 169–87.

⁵ Mivel a vizsgált szövegek használata a római liturgiához kötődik, az ennek megfelelő Vulgata szerinti számozást követjük.

hordozó) fordításban található. Az ilyen betoldások gyakran ismétlődnek. Ezek a szövegek tehát már tudatosan krisztologikusan értelmezett – parafrázált fordítások. A 122. zsoltár (*Örvendezek azokba, kik énnekem...*) értelmezésében olvashatjuk: E dicséretben Dávid próféta int a mennyei lakodalomnak kívánságára; ez az anagogikus értelmezés tipikus példája: lelki (spirituális) értelem tulajdonítása, egyféle fölemelkedés az egyszerű értelem felé.

A parafrázisok tehát leggyakrabban – természetesen ennek már a patrisztikus irodalomból ismert szabályait követve – az egészen egyszerű alapértelmet elspiritualizálják. Ez az ún. allegorizáló fordítás-értelmezés, amit a protestáns zsoltárfordítók és énekszerzők teljesen elvetettek, a katolikus hagyományban azonban ez tovább él a barokk korban, és továbbra is elsőbbséget élvez.⁶

A hivatalos katolikus énekreform a zsoltárokat eleinte szinte teljes mértékben kihagyja a számításból, a protestánsok fordításait viszont sok katolikus közösség is átveszi – avagy megtartja, amikor újból római hitre (vissza)tér. Ezért énekeskönyveinkben többnyire protestáns eredetű zsoltárok szerepelnek, egészen ritkának mondható a katolikus fordítás.⁷

A reformáció zsoltárköltészetének jellegzetességeire és a zsoltárhasználat rendjére itt nem térünk ki, inkább azt vizsgáljuk, hogy hatására történt-e valamilyen változás a hivatalos katolikus zsoltárhasználatban.

Kezdetben alig változott: maradt a latin nyelvű zsoltározás a klérus és a szerzetesség, illetve a szellemi elit kis számú közössége számára, továbbra is a latin nyelvű szertartás fontos eleme volt, a nép által énekelt szövegek használati szabályai között nem szerepelt a zsoltárok szövegéhez való bármiféle illeszkedés követelménye. Fordítások ennek ellenére születtek, de továbbra sem tartotta szükségesnek az egyház a teljes zsoltároskönyv lefordítását, a nép számára megközelíthetőbb parafrázisok kidolgozását.

Csak a XVII század elején, Pázmány Péter *Imádságos könyvében* olvashatjuk a kor lelkiségéhez igencsak közel álló, nyilván céltudatosan válogatott *hét penitencia tartó zsoltár* fordítását. Az 50. zsoltár Balassi Bálint verse, a többi hat Nyéki Vörös Mátyás fordítása (RMKT. XVII/2 455). Valószínűen nem személyes érdeklődés szülte ezeket a szövegeket, Dobokay Sándor, a sellyei jezsuita kollégium tanára bízta Nyékit a Balassi verséhez hasonló fordítások készítésére. Az imádságos könyv 1606-os és 1610-es kiadásának szövegei között olyan különbségek fedezhetők fel, amelyek tudatos

⁶ Bach, Inka–Galle, Helmut, *Deutsche Psalmendichtung vom 16. Bis zum 20. Jahrhundert. Eine Untersuchung zur Geschichte einer lyrischen Gattung.* Walter De Gruyter. Berlin – New York, 1989. 183–201.

⁷ A zsoltáréneklés elterjedése katolikus körökben már a Huszár Gál-féle énekeskönyv (1560) megjelenésétől számítható. Ennek a címében tűnik fel a parafrázis gondolata is (*Psalmusokból való isteni dicséretetek*). A zsoltárénekek „minden jel szerint hitvallásbeli különbség nélkül igen hamar közkedvelté váltak, és megmaradtak a katolikusoknál is a 18. század végéig”. Holl *i.m.* 21.

fordítói és nyelvi-stilisztikai munkára engednek következtetni. A szövegvizsgálatból az is kiderült, hogy Nyéki az egyházi hagyományokat követve a Vulgata szövege alapján dolgozott, míg az elsősorban humanista és protestáns műveltséggel is rendelkező Balassi a már inkulturált Bèze-szöveget tartotta követendő mintának.

Nyéki zsoltárai közül három (más versei mellett) bekerült a Szegedi Lénárt énekgyűjteményébe, a *Közönséges időre es vasarnapokra valo enekék* közé, amely fejezetben egyébként protestáns szerzők zsoltárai is megtalálhatók, egyik-másik jelentős módosításokkal, a 6. zsoltár más versformára alkalmazva.⁸

A katolikus énekgyűjtemények zsoltárfordításai

A különböző katolikus énekgyűjtemények meglehetősen eltérő mennyiségben tartalmaznak zsoltárfordításokat, illetve parafrázisokat. Észrevehető egy időbeli fejlődés: a későbbben megjelenő gyűjtemények egyre többet tartalmaznak. Kivétel ez alól Illyés András és Náray György gyűjteménye: ezekben alig néhányat találunk.⁹

A Petri András-énekeskönyvnek (1663–1668) *De omnibus sanctis* fejezetében mintegy 10–11, többnyire XVI. századi zsoltár található. Egyik ugyanis szabad átköltés, az *Ex psalmo Davidis* cím is jelzi, hogy nem egyetlen zsoltár fordításáról van szó, hanem a zsoltárok szellemében írott könyörgésről. Az ismeretlen szerző az utolsó szakaszban a zsoltárfordításokhoz hasonlóan Dávid királynak tulajdonítja a szöveget, ami egyébként valóban közeli rokonságot mutat a 140., 141., és a 142. zsoltárral.¹⁰

Az első teljes nyomtatott énekeskönyvben Nyéki zsoltárai mellett Szenczi Molnár és Sztárai Mihály egy-egy zsoltárát találjuk meg a *Boldogságos Szűz Máriáról* fejezetben, amelyben egyébként több, a fejezet címétől eltérő témájú ének is található. Az 1674-es kiadásban a *Közönséges időre és vasarnapokra való enekék* közé kerül be Nyéki három zsoltára, valamint néhány protestáns eredetű fordítás, köztük Németi Ferenc mai is népszerű, az évszázadok során sok változatban továbbélő éneke (*Az Úristent magasztalom*), amely később majd Illyés István *Soltári énekei* (1693) között is feltűnik.

Jelentősebb mennyiségben és külön fejezetben az 1675-ös *Cantus Catholici*¹¹ (lényegében az első kiadás 10 szövegét veszi át) és Kájoni *Cantianaleja* (60) tartalmaz zsoltárokat.

⁸ *Cantus catholici Latino-Hungarici*. Kassa, 1674 In: RMKT. XVII/15b. 59.

⁹ Illyés András, *Régi és új enekék és isteni dicsiretek*. Bécs, 1696; Náray György, *Lyra coelestis*. Nagyszombat, 1695.

¹⁰ Vö. RMKT. XVII/7. 562–3.

¹¹ *Cantus catholici. Régi és Új, Deák és Magyar Ajitatos Egy-házi Enekek és Litaniak*. Nagyszombat, 1675. Kiadta Szelepcsényi György esztergomi érsek. (RMKT. XVII/15b. 74.)

Érdeemes megfigyelni a kötetek címének, előszavainak-ajánlásainak szóhasználatát. Kájoni gyűjteményének alcímében is kiemeli az énekeknek ezt a sajátos műfaját: *Dicséretetek, Soltárok és Lytániák*. Elkülöníti a hét penitencia tartó zsoltárt, amit egy tömbként vesz át Nyéki Vörös Mátyástól. A *Cantus catholici* 1651-es és 1675-ös kiadásainak címében nincs ilyen kiemelés, csupán az Ef 5,19 és az egyházatyák, különösen Szent Ágoston alapján kerül be az előszó illetve a cím szövegébe a zsoltár műfaji megnevezés magyarul majd latin „műszóval” : „Sz. Pál pediglen (ad Ephes. 5) inti az hiveket, hogy Soltárokat, dicsireteket és lelki éneket mondjanak az Úrnak.”¹², illetve: „Tellyesedjetekek-bé Szent Lélekkkel, szólván magatok között Soltárokkal, és Dicsiretekkkel, és lelki Énekekkel énekelvén, és dicsiretet mondván a’ ti sziveitekben az Urnak.”¹³A zsoltáréneklés ószövetségi párhuzama tűnik fel az 1674-es kiadás latin nyelvű ajánlásában: amint a Babilonból szabaduló zsidó nép újra énekelheti Sion dalait visszatérve saját hazájába, úgy a viharvert Magyarországon is elérkezett az ideje annak, hogy a katolikusok újra énekelhessék Isten dicsőségét (136. zsoltár). A gyűjtemény 35 adaptált Rimay-éneket tartalmaz többnyire a vízkereszt utánra való énekek és az esti énekek fejezetében, ezek között több zsoltárfordítás, illetve *psalmusból kimagyarázott ének* található.

Kájoni támogatójához, Torma István főispánhoz írt ajánlásába a bibliai zsoltárok sorait szintén mint argumentumot építi be, a zsoltárok szövegét latin majd magyar prózai fordításban idézi, és kifejti, hogy milyen illő és hasznos a hívő nép számára „az Isteni-szeretetre gerjesztő Soltárokkal” élni.

Náray György *Lyra coelestis* című énekeskönyvében is található néhány verses zsoltárfordítás. A reggeli énekek között *Psal. 148.* cím alatt szerepel az ún. három laudes-zsoltár (148-150.) egyvégtében.¹⁴ A fordítás szöveghű, de semmi sem jelöli a zsoltárok határait. Az eljárás magyarázata a liturgikus hagyományban keresendő: a római és a keleti liturgiában egyaránt, a zsidó szokásrendet követve, a hajnali imaóra (laudes) zsoltározását mindig ez a három zsoltár (vasárnap) vagy e három zsoltár valamelyike (hétköznapi) zárta.¹⁵ Ezt a beosztást követte a római világi zsolozsmával megegyező szerkezetű *Esztergomi zsolozsma* is, amelyet Náray használhatott.

A következő zsoltár a *Psalmus 117. Confitemini Domino*. Szöveghű fordítás a használatra vonatkozó latin nyelvű bevezetővel.¹⁶ Ezt követi a 99. zsoltár verses latin átírásban, majd ennek magyar, ugyanarra a dallamra énekelhető változata.

¹² *Cantus catholici. Régi és Új, Deák és Magyar Ajátatos Egy-házi Enekek és Litaniak*. Lőcse, 1651. In: RMKT. XVII/7. 648–9.

¹³ *Cantus catholici 1675*. In: RMKT. XVII/15b. 66–7.

¹⁴ Náray *i.m.* 12–4.

¹⁵ Török J. – Barsi B. – Dobszay L. *Katolikus liturgia III. A zsolozsma*. A Liszt Ferenc Zeneművészet Főiskola Egyháztörténeti Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság kiadása. Budapest, 1999. 43., 46.

¹⁶ Náray *i.m.* 145.

Egyedülálló Náraynál, hogy – a használati utasítások szerint – számít szombat este és ünnepeken a hívek részvételére a vesperáson-kompletóriumon, ezért mintegy függeléként közli a legfontosabb szövegeket latinul, néhányat magyarul is, illetve a sajátos énekléshez szükséges tónusokat. Így kerül be a gyűjteménybe az *Estvéli Completabeli 90. Soltár* verses átírásban. Megjegyezzük, hogy a vasárnapi vesperás fontosabb elemei megvannak Kájoni *Cantionale*jában is, de csak latinul.

A fenti adatok arra engednek következtetni, hogy a gyűjtemény szerkesztője zsolnárfordításaival is arra törekedett, hogy az anyanyelvű éneklést a liturgiával összhangba – de legalábbis szorosabb kapcsolatban hozza.

Illyés István Soltári énekei

Az irodalmi recepciótörténet arról tanúskodik, hogy a Szenczi Molnár Albert munkájának katolikus megfelelőjét látják Illyés István kötetében, jelentőségét az övéhez mérik.¹⁷ Több szempontból sem helytálló ez a megfeleltetés: a történeti fejlődés úgy hozta, hogy a katolikus népnyelvű vallásosságban a zsolnárnak kevés szerep jutott, és ez a barokk kori egyházban sem volt másképpen. Ezen Illyés először 1693-ban, Nagyszombatban megjelent gyűjteménye sem változtatott számottevően, bár egyféle népszerűsége enged következtetni a nagy számú utánpótlás.¹⁸ Illyés zsolnároskönyve többnyire már kész fordítások, protestáns eredetű szövegek átdolgozásait tartalmazza, nincs tehát mögöttük egy olyan kiforrott teológiai és poétikai koncepció, mint amilyen a Szenczi Molnár esetében kimutatható.¹⁹ S tegyük még hozzá azt is, hogy Illyés gyűjteménye nem tartalmazza a teljes zsolnáros könyvet (69 zsolnár található meg benne, tehát a felénél több hiányzik). Ennek okát a kötet előszavában a szerkesztő maga jelzi is: „Im’most, nem mind ugyan azokat (mert foglalatoságim nevelkedvén, nem érkezem), hanem a’ mellyeket leg-szükségesebbeknek itiltem, ugymint némely Soltárokat, és Halottak temetésére szerzett éneket (mellyeket tudni-illik a ’Plébániákon gyakoroltatni láttam).”

¹⁷ Pintér Jenő, *Magyar irodalomtörténet. Tudományos rendszerezés*. III. kötet. A magyar irodalom a XVII. Században. Budapest, 1931. 216–7.

¹⁸ 1721: Nagyszombat, 1749: Nagyszombat, 1781: Nagyszombat, 1793: Buda–Nagyszombat, 1809, 1817: Buda, 1874: Budapest, 1904: Budapest.

¹⁹ Szenczi zsolnárainak tartalmi-teológiai aspektusait J. H. Alsted hitetleneket *betérítő* teológiája, valamint a német zsolnárköltészet széles spektruma befolyásolta. Alsted felfogásának két fontos összetevője a zsolnárok krisztológiai értelmezése (aminek egyébként patrisztikus hagyományai vannak), illetve a zsidó kabbala krisztianizálása. A *Zsolnárok könyvéről* sajátos poétikai elemzést készített, ennek alapján írta metroritmikai parafrázisait: az anyanyelvre lefordított rímes-ritmusos verseket visszafordította héberre – de ritmikusan. Ez a Szentlélek poétikája: ahogyan a zsidóság az Ószövetség idején nem ismerte föl a Szentháromságot, úgy nem ismerhette a tökéletes verselést sem. Vö. *Kálvinista zsolnár és egyetemes reformáció. Alsted és Szenci Molnár levélváltása 1609-ben*. In: Szentpéteri Márton (szerk.) *Miscellanea. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Kijárat Kiadó. Bp., 2001. 280–91.

A gyűjtemény keletkezése a már ismert gyakorlati okokra vezethető vissza, a munkát kísérő sietség azonban a szokottnál explicitebben van jelen. A legszükségesebb szövegek így is bizonyára bekerülnek, hiszen az előbbieken említett 10 éves plébánosi gyakorlat megmutatta, hogy mit érdemes és mit nem a gyűjteménybe vennie. Összesen 76 versszöveget tartalmaz a gyűjtemény, ebből, mint már említettük, 69 különböző zsoltár, hat zsoltárnak két változata van (2., 22., 31., 41., 69., 133.), az 50. bűnbánati zsoltár pedig három változatban is szerepel.²⁰

A zsoltárok éneklésében némely gyakorlatlanságot feltételez Illyés, mert fontosnak látja felhívni a figyelmet a zsoltárénekléshez szükséges belső magatartásra: „Hasznoson éneked, ha *corde et opere* szivesen mondd, és cselekedettel tellyesited (Hieron. sup. initio) De azt-is e' végre tudnod kell; hogy mivel a' Sz. Írásnak értelme fő-képpen két részre osztatik; Lelki és bötü-szerént való értelemre; mikor a' Soltárban az ellenség átkozatit, nem mindgyárt minden ellenkeződre lelked sérelmével értsed azt; hanem, a' mellyet szabad átkozni, ugymint a' bünt, arra ingerlő Sátánt, és a' kiket profeciai lelekkel által látott, és meg-átkozott a' Proféta”.²¹

Minden zsoltár előtt található valamilyen „használati utasítás”: témamegjelölés, tanács, üzenet megfogalmazása, az imádkozó Dávid szándékának a megfogalmazása vagy maga a krisztológiai megfejtés, a *betű és lélek szerinti* értelem.

A szövegek helyes megértése fölötti örökös természetesen nem csak ennyiben nyilvánul meg. A szövegek eredete szükségessé teszi tartalmi fölülvizsgálásukat, javításukat: többnyire XVII. századi protestáns zsoltárfordítást vesz át kisebb-nagyobb változtatásokkal, melynek szempontjait maga szögezi le: „Egyébiránt, a' Sz. Bibliának bötüjéhez, a menyire érkeztem, a' Soltárokat alkalmaztattam; kihagyván sok egyéb olly verseket, mellyek ott irva nincsenek, hanem némely Compositoroktól, eretnek és idegen értelemmel is hozzá-adattak.”

Pragmatikus irányvonalat is kijelöl az előszó: a kántorok feladata úgy rendezni-alkalmazni a zsoltárokat, hogy azok a liturgia rendjével harmonizáljanak: „Azt is pedig igen jól teszik a' Cantorok, ha reá vigyáznak, mellyik Soltárt mikor kellyen alkalmasban énekelni, hogy az-nap Evangéliummal, vagy-is azon üdöbéli történt dolgokkal, a' mennyiben lehet, egyeztessék.” A továbbiakban, a kérés jogosságát igazolandó, hivatkozik a zsolozsma zsoltárainak ilyen irányú elrendezésére.

²⁰ A rendelkezésünkre álló kiadásban a számozásba három helyen hiba csúszott: a 14. zsoltár 15-ös sorszámmal, a 28. zsoltár 33-ként, a 112. 92-ként szerepel, a latin kezdősor alapján azonban a szövegek könnyen azonosíthatók.

²¹ Illyés István, *Soltári ének*. Nagyszombat, 1721, 4v.

A zsoltárok forrása és a változatok jellege

Nem vállalkozhatunk itt a szövegek filológiai pontosságú beazonosítására, a túlnyomóan protestáns jellegre azonban van így is kellő indukciós anyagunk: a 76 szövegből 61-et sikerült megtalálni 16. századi gyűjteményekben. Az RPHA-ban nem szereplő 16 zsoltárról, a 3 Szenczi-zsoltár kivételével (22., 41., 69.) feltételezhetjük, hogy XVII. századiak, illetve kettő, a Thordai Jánosé és a Kanizsai Pálé azonosítható. Illyés zsoltárai közül 30 Kájoni gyűjteményében is megtalálható,²² további egy (a 15.) eddig azonosítatlan eredetű úgyszintén.²³

Kájoni és Illyés szövegei viszont nem egyeznek. Ebből az következik, hogy vagy nem közvetlenül ugyanabból a forrásból vették át az énekeket, vagy egyiket-másikat mindketten alaposan átdolgozták. Bár a Kájoni gyűjtemény kapcsolata a Petri András énekeskönyvvel szorosnak látszik, mert Kájoni 73 éneket vesz át tőle, a zsoltárok között csupán két egyezést találunk (6. *Szent Dávid király bűnei ellen így panaszkodik*, 120. *Jer mi emlékezzünk...*)

Az átdolgozás mértékéről, módszeréről csupán néhány szöveg összehasonlítása alapján világítunk rá. Németi Ferenc, Szegedi Gergely, Tordai Benedek, Pap Benedek, Sztárai Mihály zsoltárainak változatait vizsgálva teszünk néhány erre vonatkozó megállapítást.

Általánosnak mondható a zsoltárközlések szerkezetében, hogy a latin azonosító kezdősor után a zsoltárok tárgyának megjelölése vagy bővebb magyarázata-értelmezése következik. Ugyancsak általános jelenség a szövegek megrövidítése, ami leggyakrabban a személyesebb tartalmú szakaszok elhagyását (is) jelenti. Feltűnő, hogy az első 1-2 szakasz, illetve olykor az utolsó szakaszok teljesen megegyeznek, a közbeesők csak részben, a legtöbb pedig csak a versformát tartja. A záró doxológiából többnyire elmarad a zsoltár száma. A katolikus hitgyakorlatban ennek nem volt különösebb jelentősége. Illyés helyenként valóban jobban törekszik az eredeti latin szöveg követésére. Több zsoltár esetében hozza jegyzetekben a konkordanciákat.

Németi Ferenc LXXVI. zsoltára²⁴ (*Az Úr Istent magasztalom*) négy katolikus forrásban is megtalálható,²⁵ átdolgozott változata ma is a katolikus

²² 1., 2/b., 27., 29., 33., 42., 45a.b, 46., 50b., 53., 54., 56., 62., 63., 69., 73., 78., 81., 85., 91., 94., 112., 121., 143., 146., 148.

²³ Az énekek azonosításához az RMKT. XVII/7 és RMKT. XVII/15b kötetek mutatóit/szövegeit, H. Hubert Gabriella kimutatásait (az 1635-ös lőcsei énekeskönyvénekei, elő- és utóélete. In: H. Hubert Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*. Budapest, 2004.), valamint a *A régi magyar vers repertóriumát* (RPHA) használtuk. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az incipitek összevetése még nem elegendő az énekek azonosításához, hiszen előfordul, hogy az első két sor egyezik ugyan, a szöveg többi része viszont meglehetősen eltérő, vagy éppen ellenkezőleg: nem egészen egyezik az első sor, viszont a szövegek közötti szoros kapcsolat nyilvánvaló.

²⁴ RMKT. XVI/6. 159–62. (A szerző protestáns várkapitány volt, Balassa Zsófia férje, meghalt 1565-ben Tokajban.)

énekgyakorlat egyik legkedveltebb darabja, de nem zsoltárként szerepel az énekeskönyvekben. Eredeti változata 24 szakaszt tartalmaz, az 1674-es *Cantus Catholici* éneke, amit Kájoni is átvesz 20, Illyésnél található, alaposan átdolgozott változata pedig 18 szakaszt. Csupán egy, a 16. szakasz egyezik meg teljesen az eredeti vers 21. szakaszával. Ennek 2. szakasza hiányzik. A szövegek összehasonlításából kiderül, hogy Kájoni elsősorban stilisztikai-poétikai szempontból javította a szöveget, míg Illyés, ahogyan azt az előszóban előre jelezte, az eredetihez jobban igazította, kiiktatott két kiszólást a szövegből („Istennek nagy esküvése, / Fia által tött kötése”, illetve: „Nevek nála írva vagyon, / Hajok szála számon vagyon” – mindkét idézet újszövetségi allúzió). Illyés kihagyta azokat a szakaszokat, amelyek emocionálisan túlbeszélnek az eredeti zsoltárszöveget.²⁶

A legtöbb esetben azonban nincs szó ilyen méretű szövegváltoztatásról, még az utolsó szakasz is változatlanul marad. A Thordai Benedektől átvett 30. zsoltárban csupán apróbb eltéréseket találunk a szóhasználat szintjén, amely érezhetően a latin szöveghez próbál jobban igazodni (*szégyenüljek gyaláztassam* helyett, *csalárd ellenségim* ördög helyett) Sztárai Mihály XIV. zsoltára²⁷ hasonlóképpen csak kisebb változtatásokat szenved, figyelemre méltó viszont a tárgymegjelölés megváltoztatása: *Az igaz hitnek jó gyümölcséről* helyett a *Menybe vivő út, a Sátornak példája alatt* alcímet olvassuk – a jelképes értelmezésre való felhívást. Mellőzi ugyanakkor Illyés az *anyaszentegyház* fogalmát, helyette a *Szent hajlékot* használja, ami ugyancsak a latin szövegre utal vissza. A CXI. zsoltárnak viszont csak az első szakasza (annak első három sora) és az utolsó szakasz egyezik meg Szegedi Gergely CXXII. zsoltárának szövegével, aki didaktikusan parafrázálta az eredeti zsoltárt, az istenfélő embert a keresztyén emberrel azonosítva. Illyésnél ugyancsak a breviáriumi latin szöveg követésére figyelhetünk fel.²⁸

A zsoltárok hatása az egyházi énekköltészetre

Vizsgálódásaink eredménye azt a sejtésünket igazolta, hogy a katolikus zsoltáréneklés nemcsak mennyiségi és funkcionális szempontból marad a protestáns zsoltárköltészet mögött, de nem mutat jelentősebb eredeti vonásokat sem. Mindebből mégsem lehet egyértelműen arra következtetni, hogy a magyar katolikus laikus énekhasználat egészen független lett volna a zsoltároktól – vagy

²⁵ *Cantus catholici* (1674), *Kájoni Cantionale*, Illyés István, *Soltári ének*, *Szoszna Demeter énekeskönyve* (1714).

²⁶ A három változat összehasonlítását lásd az 1. mellékletben.

²⁷ RMKT. XVI/5. 79–80.

²⁸ A párhuzamos szövegek a 2. mellékletben.

akár a többnyire latinul zoltározók gyakorlatától.²⁹ Legfennebb az összefüggés, különösen a használók esetében, meglehetősen kevésbé lehetett tudatos.

Az énekek szerzői (kortól függetlenül) többnyire maguk is a latinul zoltározók körébe tartoztak, ezért feltételezhető, hogy az énekekben olykor felbukkanhatnak zoltársorok, jellegzetes képek, fordulatok – erre van néhány példa:

A Kuun-kódexből ismerünk egy éneket, amely minden bizonnyal katolikus szerzőtől származik (RMKT XVII/7, 166 sz.), témája az egyéni üldöztetés. A zoltárok között is több ilyen található. Tartalmi motívumok (az ártatlan ember szenvedése, isteni igazságszolgáltatás) és nyilvánvaló bibliai utalások mellett a zoltárok jellegzetes kifejezései, képei, tartalmi motívumai is feltűnnek (*Ne mondhassak ellensegim, hogy nincz uelem Istenseghim – Zsolt 70,11*). A vers tartalmi megerősítője a versfőkből kiolvasható *kyrie eleison*.

A *Cantus catholici* 1674-es kiadásában találjuk a *Fohászokodunk hozzád nagy mélységből* (572) kezdetű bűnbánati éneket. Első sora egyértelműen a katolikus liturgiában is gyakran énekelt 129. (*De profundis*) zoltárra utal. A kezdősoron kívül a zoltárra emlékeztető tartalmi motívumok is feltűnnek a szövegben: egyedül Istennél van az irgalom, a bűnbocsánat lehetősége, a hozzá fohászokodók teljes bizalommal lehetnek iránta. A válaszokban ismétlődő *Édes Jézus, áldott Jézus* más színezetet ad az énekek: természetesen inkább tartozik a korabeli kegyesség jellegzetes termékei, mint a zoltárok közé. A zoltár hatása mégis vitathatatlan. Megtalálható egyébként Illyés András énekeskönyvében is három szakasszal hosszabb változata (Illyés 33.) Az első öt szakasz megegyezik a két versben, csupán kisebb szóhasználati eltérések figyelhetők meg. A hozzáköltött szakaszok közül a második (*Kihez tudjunk menni, édes Jézus ... Méltóztassál kérünk felvenni, / Juhodat válladra venni*) evangéliumi motívumokból építkezik.

Az *Officium Nagy Böldegy Aszszonyról* Tarnóczy István *Titkos Értelmű Rosa*, valamint a *Lelki útiköltség* című *Officiumban* (hóraskönyvben) található. Zoltárra emlékeztető képeket csupán a primához tartozó részletben találunk: *Fénlő palotában, / csilagos Udvarban / Siess Menynek szépsége. / Tisztaság házában szüzesség Agyában / Meny-bé Isten Jegyesse*. A 44. zoltár szövegének hatását sejthetjük ezekben a sorokban, a királyi menyegzőre bevonuló vőlegényről és menyasszonyról szóló énekekben. A következő szakasz is összhangban áll a zoltár további képeivel és szemléletével, de a keleti pompa leírása helyett a gótikus virágnyelv jeleníti meg a palota, vagyis a mennyország dicsőségét. A zoltár ihlető szerepe kétségtelen, a nyelvezetben, stílusban azonban már aligha érhető tetten az eredeti szöveg. Az elhelyezés a hórák

²⁹ Fontos hangsúlyozni, hogy a magyar nyelvű és főként laikus hívók szöveghasználatáról van szó, hiszen a hivatalos latin nyelvű liturgiában a zoltárnak megmaradt az eredeti helye és jelentősége.

sorozatában allegorikus. A kassai *Cantus catholicus*-ben előforduló rövidített, templomi énekléshez alkalmazott változata már nem tartalmazza ezt a képet.

Az énekek többségének nyelvezetére nem jellemző a zsoldárszerűség. Egyetlen utalás az *Isten Udvarának, Szentek városának* – azaz Jeruzsálemnek – *csillaga*.

Kájoni saját szerzeménye, a *Földnek es menynek nemes teremője* kezdetű (573) bűnbánati ének³⁰ a babiloni fogság idején keletkezett 79. zsoldár hatására mutatja. Az összefüggéseket nem könnyű észrevenni, mert nem az egyes szócsoportok egyeznek meg, és a tartalmi megfelelések sem minden esetben feltűnőek.

Az első szakaszban³¹ a menynek nemes teremője a zsoldárban így hangzik: *ki trónolsz a kerubok felett. A bűnösök legeltetője pedig Izrael pásztora, aki nyájadként vezeted József népét.* A következő szakasz már nem követi a zsoldár ünnepélyes-ékes kifejezőmódját, hanem a korabeli imádságok szokásos argumentációjával folytatódik. Az ostor, harag és bosszú motívuma nem csak ennek a zsoldárnak, és nem csak a zsoldároknak jellegzetessége, ezért ebből a szempontból nincs jelentősége. A negyedik szakaszban a sajátos zsidó–magyar történelmi párhuzam jelenik meg, majd az 5. szakaszban bukkanunk újabb zsoldárelemre, ami eredeti helyén és énekünkben is az érvelő gondolatmenet része: *Israel népét Faraoktól mentéd, / A' nagy pusztában kegyesen őrizéd, illetve Egyiptomból telepítettéd át szőlődet, / népeket űztél el, hogy elültethesd (Zsold 79,9).*

A *Cantionale* pünkösdi utáni 21. vasárnapra szóló ismeretlen szerzőtől származó éneke evangéliumi történetet beszél el (a szívtelen szolga példabeszéde, Mt 18, 23–35), de még mielőtt a történetmondásba kezdene, bevezetésképpen Isten dicséretét zengi, illetve a 3. szakaszban utal Isten ígéjének erejére: *Mert nagy az Úrnak Szent neve, Nincs e' Világnak olly helye: / Kiben nincsen szent ígéje.* Ez a 18. zsoldár 5. versének idézése: *Minden földre eljut szózatuk, a földkerekség végéig szól az ő ígéjük.* Ezt a zsoldárverset a patrisztikus hagyomány az evangélisták ígehirdetésére vonatkoztatta. A korabeli proprium szerint Szent Lukács evangélista ünnepi miséjének *Gradualé*, illetve Szent Tamás apostol ünnepén az *Offertorium* szövege.³² Ebben az énekben tehát a szerző nem esetlegesen idézi ezt a verset, hanem valószínűen a liturgikus szövegek és gyakorlat hatására.

Ugyancsak a liturgikus gyakorlat hatása lehet Illyés András, *Minden napra való énekeinek* bevezető darabja. „*Jövel szent Ur Isten én segítségemre: / Es légy figyelmetes az én beszédemre*”: Ez a két sor a mindennapi zsolozsmát indító

³⁰ Kájoni János, *Latin–magyar versgyűjtemény*. 1677. 437.

³¹ Földnek és menynek nemes teremője, / Angyali karok be tellyesítője, / Es bűnösöknek egy legeltetője, / Es segítője.

³² A mai liturgiában, éppen ennek a gyakorlatnak a hagyományaképpen az apostolok miséjének válaszos éneke, ami a régi gradualének felel meg.

Deus in adiutorium meum intende, Domine, ad adjuvandum me festina sorok fordítása (Zsolt 50,7).

A zsoltáridézetek vagy utalások retorikai elhelyezése sem esetleges. Az elemzett példák esetében sokkal inkább a liturgia nyelvvezete, kifejezésmódja és a keletkezés korának kegyességi stílusa határozza meg az énekek szóhasználatát és képrendszerét.

Az eukarisztikus énekek között található ismeretlen forrásból és szerzőtől származó ének (*Cantus catholici* 1674) az egyik legismertebb zsoltár kezdősoraival vezeti fel az oltáriszentség gyógyulást szolgáló erejét kifejező tételt: „*Szarvas járván sebes útat, / Mindenütt keres friss kútat, / S’akkor magában mérget lenni mutat. / Kik bűnben vattok, s’ szomján fáradtok, / Ehez jőjjetek, itt orvost lelték, / Jesus testével itt gyógyulást vesztek.*” Az ének további képei már János evangéliumának megfelelő szövegeiből származnak.

Egy Mária-énekekben tűnik föl a következő sor „*Oh mennyei szent orvosunk, Édes szép Jézusunk / Féltünkben erős Városunk, / Kegyes Jézusunk.*” (Vö. *Erős városunk minékünk Sion...*)

Náray könyvében a 144. zsoltár 15–16. versével kezdődik (*Mindenek szemei Uram biznak benned, / mert Te adcz szükségekben azoknak eledelt. / Ki nyitod kezeidet’s mutacz jó voltodat, / Es bé töltesz áldással minden állatokat*). Az ének többi része ugyancsak bibliai képekből építkezik, de nem a kérdéses zsoltár logikája szerint.

Zsoltárszerű liturgikus szövegek nyomai a népénekekben

Közismert tény, hogy a zsoltárszerű szövegszerkezet, a *paralellismus membrorum* a Szentírás egészére jellemző, különösen a himnikus, költői tartalmú szövegekre. A zsolozsma néhány zsoltárra emlékeztető kantikumát ezért a latin nyelvű hivatalos liturgiában zsoltárszerűen énekelték. Ezek közül néhányat népnyelvre is lefordítottak, olyat is találunk, amelynek verses változata is született. Énekeskönyveinkben megtalálható a Dániel könyvéből való *Három ifjú hálaéneke* (*Teremtett állatok, minden alkotmányok*). Ennek magyarázata az lehet, hogy a középkori liturgiában sokkal gyakoribb volt a használata, az évi négy kántorbőjt szombati miséjében *prosa* helyett alkalmazták, a XI. századtól pedig a miséről való kivonulásnak a hálaéneke volt. Így már a középkorban született latin verses átírása. A zsoltárokhoz témája (dicséret) miatt is közel áll. Magyarul először Hajnal Mátyás könyvében fordul elő, feltűnik továbbá a Czerey-énekeskönyvben, kisebb eltérésekkel a *Cantus catholici* 1651-es és 1674-es kiadásában, valamint Kájoni gyűjteményében. A magyar fordítás szövegének közvetlen előzménye azonban nem ismeretes.³³

³³ RMKT. XVII/7. 538.

A katolikus zsoltárhasználat nem verses formáiról

Összefoglalásként megfogalmazhatjuk, hogy vizsgálódásaink igazolták feltevésünket: a zsoltáréneklésnek nem volt ugyan meghatározó szerepe a XVII. századi katolikus gyülekezeti éneklésben, jelenlétével mégis számolnunk kell. Arra még érdemes viszont egészen röviden a prózai műfajokkal illetve kegyességi gyakorlatokkal való érintkezésekre kitérnünk: miként élt a barokk kegyességi gyakorlatokhoz kapcsolódó prózai szövegekben a zsoltár.

A külföldi gyakorlat alig a XVIII. század közepén látszik meghonosodni a magyar nyelvterületen. A csiki ferences kolostorban adtak ki 1753-ban egy világiak számára is készült könyvecskét, amelyben a zsoltárhasználatnak egy sajátosan katolikus változatát ismerhetjük meg: *Aitatos Keresztény avagy Aitatos Keresztény Embernek Reggeli, és Estvéli gyakorlási A'Sz. Misének, Gyónásnak, és Communionnak idején, mellyek Szent Dávid 'Sóltáriból a'Hívek vigasztalására Öszve-szedettettek, és most Német, s' Franczia nyelvből Magyarra fordítottak, Istenes költségével: Kinek? Ne vizsgálád, hanem esedezz érettem. Isten hozzád 1753 Csiki Klastrom)* A kötetben belül található a következő fejezet: *Szent Dávid Penitencia-taró 'Sóltári, mellyek Mind elmélkedésre, s'mind pedig szóbeli imádságra helyesen alkalmaztattanak Az Egyházi, és világi Rendben-lévő ajítatos Híveknek nagy lelki hasznára: és most leg először Sokaknak buzgó kívánságára hasznoson ki-nyomtattattak.*

Prózai imádságokról van tehát szó, amelyekbe beleszótták a zsoltárok egy-egy sorát, jellegzetes kifejezését, és ezt más szedéssel jelölik is (108–68).

Az egységek általános felépítése: elmélkedés (abból kiindulva pl. hogy a pap a misében éppen mit tesz vagy mond), utána fohászkodás – itt van helyük a zsoltársoroknak – majd aktualizáló-értelmező imádság következik. Íme egy magáért beszélő részlet a könyvből, melyben az 50. zsoltár sorai bukkannak föl: *„Könyörülj rajtam Istenem! A' te nagy irgalmasságod-szerént, és a' te könyörületességednek sokasága-szerént töröld-el hamisságomat; Meg-jelentem színed-előtt, ki annyiszor méltó voltam sz. Orczad-elol ki-vettetni; a te Oltárodhoz közelgetek, ki annyiszor meg-érdemeltem, hogy egektől meg-fosztassam; a gyalázat, és a fájdalom Bé-fogta orczámat. Oh Istenem, megrémülök előtted, mint bűnös, és gonosz-tevő a meg-haragudott bírónak ítélő-széke-előtt: könyörülj rajtam Úr Isten, könyörülj rajtam, a'te nagy irgalmasságod-szerént, és a te könyörületességednek sokasága-szerént töröld-el gonoszságomat.”*

Összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy a hagyományos katolikus zsoltárhasználat és a XVI–XVII. század protestáns gyakorlatának interferenciája megtörtént ugyan, mégsem vált a strófikus zsoltáréneklés népszerű gyakorlattá a kora újkori katolikus egyházban, a verses zsoltár műfajának jelentősége nem éri utol a középkori eredetű vagy kortárs műfajokét. Ugyanakkor nem feltételezhetjük azt sem, hogy egyáltalán ne lett volna zsoltáréneklés, akár

anyanyelven is, de ennek liturgikus formái részesültek előnyben. Erről tanúskodnak a kántorkönyvekbe bekerülő vasárnapi vecsernyék és kompletórium-zsoltárok. Hogy ezeket sokáig énekeltek is, még XIX. századi vizitációs jegyzőkönyvek is bizonyítják.³⁴

FARMATI ANNA

Melléklet

Németi Ferenc (XVI. század)

LXXVII. Psalmus
Voce meam ad Dominum clamavi

Nótája: *Magasztaljátok az én Istenem*

**1. Az Ur Istent magasztalom,
Jóvoltáról emlékezem:
Mindekor hozzá folyamom;
Mert meghallgat, azt jól tudom.**

2. Számtalan kénokban valék,
Bűneimért kit érdemlék,
De ismét megkönnyebülék,
Mihelt vigasztalást hallék.

**3. Nagy háborúság lelkemben,
Sok rettegés volt szívemben,
Nyomorult valék testemben,
Teljes minden életemben.**

**4. Elterjesztvén kezeimet,
Kiáltottam Istenemet,
Csak be se hűntam szememet,
Nem leltem sehol helyemet.**

5. Magamban én dolgaimról,
Előbbeni életemről,
Nagy kedves nyájasságomról,
Gondolkodtam énekemről.

6. Evvel inkább búsítottam,
Magamat szomorítottam,
Lelkemben csak háborgottam,
Tusakodván ezt mondtam:

Kájoni János (1676)

Psalmus LXXXVI.
Voce meam ad Dominum clamavi

Nota: *Menyországnak királynéja*

**1. Az Ur Istent magasztalom,
Jóvoltáról gondolkodom:
Mindekor hozzá folyamom;
Mert meghallgat, azt jól tudom.**

2. Számtalan kinokban valék,
Bűneimért kit érdemlék,
De ismét megkönnyebülék,
Mihelt vigasztalást hallék.

**3. Nagy háborúság lelkemben,
Sok rettegés volt szívemben,
Nyomorult valék testemben,
Teljes minden életemben.**

**4. Elterjesztvén kezeimet,
Kiáltottam Istenemet,
Csak be se hűntam szememet,
Nem leltem sohult helyemet.**

5. Magamban én dolgaimról,
Előbbeni életemről,
Nagy kedves nyájasságomról,
Gondolkodtam énekemről.

6. Ennél inkább búsítottam,
Magamat szomorítottam,
Lelkemben csak háborgottam,
Tusakodván ezt mondtam:

Illyés István (1693)

LXXXVI. Soltar
Voce meam ad Dominum etc.

*Háborúságában az Istenhez
folyamodik: és magát az Isten jó-
téteményeinek (de kivált-képpen az
Egyiptusból való ki-szabadításnak)
emlékezetivel, bizodalomra
ébreszti.*

**1. Az Ur Istent magasztalom,
Jóvoltáról gondolkodom:
Mindenkor hozzá folyamom;
Mert meg-hallgat, azt jól tudom.**

**2. Nagy háborúság lelkemben,
sok rettegés volt szívemben:
Nyomorult valék testemben;
De biztam én Istenemben.**

**3. Elterjesztvén kezeimet,
Fel emelvén szememet:
Kiáltottam Istenemet;
És meghallgatott engemet.**

4. Vigasztalást hogy nem leltem,
Istenemről emlékeztem:
Jó-voltában gyönyörköttém'
S ugyan el-bágygat a' lelkem.

5. Éjjeleken nem aludtam,
És nem szólván csak hallgattam:
Mert igen meg-háborodtam,
Magamban így gondolkottam.

³⁴ Medgyesi Schmikli Norbert, *Szent Ágota, Nepomuki Szent János és Szent Vendel tisztelete Perenyén*. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében, 6. I. Szerk. S. Laczkovits Emőke, Mészáros Veronika. Veszprém, 2004. 251.

7. Tőle Isten mindörökké,
Híveit elvetheti-é?
Kegyelmét megvonhatja-é?
Valljon s megtagadhatja-é?

8. Istennek nagy esküvése,
Fia által tött kötése,
Egyszer való végezése,
Elmúlhatik-é beszéde?

9. Főképpen lelkem magában,
Azt forgatja búsultában,
Irgalmasságát magában,
Tarthatja-é haragjában?

10. Ez lőn az én betegségem,
Szívemben nagy gyötrődésem,
De másfelől bátorságom,
Vagyon oly nagy vigasságom.

11. Régi nagy irgalmasságát,
Hiszem Istennek hatalmát,
Hozzám nagy jó akaratját,
Mely elfordítja haragját.

12. Én bűnömet látom vala,
Szívem azért retteg vala,
Mikor magára néz vala,
Bátorkodni nem mér vala.

13. Nagy erőssen igaz hittel,
Magam Isten beszédével,
Kegyelmes igéretivel,
Bátorítás szent lelkével.

14. Csuda irgalmasságodat,
Hiszem uram hatalmadat,
Onnat véssen bizodalmat,
Én lelkem minden ótalmat.

15. Erős Farahó erejét,
Izráelnek ellenségét,
Mind elvesztéd nagy seregét,
Mutatván karod erejét.

16. Néked uram félelemmel,
Minf szolgálnak nagy örömmel,
Az vizek is sietségvel,
Útat adnak rettegéssel.

7. Tőle Isten mindörökké,
Híveit elvetheti-é?
Kegyelmét megvonhatja-é?
Valljon s megtagadhatja-é?

8. Istennek nagy esküvése,
Fia által tött kötése,
Egyszer való végezése,
Elmúlhatik-é beszéde?

9. Ez lőn az én betegségem,
Szívemben nagy gyötrődésem,
De másfelől bátorságom,
Vagyon oly nagy vigasságom.

10. Régi nagy irgalmasságát,
Hiszem Istennek hatalmát,
Hozzám nagy jó akaratját,
Mely elfordítja haragját.

11. Én bűnömet látom vala,
Szívem azért retteg vala,
Mikor magára néz vala,
Bátorkodni nem mér vala.

12. Nagy erőssen igaz hittel,
Magam Isten beszédével,
Kegyelmes igéretivel,
Bátorítás szent lelkével.

13. Erős Farahó erejét,
Izráelnek ellenségét,
Mind elvesztéd nagy seregét,
Mutatván karod erejét.

14. Néked uram félelemmel,
Minf szolgálnak nagy örömmel,
Az vizek is sietségvel,
Útat adnak rettegéssel.

6. Vallyon Isten mindörökké,
Ő magától el-vethet-é?
Kegyelmét meg-vonhatja-é?
Irgalmát feleitheti-é?

7. Istennek jób keze ottan,
Változást tőn búsultomban:
Vigasztalásom azonban,
Kezdeték nekem újonnan.

8. Régi cselekedetiről,
Az Úr csuda tételiről,
Emlékeztem jó-voltáról,
Vigasztalást vévén abból.

9. Mert lám erős hatalommal,
Szent Ur Isten jób-karoddal,
Egyiptust az Faraóval,
Megrontád és hadaival.

10. Népedet ki-szabadítád,
Fogságából el-kihoád:
Nagy erőddel meg-utatád,
Hjákból fiait meg-tartád.

11. A vizek tégedet láttak,
És igen meg-haborottak;
Ottan két-felé oszlottak;
Népeidnek útat attak.

17. Erős hegyek indulának,
Trombitaszók hallatának,
Az hegy alatt kik valának,
Mindnyájan megfutamának.

18. Kezeidben és markodban,
Élet s halál birtokodban,
Megmutattad, hogy markodban,
Vagyon minden ótalmadban.

19. Eröss vitéz mint népeit,
Az ember ő két szemeit,
Mint jó pásztor ő juhait,
Úgy ótalmazza híveit.

20. Az híveknek számok vagyon,
Nevek nálad írva vagyon,
Hajok szála számán vagyon,
Rájok oly nagy gondod vagyon.

**21. Ne félj azért háborúdban,
Oh én lelkem nyavalyádban,
Erős légy bizodalmodban,
Mert Istennek vagy kedvében.**

22. Megszámlálta futásodat,
Följegyzötte siralmadat,
Mind felírta nyavalyádat.
Úgy viselte nagy gondodat.

**23. Ha kevésse ostorozott,
Avval tőle el nem üzött,
Inkább kezéhez tanított,
Mint jó atya, úgy oktatott.**

24. *Az szent Dávid Soltár
könyvben,*
Hetvenhetedik részében,
Híveket keserűségben,
Igy vigasztal ez igékben.

12. Vizek zúgása hallatott,
Az felhők attak szózatot
Meny-dörgés közt nyilaidot,
Jelentetted hatalmadot.

13. Tündöklének villámlások,
Föld kerektségén igen sok:
Lőnek nagy föld indulások,
Trombita-szó harsogások.

15. Eröss vitéz mint népeit,
Az ember ő két szemeit,
Mint jó pásztor ő juhait,
Úgy ótalmazza híveit.

16. Az híveknek számok vagyon,
Nevek nálad írva vagyon,
Hajok szála számán vagyon,
Rájok oly nagy gondod vagyon.

**17. Ne-fély azért háborúdban,
Oh én lelkem nyavalyádban,
Erős légy bizodalmodban,
Istennek vagy ótalmában.**

18. Megszámlálta járásodat,
Följegyzötte siralmadat,
Mind felírta nyavalyádat.
Úgy viselte nagy gondodat.

**19. Ha kevésse ostorozott,
Azzal téged el-nem hagyott,
Inkább kezéhez tanított,
Mint jó Atya, úgy oktatott.**

20. *Szent Dávid Soltár-
könyvben,*
Hetvenhatodik részében,
Dicsirtessék egy Felsőgben,
Tellyes Szent Háromság, Ámen.

14. Így hordoztad te nyájadot,
Mint néked kedves juhokot:
Moyses, Aaron keze által,
Nékünk szép vigasztalással.

**15. Ne félj azért háborúdban,
Oh én lelkem nyavalyádban,
Erős légy bizodalmodban;
Istennek vagy ótalmában.**

**16. Ha kevésse ostorozott,
Avval téged el nem hagyott:
Inkább kezéhez tanított,
Mint jó Atya' úgy oktatott.**

17. *Szent Dávid Soltár könyvben,*
Híveket keserűségben,
Vigasztallya ez énekben:
Dicsőség Istennek. Ámen.

PSALMII VERSIFICAȚI AI SECOLULUI AL XVII-LEA
ÎN CULEGEREA DE CÂNTECE CATOLICE

(Rezumat)

Cântarea psalmilor versificați în secolul al XVII-lea a fost o practică cu predilecție protestantă. În culegerile de cântece catolice ale secolului însă apar și textele unor psalmi versificați. Studiul de față analizează valorile funcționale ale psalmilor din culegerile de cântece: Cantus catholici 1651, Cantus catholici 1674 și 1675, János Kájoni, Cationale catholicum (1676,) György Náray, Lyra coelestis (1695), precum și originea și evoluția textelor din prima culegere catolică de psalmi: István Illyés, Soltári ének, 1696). Se constată o oarecare creștere a numărului de psalmi în culegeri și o tendință clară de a împrumuta texte din culegerile protestante anterioare. Influența vocabularului și a elementelor stilistice caracteristice psalmilor asupra compunerea cântecelor catolice se dovedește puțin semnificativă, dar totuși există. Explicația fenomenului se găsește în tradițiile liturghiei romano-catolice și în diferențele concepțiilor și a practicii liturgice catolice și protestante.

A KÖZMONDÁSOK SZÖVEGTANI FUNKCIÓI A PARASZTI ÖNÉLETÍRÁSOKBAN

Bevezetés

A frazeológiai egységeket a maga sajátos szempontrendszerével és eszköztárával több nyelvészeti és nyelvészetén kívüli tudomány is vizsgálja. A lexikológia, lexikográfia, szintaxis, stilisztika, szövegtan, kognitív nyelvészet, a folklorisztika, valamint a nyelvészet és a folklorisztika határán álló parömiológia mind érintik több-kevesebb mértékben a nyelvnek azt a területét, melyet az állandósult szókapcsolatok képeznek. Az a tény, hogy a nyelv frazeológiai szintje több tudományág szempontjából is vizsgálандónak – vizsgálhatónak – bizonyul, azzal a következménnyel is jár, hogy egyes kutatásokon belül is ötvöződhetnek a különböző módszerek és szempontok, lehetőség van az interdiszciplináris jellegű kutatásra, néha pedig egyenesen elkerülhetetlen ez a nyilvánvalóan veszélyeket is magában rejtő többszempontúság.

Az alábbi dolgozat annak a kutatásnak képezi részét, mely a nyelvészet és folklorikatés eszközeit ötvözve a romániai magyar, huszadik századi, nem irodalmi (paraszti, kisiparosi stb.) önéletírások frazémahasználatát vizsgálja, megkísérli a frazeológiai egységek típusainak és variánsainak feltérképezését az erdélyi magyar élönyelv egyik írott változatában. A vizsgált szövegek¹ a népi írásbeliség részei, magukon viselik az élönyelv jegyeit, s a köztük levő nyilvánvaló tematikai, stilisztikai különbségek ellenére egy jól körülhatárolható speciális szövegcsopórtot alkotnak.

Az előbbieken megjelölt általános kutatási cél több feladatot is tartalmaz: a vizsgált önéletírásokban számba venni, „katalogizálni” az előforduló frazeológiai egységeket, a típusok és variánsok vizsgálata nyomán az anyag által kijelölt határokon belül következtetéseket levonni az erdélyi élönyelv frazeológiai állományának jellegére és jellegzetességeire vonatkozóan, és nem

¹ Az elemzett kötetek: Ferencz Imre (szerk.), *Hatvan székely hadifogoly. Történetek a fogságból*. Státus Könyvkiadó. Csíkszereda, 1996.; György Zsuzsa, *Egy küzdelmes élet*. Erdélyi Gondolat. Székelyudvarhely, 1997.; Györi Klára, *Kiszáradt az én örömem zöld fája*. Kriterion. Bukarest, 1975.; Kocsis Rózsi, *Megszépült szegénység*. Kriterion. Bukarest, 1988.; Kocsis Rózsi, *Remények és kétségek között*. Erdélyi Gondolat. Székelyudvarhely, 1997.; Kristó Tibor (szerk.), *Kuláksors*. Státus Könyvkiadó. Csíkszereda, 1999.; Salamon Anikó (szerk.), *Így teltek hónapok, évek*. Kriterion. Bukarest, 1979.; Tamási Gáspár, *Vadon nőtt gyöngvirág*. Kriterion. Bukarest, 1971.

utolsó sorban elemezni a frazeológiai egységek használatának körülményeit, funkcióit.

Ebben a tanulmányban ez utóbbi feladat egy részének elvégzését tűztem ki célul, pontosabban a közmondások és közmondásszerű nyelvi alakulatok szövegben betöltött funkcióinak vizsgálatát, hogy az elméleti megfontolásokon túl egy szövegtanilag konkrét elemzésével is alátámaszthassam az eddigi észrevételeket, illetve adott esetben kiegészíthessem azokat. A kutatás későbbi fázisára hagyom annak vizsgálatát, hogy az egyéb típusú frazeológiai egységeknek milyen szövegtani funkciót töltenek be (ha van ilyen funkciójuk).

1. Szakirodalmi áttekintés

A frazeológiai egységek szövegszemponturn vizsgálatában a magyar és nemzetközi szakirodalom is a közmondásokat részesíti kiemelt figyelemben. R. Molnár Emma dolgozataiban² nyelvészeti szempontból közelíti meg a témát. Szemerkényi Ágnes *Közmondás nem hazug szólás* című könyve³ gazdag anyagot szolgáltat a közmondások különböző nyelvrétegbeli használatára, ez a vizsgálat a paromiológia körébe tartozik. Forgács Tamás *Magyar közmondások és szólások* című szótára⁴ a nyelvhasználat szempontjait is figyelembe véve épül fel, az egyes frazémákhoz és variánsaikhoz a rendelkezésre álló számítógépes korpuszokból idéz nyelvhasználati (politikai, sajtónyelvi és ritkán szépirodalmi) példákat – ezek szövegtani elemzése természetesen nem tartozik a szótár feladatai közé. A szövegtani szempont megjelenik azonban nemrég megjelent, hiánypótló könyvében is, melyben a frazeológiai egységek között külön fejezetet szán a közmondásoknak. A példák ebben a könyvben is sajtónyelvi, illetve szépirodalmiak.

Újvári Zoltán *Szólástár* című munkájának előszavában⁵ számos fontos szempontot fogalmaz meg, amelyek hiányoznak vagy nem elég hangsúlyosak a paromiológiai szakirodalomban. Idézek néhányat ezekből a megállapításokból: „A proverbiumgyűjtés több évszázados múltjában alig találunk olyan törekvést, kezdeményezést, amely a közmondásoknak és szólásoknak egy-egy falu vagy régió közösségében való funkcionális szerepét vizsgálná. Szólás- és közmondásközlés óriási mennyiségben van, de néhány kivételtől eltekintve egyik sem irányul élethelyzetekben való vizsgálatra.” „Szólás és közmondás nem él

² R. Molnár Emma, *A szólások és közmondások szövegbe szerkesztése*. Nyr. 1982. 352–6.
A szólások és közmondások nyelvi és nyelvhasználati arculata. Kandidátusi értekezés. 1984.
Irodalmi nyelvi szint és frazeológia. In: Kiss Jenő, *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai Kiadó. Bp., 1988. 691–8.

³ Szemerkényi Ágnes, „*Közmondás nem hazug szólás*”: *a proverbiumok használatának lehetőségei*. Akadémiai Kiadó. Bp., 1994.

⁴ Forgács Tamás, *Magyar közmondások és szólások*. Tinta Kiadó. Bp., 2003.

⁵ Újvári Zoltán, *Szólásgyűjtemény*. Osiris Kiadó. Bp., 2001.

önállóan, mint a dal, ballada, mese, monda vagy adoma. Csak szövegkörnyezetben, a helyzettől, szituációtól el nem választhatóan fordul elő. Nincs olyan alkalom, amelyben az emberek proverbiumokat mondanának egymásnak a társaság szórakoztatására. Nem is beszélve arról, hogy a legtöbb ember nem is tudja, hogy szólást, illetőleg közmondást sző a beszédébe” (Újvári *i.m.7*). „Megfigyeléseim során nem igazolódtott be az a kutatói vélemény sem, amely szerint a szólásoknak a stilisztikai értéke áll az élen, azaz a használó a proverbiumokkal ékesíti a beszédét, esztétikailag emeli, művészbé teszi. [...] A funkció az elsődleges.” „A szólások viszonyulást, érzelmi megnyilvánulást is kifejeznek. Ezek nagymértékben függenek a közlő társadalmi helyzetétől, rangjától, a személytől, akire irányul a mondás.” (Újvári *i.m.8*) „A szólások, közmondások abban a formában, ahogy a gyűjtemények közlik, a közösségben nem élnek, azokat önmagukban nem használják. A szövegkörnyezetben is csak ritkán fordulnak elő a lejegyzett forma szerint. A proverbiumok a beszédben többnyire kiegészülnek. [...] A szólást közlő mondatba gyakran újabb szólás szövődik, akár kettő is, attól függően, hogy a beszélő milyen részletesen mondja el a történetet. A szólást gyakran csak egy fogalom jelzi, pl. csirkefogó, csipás, csigavérű, csorbacsík stb., melyek a szövegben, a beszélő mondataiban kapnak szólásfunkciót” (Újvári *i.m.13*).

Az idézett megállapítások mind arra hívják fel a figyelmet, hogy a szakirodalomból hiányzik a frazeológiai egységek kontextuális vizsgálata, és engem is ezek a kérdések indítottak a kutatás megkezdésére. Viszont Újvári Zoltán gyűjteménye a 12 oldalnyi elméleti jellegű bevezetón túl maga sem vállalkozik konkrét beszédhelyzetek elemzésére. A gömöri gyűjtés melléktermékeként létrejött szólásgyűjtemény egyaránt tartalmaz szólásokat és közmondásokat (ezeknek szövegbeli variánsait), de frazeológiai egységenként megáll annak leltározásánál, hogy mikor szokták használni az adatközlők az adott egységet, nem vállalkozik mélyebb elemzésre, következtetések megfogalmazására.

A magyar szakirodalomban a proverbiumok természetéről és használatáról, köztük a szövegben betöltött szerepükről a legrészletesebb áttekintést T. Litovkina Anna és Wolfgang Mieder 2005-ben megjelent kötete nyújtja.⁶ E kötet nagy érdeme, hogy az elméleti és történeti szempontokon túl gyakorlati elemzéseket, felméréseket is tartalmaz, s a magyarországi felmérés eredményei mellé drávaszögi és erdélyi adatokat is felsorakoztat. A nemzetközi szakirodalom szövegtani szemléletű tanulmányai viszont azt bizonyítják, hogy a szövegtani, frazémahasználati szempontok mindig is részét képezték – ha gyakran csak útmutatásként is – a parömiológiának, napjainkban pedig a

⁶ T. Litovkina Anna – Mieder, Wolfgang, „*A közmondást nem hiába mondják*” *Vizsgálatok a proverbiumok természetéről és használatáról*. Tinta Könyvkiadó. Budapest, 2005.

korpusznyelvészet eszközeinek is köszönhetően újabb vizsgálati irányok és módszerek körvonalazódnak

Archer Taylor⁷ tanulmányában külön fejezetet szán a közmondások használatának. Felhívja a figyelmet arra, hogy a közmondások magas irodalombeli használatának módja történelmi korszakonként, műfajonként, szerzőnként változik, és ezeknek a jelenségeknek a vizsgálata fontos információkat szolgáltat a közmondások eredetéről, elterjedéséről, funkciójáról. Ugyanakkor arra is figyelmeztet a szerző, hogy a tények számbavétele nem elegendő: legalább ennyire fontos az értelmezés is, a történelemtudomány, kultúrtörténet, esztétika, vagy bármelyik társadalmi cselekvéseket leíró tudomány szempontrendszerével. Zárómondatát idézem: „To seek facts for their own sake is quite as wrong as to read meanings into an incomplete or inaccurate acquaintance with the facts. An old proverb warn us? The blind should judge no colors.”⁸ G. L. Permjakov a parömiológiai homonímiáról és szinonímiáról szóló előadásában⁹ arról beszél, hogy a homonímia és szinonímia jelensége minden jel, így a nyelvi jel sajátja is, és felfedezhető a nyelv frazeológiai szintjén is. Egyetlen szólás (saying) különböző jelentésekre tehet szert különböző kontextusokban, és teljesen különböző frazeológiai egységeknek lehet azonos jelentése. Ezért ezeket a jelenségeket figyelembe kell venni mind a frazémák gyűjtésekor, mind elemzésükkor, a szótárnak pedig azon túl, hogy jelzi, mely típushoz tartoznak az adott egységek, rögzítenie kell a szókapcsolat tipikus kontextusát is, hisz a homonímia a beszédben megszűnik.

A szerző parömiológiai minimumról szóló nagyhatású tanulmánya¹⁰ végig szem előtt tartja a frazeológiai egység beszédbé, szituációba ágyazottságát, valamint azt a jelenséget, hogy a beszédben gyakori a közmondások módosulása, rövidülése. Ezek csak akkor töltik be funkciójukat, ha a vevő ismeri a teljes közmondást (az adó tehát számít erre az ismeretre, mikor módosított formában használja).

⁷ Archer Taylor, *Problems in the Study of Proverbs*. In: De proverbio Issue 3: 1996 – Issue 4: 1996. www.deproverbio.com/DPjournal/DP.2.2.96/PROBLEMS.html (újra kiadta Mieder Wolfgang: Selected Writing on Proverb. Helsinki, 1975.)

⁸ Saját fordításban: „A tények öncélú gyűjtése épp annyira helytelen, mint jelentéseket tulajdonítani a hiányosan vagy pontatlanul ismert tényeknek. Egy régi közmondás figyelmeztet bennünket: A vak ne ítélkezzen a színekről.” O. Nagy Gábor, *Magyar szólások és közmondások* (8. kiadás. Talentum Kiadó. Budapest, 1999.) című szótárában e szólás felel meg ennek az angol közmondásnak: Vak a színekről.

⁹ Permjakov, G. L., *On Paremiological Homonymy and Synonymy*. In: De Proverbio Issue 5:1997 – 6:1997. www.deproverbio.com/DPjournal/DP3.2.97/PERMJAKOV/HOMONYMY.html (a Summer School on Secondary Modeling Systems keretein belül 1972-ben, Tartuban megtartott előadás kivonata).

¹⁰ Permjakov, G. L., *On the Question of Russian Paremiological Minimum*. Proverbium 6. 1989. 91–101.

Shirley Arora tanulmányában¹¹ abból indul ki, hogy a közmondások funkciójának vizsgálatában hagyományosan a beszélő szándékára helyezik a szerzők a hangsúlyt, miközben egy közmondás beszédaktusban elért „sikere” kettőn múlik: a beszélőn és a hallgatón, a hallgató azon képességén, hogy képes a hozzáidézett szavakat a hagyomány hangjaként, közmondásként felfogni. Azt vizsgálja, hogy hogyan képes a hallgató közmondásként felfogni korábban nem hallott nyelvi egységeket is. Kijelenti, hogy ha a hallgató nem érzékeli a közmondásjellegét, akkor a közmondás az adott beszédhelyzetben még akkor is kudarcot vall, ha a beszélő eléri a kívánt hatást. Érdekes – és saját kutatásomban is meggondolandó –, amit a szerző a közmondás működéséről ír: ez kétlépcsős folyamat. Első lépésként a hallgatónak ismernie kell a közmondás adott kultúrában érvényes absztrakt fogalmát, műfaját, a második, fontosabb lépés pedig, hogy legyen képes aktuális jelentést tulajdonítani az adott előfordulásnak. Nem is annyira arról van szó, hogy a hallgató tudja, hogy az adott mondatot nem a beszélő találta ki – ezt csak a beszélő tudhatja. A hallgató bizonyos tipikus jelek alapján feltételezi, hogy ez az eset áll fenn. Természetesen tévedhet is, de ez nem változtatja meg azt, hogy a közmondásként felfogott mondat közmondásként fog működni, annak minden velejárójával (tekintély, közösségi norma-jelleg). Arora véleménye, hogy a kutató nem adhatja fel azokat az analitikus kategóriákat, melyek segítségével kezelhető határokon belül marad az anyag, tehát nem kezelheti ezeket a nyelvi alakulatokat közmondásként, de nem szabad megfélekedni azokról a szempontokról sem, melyekkel a beszélők illetik saját megnyilatkozásait.¹²

Arvo Kirkkman tanulmányában¹³ abból indul ki, hogy a közmondások vizsgálatában nem hagyható figyelmen kívül a pragmatikai funkció szempontja. Funkcióközpontú elemzésében a szerző több észt közmondás vizsgálatával bizonyítja, hogy a kontextusból kiragadott közmondások több szinten is szemantikailag meghatározatlanok. A közmondások értékelő, érzelemkifejező funkciójának nincs jele a felszíni szerkezetben, és mint minden mondat, a közmondások is egyszerre több funkciót is képesek betölteni, grammatikai modalitásuktól függetlenül. Ebből következik, hogy egy kontextustól függetlenített közmondás – más mondatokhoz hasonlóan – funkcionálisan meghatározatlan. A közmondások információ-szerkezete is függ a beszédhelyzettől, más-más elemük működhet témaként, illetve rémaként. Bár

¹¹Arora, Shirley, *The perception of proverbiality*. De Proverbio: An Electronic Journal of International Proverb Studies. Issue 1: 1995. www.deproverbio.com/DPjournal/DP.1.1.95/MINIMUM.html (Korábban: In: Mieder, Wolfgang (szerk.), *Wise Words: Essays on the Proverb*, Garland, New York, 1994. 3–29).

¹²A. Shirley *i.m.*

¹³Kirkkmann, Arvo, *Some additional Aspects of Semantic Indefiniteness of Proverbs*. In: De proverbio: An Electronic Journal of International Proverbs Studies. Issue 9:1999 – Issue 10:1999. www.deproverbio.com (korábban: Proverbium 2. 1985. 58–85).

Kirkkmann sem eleméz konkrét beszédhelyzeteket, az egyes példákat lehetséges kontextusaikkal együtt vizsgálja. Ugyanakkor figyelmeztet, hogy a közmondásszövegek reális kapcsolódása a kontextusukhoz jóval bonyolultabb formákat is ölthet, mint az általa vázolt példákban.

Keszeg Vilmos a proverbiumokat a lokális emlékezet alakzataiként értelmezi.¹⁴ Véleménye szerint a lokális közösségben „Az emlékezet írásban való kihelyezése mellett az orális gyakorlat technikája az egyéni emlékezet történetben és kötött formájú szövegben való megörökítése volt.”¹⁵ A proverbiumok egy része is ilyen szöveg, az általa idézett tordai példák ezt szemléletesen igazolják. E szövegeket a lokális társadalom megtanulása eszközeiként fogja fel a szerző.¹⁶

A múlt század végén teret hódító korpusznyelvészet a közmondáskutatás terén is megjelent, új szempontokkal és módszerekkel gazdagítva ezt a tudományt (is). Dolgozatom szempontjából azért fontos ez a megközelítés, mert az általam vizsgált anyag is korpusznak tekinthető, bár nem teljesít egy korpusznyelvészet által igényelt szempontot, azt, hogy ez az anyag számítógépes keresőprogrammal feldolgozható legyen. Mindenesetre a korpusznyelvészeti jellegű közmondásvizsgálatok módszertani jellegű fogódzókat nyújtottak számomra.

Jonathan Charteris-Black tanulmányában¹⁷ Wolfgang Mieder 1995-ös tanulmányában feltett kérdéseiből¹⁸ indul ki, ezekre próbál választ adni a korpusznyelvészet eszközeivel. A kérdések a következők: „Az előző generációk mely közmondásszövegei ismertek még ma is?” „Melyek a modern kor valóban új közmondásai?” „Mennyire ismerik ma az emberek a közmondásokat?”

A hagyományos parömiológiai kutatásból Charteris-Black is hiányolja a szinkronia szempontját, a régi írásos forrásokat feldolgozó művek ugyanis semmiféle információt nem tudnak szolgáltatni a kortárs közmondáshasználatról. A parömiológiai alpművek elsőrendű célja az volt, hogy megállapítsák egy közmondás szótározható alapformáját, így nem tartalmazzák azokat a kreatív változatokat, melyek a jelenkori (angol) nyelvben jelennek meg. Módszerként a

¹⁴ Keszeg Vilmos, *Torda és a malacok. Rátótiáda és művelődéstörténet*. In: Ekler A.–Mikos É.–Vargyas G. (szerk.): *Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok* Nagy Ilona tiszteletére. L'Harmattan, Budapest. 2006. 115–48.

¹⁵ Keszeg Vilmos *i.m.* 141.

¹⁶ Ugyanez a gondolat fogalmazódik meg a szerző aranyosszéki monográfiájának proverbiumokat tárgyaló fejezetében is. A monográfia kiinduló tézise, hogy a népi szövegek – közöttük a proverbiumok is – a lokális történelem hordozói és továbbörökítői. Keszeg Vilmos, *Aranyosszék népköltészete I–II*. Mentor Kiadó. Marosvásárhely, 2004.

¹⁷ Charteris-Black, Jonathan, *The Survival of English Proverbs: A Corpus Based Account*. In: *De Proverbio: An Electronic Journal of International Proverb Studies*. Issue 9: 1999 Issue10: 1999. www.deproverbio.com/DPjournal/DP_5_2_99/BLACK/SURVIVAL.html

¹⁸ Mieder, Wolfgang, *Paremiological Minimum and Cultural Literacy*. *De Proverbio: An Electronic Journal of International Proverb Studies*. Vol.1. No. 1. 1995. www.deproverbio.com/DPjournal/DP_1_1_95/MINIMUM.html

szerző azt javasolja, hogy az anglo-amerikai parömiológiai minimum megállapításához a parömiológia alpmunkáiban fellelhető közmondásokat össze kell hasonlítani a rendelkezésre álló korpuszok anyagával, s így talán reális információk nyerhetők a valóban széles körben használt közmondásokról és azok variációiról. Példaként az „új seprű jól söpör” („new broom sweeps clean”) közmondást és annak variánsait említi, megállapítva, hogy a Bank of English 330 millió szavas korpuszában csak kétszer fordul elő a közmondás teljes (szótári) alakban, míg az „új seprű” variáns 110-szer. Elmondható tehát, hogy a mai angol nyelvben az „új seprű” forma a közmondás alapformája. Egy megfelelő korpusz segítségével szélesebb körű ismereteket szerezhet a kutató a mai nyelvhasználat frazeológiájáról, arról, hogy hogyan használják a közmondásokat az élőnyelvben, és hogy mi egy adott korszakban az adott nyelv parömiológiai minimuma.

Szintén a korpusznyelvészet eszközeit használja Gabriela Funk¹⁹, aki 800 német és Azore-szigeti portugál közmondást elemez kontextusukkal együtt, így von le következtetéseket a közösség közmondásokhoz való viszonyára, a közmondáshasználat nyelvenkénti különbségeire vonatkozóan. Megállapítja, hogy a közmondások szövegbeli funkciói mindkét anyagban azonosak: ritkán használják viccként vagy találós kérdésként, gyakran strukturáló eszköz: bevezető elem vagy konklúzió. Ha az elbeszélő azt akarja, hogy a közmondás címként vagy bevezető mondatként betöltse szerepét, akkor biztosnak kell lennie abban, hogy az olvasók is ismerik ezt a frazémát. A németek ebben biztosabbak, gyakrabban használják a közmondásokat ilyen pozícióban. A portugál korpuszban magasabb azoknak az eseteknek a száma, melyben a beszélő nem ért egyet a közmondás tartalmával, a németben ezzel szemben több beszélő fejezi ki expliciten is egyetértését a közmondásban kifejezettekkel. Bár szerintem a fentiekből nem következik logikusan, vizsgálata nyomán Gabriela Funk arra a következtetésre jut, hogy a német társadalom normakövetőbb, mint a portugál, és a közmondások presztízse is magasabb a németben, mint a portugálban. Ha vitatható is, hogy 800 közmondás kontextuális vizsgálatából ilyen radikális következtetés levonható, a tanulmány sok szempontból hasznosítható egy szövegtani jellegű elemzésben.

Szakirodalmi áttekintésemet Frantisek Čermák tanulmányának²⁰ legfontosabb gondolataival zárom. A szerző az 1993-ban dr. Franz Schindler²¹ által közölt cseh parömiológiai minimumból, 99 közmondásból indul ki. F. Čermák a Cseh Nemzeti Korpusz anyagával való összehasonlítás alapján próbál következtetéseket levonni e közmondások ismertségére és aktuális használatára

¹⁹ Funk, Gabriela, *A Contrastive Analysis of the Textual and Social Function of Proverbs in German and Portuguese*. In: Durco, Peter (ed.): *Europhras '97*. Bratislava, 1988.

²⁰ Čermák, Frantisek, *Usage of Proverbs. What the Czech National Corpus Shows*. In: *Europhras '97*. Bratislava, 1988. 37–49.

²¹ Schindler, Franz, *Das Sprichwort im heutigen Tchechischen. Empirische Untersuchung und Semantische Beschreibung*. München, 1993. Idézi Čermák: 1998.

vonatkozóan. A 23 millió szövegszót tartalmazó anyag parömiológiai vizsgálata sok szempontból megalapozottabb következtetések levonását teszi lehetővé, mint bármilyen korábbi, hagyományos módszereken alapuló vizsgálat.

Először is kiderült az összehasonlítás nyomán, hogy a „Schindler listájában” szereplő 99 közmondásból 16 egyáltalán nem jelenik meg a korpuszban, és számos egyéb, többek között formai különbséget is talált a szerző. Az anyagban is előforduló közmondásokat és variánsaikat kontextusukkal együtt kiemelte, és elsősorban a közmondások mai jelentése és funkciója szempontjából elemezte őket. Míg a Schindler-féle vizsgálat tudásorientált volt, és a befogadóra koncentrált, F. Čermák vizsgálata előfordulás-, gyakoriságorientált, és az adóra, a produkció folyamatára helyezi a hangsúlyt.

A következőkben a szerző számbaveszi a közmondások tipikustól eltérő használatát, megállapítva, hogy az előfordulások 17 %-ánál a *nem prototipikus használat* (cím, fejezetcím, fejléc, filmcím, kvízkérdésre adott válasz, reklám) jellemző. (Annette Sabban ugyanebben a kötetben megjelent érdekes tanulmányában éppen az idiómák reklámyelvbeli sajátos használatát elemzi.)²²

A vizsgált közmondások 83%-a a *prototipikus használat* körébe sorolható, ezek szövegben elfoglalt helyük szerint lehetnek *antepozícióban*, *posztpozícióban* vagy *idézészerű használatban*.

Prototipikus használatban a közmondásoknak három alfaját különíti el a betöltött funkció alapján (a központi magot képező, az anyag 70,1 %-át jelentő általánosan elfogadott igazságot kifejező közmondásokon kívül):

1. *kontrasztív használat*, melyben a beszélő azt fejezi ki, hogy a szituációbeli helyzet megoldására jobb megoldás is létezne, más megközelítés is lehetséges lenne (a prototipikus használaton belül az anyag 4,8 %-a ilyen)

2. *negatív használat (adversative use)*, melyben a beszélő visszautasítja a közmondás által tartalmazott gondolatot, kételyét fejezi ki a benne igazságként megfogalmazottakkal szemben (az anyag 2,2 %-a ilyen)

3. *érvelő használat (argumentation use)*, melyben a beszélő cselekedeteinek indokát fogalmazza meg, ok-okozati összefüggéseket állapít meg (az anyag 12,9 %-a).

Tanulmányában a szerző érinti a közmondások transzformációit, ezeknek szemantikai és funkcionális szerepét, a közmondások formai szempontjait, a variációk és transzformációk fajtáit. Kissé részletesebben beszél a bevezető egységekről (introducers), megállapítva, hogy az előforduló közmondások csaknem fele ezekkel együtt jelenik meg.

Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy az egyértelműen közmondásnak minősülő frazeológiai egységek hogyan oszlanak meg egyrészt a használat módja szerint (prototipikus – nem prototipikus használat), a tipikus használaton belül

²² Sabban, Annette, *Negative Orientation in Advertising as a Pragmatic Paradox. An Aspect of the Contemporary Use of Idioms*. In: *Europhras* '97. 313–20.

milyen az aránya az ante- illetve a posztpozíciónak, valamint az idézetként való használatnak. Ezeknek milyen hagyományos szövegtani funkciók tulajdoníthatók, milyen formában fordulnak elő érvelő, negatív és kontrasztív funkcióban a közmondások, milyen mértékben használnak bevezető egységeket az egyes szerzők és ezeknek milyen funkciói állapíthatók meg. Ezután arra próbálok választ keresni, hogy azok a frazeológiai egységek, melyeket a szerző a szövegben közmondásként nevez meg (bár a tudományos tipológia szerint nem azok), valamint a közmondásfunkcióban és -pozícióban használt más műfaji eredetű egységek milyen szempontból hasonlítanak, illetve térnek el a „valódi” közmondásoktól. Az elemzés fázisában olyan kiemelt példákon szemléltetem észrevételeimet, melyekben a közmondás kontextusával együtt szerepel. A teljes anyagra vonatkozó számszerűsíthető megállapításokat az összegzésben mutatom be.

2. A közmondások szövegbeli előfordulása, funkciói

A vizsgált nyolc könyvet összeköti az önéletrajzi jelleg, valamint kevés kivételtől eltekintve a szegényparaszti, kisiparosi származás. Kivételnek a *Kuláksors* című könyv néhány szerzője számít, akik művelt értelmiségiként (tanár, pap, tanító) emlékeznek vissza szüleik megpróbáltatásaira, gyermekkoruk szenvedéseire. Három könyv (a Ferenczes István, Kristó Tibor és Salamon Anikó által szerkesztett könyvekről van szó) közös vonása – és a többitől eltérő jellege –, hogy azonos téma köré csoportosuló kisebb terjedelmű, több megszületett szövegből válogatott visszaemlékezéseket tartalmaznak, melyeket egy szerkesztői koncepció tart össze. Az óhatatlanul tetten érhető eltérések, különbségek azonban nem olyan nagyok az egyes kötetek között, hogy ne lehetne ezeket a szövegeket egyetlen összetartozó szövegcsoporthoz felfogni és a korpusznyelvészet eszközeivel vizsgálni, frazémahasználatuk szövegtani sajátosságait feltérképezni.

Az anyagban talált közmondások, illetve közmondásfunkcióban, pozícióban használt állandósult (vagy a szerző által állandósultnak tartott) nyelvi egységek száma 137, ami viszonylag egyenetlenül oszlik meg az egyes könyvek között. A rendkívüli élethelyzetekről, erős érzelmi és ideológiai nyomás alatt álló életidőszakokról szóló rövid visszaemlékezés-részletekben arányaiban magasabb a szólások, képes kifejezések, szállóigék és jelszavak aránya, mint a közmondásoké. Az egész életről, vagy annak egy hosszabb időszakáról szóló terjedelmesebb önéletrajzokban ezekhez képest magasabb a közmondások aránya, de természetesen az adott szövegeken belül szintén a szólások, szóláshasonlatok, szokásmondások, és egyéb frazeológiai egységek fordulnak elő nagyobb számban.

Könyvenként a következő szám adatok jellemzik a vizsgált kategóriát:

Győri K. 1975: 17
 Kocsis R. 1988: 6
 Kocsis R. 1997: 8
 György Zs. 1997: 41
 Tamási G. 1971: 9
 Salamon A. (szerk.) 1979: 36
 Ferencz I. (szerk.):1996: 4
 Kristó T. (szerk.) 1999: 13

F. Čermák idézett rendszerezéséből kiindulva megállapítható, hogy az általam vizsgált anyagban nem figyelhető meg a közmondások nem prototipikus használata. Sem címként, sem fejezetcímként, sem kvízkérdésként, sem pedig reklámfunkcióban nem találunk közmondásokat, bár a válogatásokat tartalmazó kötetek közül két esetben (Ferencz I. 1996 és Kristó T. 1999) a szerkesztők minden újabb visszaemlékező írását, szövegrészletét címmel látják el, s ez alkalmat szolgáltatott volna arra, hogy a szövegben előforduló közmondást címfunkcióba emeljék. Jelszavak, falfirkák, idézetek valóban megjelennek címként, közmondások nem, de ha előfordultak volna is, akkor sem a szerzők, hanem a szerkesztők nézőpontját tükrözné ez az eljárás.

A könyvterjedelmű önéletrajzok egy része is címmel ellátott fejezetekre bomlik, de itt sem találunk közmondást ebben a helyzetben.

2.1. Prototipikus használat

2.1.1. Belső tagoló pozíció

Az általam vizsgált szövegekben az összes közmondásra és közmondásként használt nyelvi alakulatra a prototipikus használat jellemző. Pozíció szempontjából nagy részük (80 előfordulás – 58,39 %) belső helyzetű, belső tagoló elemként köt össze két szövegrészt. Erről a pozícióról Čermák nem beszél külön, de tagadhatatlan a léte.

Lássunk néhány példát:

(1) „Amint fontunk, én is, édesanyám is, én fontam rendesen, de édesanyámnak úgy megeredtek a könnyei, csak úgy peregtek le a keblén, végig a kötényén. Én csak a házat bálványoztam, attól nehogy elmaradjak.

Úgy tettem, ahogy a közmondás is mondja: *húzták a fejem a padra, de én húztam a pad alá*. Az a szép, nagy ház, amely még könyvbe is be van téve, az is vonzott, meg a tizenkilenc évet is betöltöttem, s ez is kalapált a fejembe” (Győri 1975: 129).

A közmondás jelentése: a javát akarják, de az érintett személy ezt nem ismeri fel, és tiltakozik a jó tanácsok ellen. Ez a jelentés ebben a szöveggörnyezetben is megmarad, sőt ez a szöveggörnyezet teszi jogossá a

közmondásként való értékelést: a visszaemlékezés távlatából látja be azt, hogy mekkora igazság rejlik a mondásban, belátja, hogy tévedett, mikor nem hallgatott a bölcsőbbek tanácsára, hagyta magát elvakítani a szánalomtól és az anyagi jólét látszatától és férjhez ment a nálánál jóval idősebb férfihoz. Terjedelmi okokból csak a közmondás közvetlen kontextusát idéztem, de így is érzékelhető, hogy belső pozícióban, a megelőző és őt követő szövegrészt összekötve anaforikus és kataforikus funkciót egyaránt betölt: összegzően visszautal a korábbi szövegrészben részletesen elmesélt eseményekre (hogyan próbálták szülei, jó ismerősei lebeszélni erről a házasságról), és előreutal a későbbi eseményekre, értékelve is azokat: sugallja, hogy a figyelmeztetések ellenére férjhez ment, és hogy jogos volt a tiltás, az aggodalom, nem lesz sikeres ez a házasság.

A konkrét helyzetben konkrét jelentésekkel telített frazeológiai egység ugyanakkor általános jelentéseit is megőrzi: tipikus emberi magatartás, hogy nem hallgat a tanácsra, annak jogosultságát csak utólag, túl későn látja be.

A következő aktualizált közmondás két oldalnyi szövegrészletnek a központi magját képezi: féloldalnyi bevezetőben arról szól, hogy a széki fiatalok hogyan győzik meg (pálinka és a pénz ígérete által) a férjét, hogy adja ki bérbe a házat tánc háznak, ez fáradságot, de elsősorban örömet jelent a táncolni szerető fiatalasszonynak, viszont az „öröm” feltételes: ezt fogalmazza meg a közmondás és annak módosított változata, mely egyúttal bevezeti azokat a történeteket, melyek arról szólnak, hogy hogyan korlátozza őt ebben a kedvtelésében férje, miért nem lehet igaz az ő esetében az amúgy igaznak elismert közmondás.

(2) „Gyakran felkértek még engem is táncolni, de kikötöttem a fiúkkal, ne tőlem kérdezzék, hanem az emberemtől, én kész vagyok. Egy széki közmondás az: *Könnyű Katót táncba vinni, ha van kedve rája*, de biza Kalit nem volt könnyű, csak ha az a szörnyeteg megengedte” (Györi 1975: 141).

A kontrasztív használatra jó példa ez az előfordulás: a beszélő szembesül azzal, hogy a közmondásban kifejezett általános megfigyelés nem minden esetben érvényes. Nem arról van szó, hogy nem tartja igaznak a közmondásban állítottakat, hanem arról, hogy ez az igazság nem érvényesül az ő esetében. A belső pozícióban elhelyezkedő közmondás ebben az esetben is konkrét elemekkel telítődik, az őt megelőző általános jellegű bevezetést és az utána következő témához kapcsolódó konkrét történeteket köti össze.

A Kocsis Rózsi, *Megszépült szegénység* című könyvéből kiválasztott részlet *Az óvodában* című fejezet első bekezdéseinek egyike, mely a gyerekkorban megélt nélkülözések fájó emlékéiről szól:

(3) „De hát ki törődött velünk, hogy járunk? Kurta az ing vagy hosszú, bő vagy szűk, vagy a színét nem szerettem. Csak a hasunkat takarja el, s csak éppen legyen rajtunk valami. Ha megáztunk benne, meg is száradtunk, abban is háltunk, s ha kellett,

meg is foltozták. Azt szokták mondani: „*Jobb a foltos, mint a rongyos!*” Nem volt miben válogatni: egy új ing s egy viselő.

Ott futkostunk mezítláb az óvoda udvarán. [...]” (Kocsis 1988: 82).

A közmondást viszonylagos távolságtartással idézi („azt szokták mondani”), a tények ugyan ennek igazságát támasztják alá, de nem vált belső, elfogadott igazsággá. Az öt megelőző öt, két-három mondatos bekezdés a ruházatról (pontosabban annak hiányáról) szól, a toldott-foldott ruhák miatt elszenvedett csúfolódásokról. Általános állapot volt ez a szegények körében, melyet a közmondás értékítéletet hozzáfűzve fogalmaz meg, és segít abban, hogy a kellemetlen tényt természetesként, sőt, értéket is képviselő állapotként tudja értelmezni a visszaemlékező. A közmondást követő hat oldalnyi szöveg – amint az idézett folytatásból is érzékelhető – a cipőhiányról, játékhányról, orvosok híján a betegségekről, azok házi gyógymódjairól, az élőködőkről és ellenszereikről, az élelemhiányról és a ritka gyermeki örömökről szól. A közmondás aktuális jelentése az öt megelőző részből származik, átvitt, képes jelentése kisugárzik az öt követő bekezdésekre.

A következő részletben a közmondás *A leányfonóban* című fejezetben elmesélt játékokat, csínyeket zárja, ezeket minősíti humorosan-nosztalgikusan, és az öt követő fél oldalnyi szövegre is előreutal, melynek központi témája, hogy sem az iskola, sem a kötelező dalárda, sem a mozi nem érdekelte őket, csak a beszélgetés, sugdosódás.

(4) „Mind kicsődültünk a kapuba, volt kacagás. Elmentek vagy kéthajtásnyira. Csak akkor volt a baj, mikor ölelni-csókolni akarta. A »Gyuri-leány« lihegve futott vissza: – Sze ez bolond! Egyenesen harapni akart!

Minden hülyeséget kitaláltunk, csak nagyokat kacagjunk. Jól mondják, hogy *fiatalság bolondság*. Ördög vagy szellem van vagy nincs, ezen sokat vitatkoztunk, de nem tudtuk eldönteni.” (Kocsis 1997: 23)

Az általános igazságot kifejező közmondás ebben az esetben is a konkrét történeteket, jeleneteket foglalja össze, így a sajátos életeseményeket egy magasabb rendbe illeszti, az utána következő szövegrész mintegy ennek kiterjesztése más jellegű emlékekre. A közmondás a visszaemlékezés idejéhez köthető, a narrátor felnőttként való viszonyulását fejezi ki az elbeszélt világhoz (ugyanaz figyelhető meg az 1. részletben is).

A következő két szövegrészletben a közmondás és variánsai belső tagoló helyzetben fordulnak elő:

(5) „Aztán persze még más munkákat is vállaltam. A tiszteletes úrhoz hetenként egyszer mentem mosni és takarítani. Még azt a temetési díjat és az egyházi bért is így fizettem le.

Tavaszig ki is fizettem minden adósságomat. Na, de igaz a mondás: »*Szegény embert még az ág is húzza!*«

De kezdjem az elején. [...]» (György 1997: 155).

(6) „Na, de térjek vissza arra a még fel nem épített házra. Még mindig egyedül vagyok, de már beszereztem a homokot is a házhoz, meg egy teherautó porondot is, ezt oda rakattam le a szőlő alá, majdnem a házunk elé. Nem volt olcsó, de hát már megvolt. De hát jól mondja a közmondás: »*Szegény embert még az ág is húzza!*« Mert mit ad az Isten vagy a sors? Vagy az ördög? Egy szép nap egy cethal megunta tartani a szőlőoldalunkat, s biza megcsúszott úgy, hogy teljesen elzárta az utat» (György 1997: 164).

A közmondás mindkét esetben két jól elkülöníthető töltetű és jelentésű történetet köt össze: az első nehézségek árán való prosperálásról szól, kilábalásról a bajból, a második pedig az ezeket az erőfeszítéseket megghiúsító negatív eseményekről. Az 5. szöveg folytatása arról szól, hogy mikor már-már kilábal az adósságokból a főszereplő-narrátor, a libák megdöglenek; a 6. szövegben a földcsuszamlás teszi használhatatlanná a drága pénzen és sok áldozat árán megvásárolt építkezési anyagot. A közmondást bevezető egységek illesztik a szövegbe, melyek értékelő funkciót töltenek be, azt fejezik ki, hogy hogyan viszonyul a beszélő a közmondásban kifejezett igazsághoz. Grammatikai alakjuk határozza meg, hogy a frazéma milyen szövegtani helyzetbe kerülhet: a „de igaz...”, „de hát...” típusú indítás azt sugallja, hogy az elmondott történet(részlet) jelentéselemeihez képest ellentétes jelentésű közmondás igaz – így azt a várakozást kelti az olvasóban (hallgatóban), hogy indoklásul elhangozzék az a történet, ami a közmondásban kifejezett jelentéseket hordozza. (Gondoljunk arra, hogy például az „így hát igaz/nem igaz a mondás”, „tehát jól mondja” indítású bevezető egységek a posztpozícióban való megjelenést teszik lehetővé, míg a grammatikailag jelöletlen „jól mondja a közmondás” típusú egységek lehetővé teszik az ante- vagy posztpozícióban való megjelenést is.)

A következő közmondás háromszor is előfordul a könyvben, mindháromszor belső tagoló helyzetben, ezen belül kétszer tipikusan tanító funkcióban. Úgy tűnik, rendkívül erősen érinti az elbeszélőt a közmondás racionálisan elfogadott igazsága, amivel azonban érzelmileg nem tud azonosulni:

(7) „Uram halála után nagyfiam nem hagyott magamra, munka után mindig hazajött, s itthonról ment munkába. Féltett engem. De egy hét eltelte után elkezdtem gondolkozni: »Ez így nem jó. Fiatal ember, felesége fiatal asszony. Nem jó az asszonyt magára hagyni. Az én menyem igaz, hogy becsületes, feddhetetlen asszony, de az ördög nem alszik!« Nem szeretném, ha miattam lenne köztük valami baj vagy viszály. A régiek azt mondták: *Nem jó, ha egy gyermek részeg az anyja tejétől.* (Ezt arra mondták, hogy nagyon ragaszkodik még azután is, hogy megházasodott vagy férjhez ment.)

Így aztán amikor újból hazajött, egy este így fogadtam: [...]» (György 1997: 153–4).

(8) „– Édesanyám, hát hogy mondhat ilyent? Nem maradok én életem végéig a maga fia? Nem fognak engem azután is Szabó Ferinek hívni?

– Úgy hívnak majd, de ha már a kezed s a lelked is a feleségedé lesz [...] Mert nem is lenne jó másképp. Azt tartották a régi öregek, hogy *baj az, ha egy gyerek részeg az anyja tejétől*. Baj az, ha nem a társa az első. Nem szeretném, ha a menyem átkozna, hogy rossz férjet neveltem neki [...]” (György 1977: 173–4).

(9) „– Édesanyám, én magához mindig eljövök, nem féljen, én magát mindig megsegítem.

- Nem fiam, te rám ne gondoldj. Tudod, a régiek azt tartották, s ez igaz: *Nagy baj az, ha a férj, vagy a feleség részeg az anyja tejétől*. Ha az anyja előbbre való lesz hites társánál” (György 1997: 179).

Mindhárom szövegrészletben azonos mozzanatok figyelhetők meg: az anya természetes ragaszkodása gyermekei közelségéhez – az elődök igazságának tudatosítása – ennek az igazságnak az elmondása az érintett, immár felnőtté vált gyermekeknek. A közmondás mintegy híd a régi és új állapot között, a mindig gondosan megemléltett „régiek”, „régi öregek” bölcsessége segítséget nyújt az új helyzetben való eligazodáshoz, alkalmazkodáshoz. A 7. szövegben a főszereplő saját magát győzi meg a helyes magatartás mibenlétéről, a 8. és 9. szövegben pedig a fiának adja át ezt a tudást, cselekvésre készítve őt (miközben nyilvánvalóan reménykedik abban, hogy nem lesz teljes a sikere). A közmondás, ez a készenléti állapotban levő nyelvi elem segít a beszélőnek abban, hogy olyan tartalmakat fejezzen ki, melyek elsősorban érzelmi okokból nehezen megfogalmazhatók. A közmondásban rejlő igazság figyelmeztetés nemcsak a befogadó (fiú) számára, hanem az adó (anya) számára is, emlékezteti mindkettőt a dolgok normális rendjére. Érdekes, hogy a szerző magyarázza ennek a közmondásnak a jelentését, mintha nem lenne biztos abban, hogy ez egyértelmű a beszédpartner számára. Az 5. és 6. szövegben maguk a közmondást követő történetek telítik aktuális jelentéssel a közmondást, amelynek általános jelentését mindenki érti és elfogadja. A 7., 8. és 9. esetben a közmondás mindannyiszor magyarázattal, egyfajta metanyelvi szöveggel egészül ki, részben ez képezi a posztpozícióban levő szövegrészt.

Tamási Gáspár könyvében az idővel kapcsolatos frazeológiai egységek foglalnak el ilyen, tartalmi szempontból hangsúlyos helyzetet. Az, hogy elméleti szempontból ezek közhelynek minősülne, nem jelenti azt, hogy a beszélő nem bölcs mondásként, alapigazságként érzékelték őket, vagyis a közmondásokkal azonos jellegű mondatokként. Itt azt veszem figyelembe, miként használja a beszélő az adott nyelvi egységet, nem azt, hogy a szaktudomány kategóriái szerint minek minősül az egység.

(10) „Tovább telt az idő, mert *az idő nem vár semmit, csak telik, hol jól, hol rosszul*, s elérkezett augusztus hónapja, s mi a mezőn dolgoztunk, amit lehetett, ami szükség is volt” (Tamási 1971: 51).

(11) „Végre este tíz órakor megszületett a leányka. Ebben a dologban is megcsalatkoztam, de aztán mégis beletörődtem abba, hogy a gondviselés így rendezte. Immár ha leányka is, csak épkézláb legyen legalább. Hamarabb nagyapó leszek, ami elég csúnya név, de *az idő lassan mindent elhoz magával, még amit nem vártunk, azt is*. Ebben a dologban mégis a legfőbb az volt, hogy ők ketten egymástól megszabadultak szerencsére, s a leányka is épkézláb, egészséges volt” (Tamási 1971: 137).

(12) „Hát fiú helyett most már a leánykát néztem meg, s mondtam is az asszonynak, hogy hát most is leányka van, pedig én most bíztam abban, hogy fiú lesz. – Te abban bízhattál, de mégis leányka lett, de azért ne búsulj, mert épkézláb, s ha megnől, azért adnak legénykét is. – Hát az a legényke, amit adnak, az nem a mienk lesz – mondom. Hát kié? – kérdi ő. – Hát először a másé, s azután a feleségéé, aztán csak azután a miénk, ha megérjük azt és felnevelhetjük neki a feleséget. – Az még messze van – mondja. – Messze van, de az is eljön, mert *az idő nem vár semmit, hanem telik*. Telt is, már az asszony is felgyógyult a gyermekágyból [...]” (Tamási 1971: 147).

Az idővel kapcsolatos sztereotípiák főleg a két utolsó példában nyernek egyszerű beszédfordulatnál hangsúlyosabb – így a közmondásokkal rokonítható – jelentést. Mindkét esetben gyermek születéséről van szó, ami előhívja az apától az étellel, élettervekkel való szembesülést (fiút várt, leány született, ami átírja a gyerekekkel kapcsolatos lehetséges terveket), s így az idő témája valódi jelentőséget kap. A frazeológiai egységekben megfogalmazódó magától értetődő igazság (az idő telik, azt is elhozza magával, amit nem várunk stb.) aktuális jelentésekre tesz szert, így véleményem szerint kiemelődik a közhelyes igazságok közül. Az 10. szövegben valóban közhelyről beszélhetünk, egyszerű beszédfordulatról, mely szövegtanilag jelzi egy új téma, új egység kezdetét anélkül, hogy valóban az idő problémáját érintené – azért idéztem itt ezt a részletet is, hogy illusztráljam, mennyire a kontextustól, a konkrét szövegekörnyezettől függ, hogy egy frazeológiai egység minek minősül. (A szigorú elméleti keretek, a nyelvi egységeknek nyelvhasználatától függetlenített kategorizálása néha elfedheti a jelenség lényegét.)

A különböző típusú frazeológiai egységek érdekes keveredésének példája a következő szöveg:

(13) „Bennem is ez az érzés, amikor arra gondolok, *hogy mindenütt jó, ha van egészség, de a legjobb otthon, mert valahányan vagyunk, mind azért vagyunk, hogy valahol otthon legyünk*” (Tamási 1971: 187).

Egy szülőföldről szóló lírai vallomást és egy bátyjával, Tamási Áronnal való sétának az emlékét elmesélő szövegrészt fog össze az idézett mondat. A

„mindenütt jó, de legjobb otthon” leginkább helyzetmondatként, „szokásmondásként” értékelhető, tipikus előfordulási helyzete, mikor valaki hosszabb távollét után végre hazaérkezik. Itt egy hosszú bekezdésnyi, a szülőföld szeretetéről szóló szöveg konklúziójaként jelenik meg, igazi bölcs mondásként, mely az általunk szállóigeként érzékelt folytatással („mind azért vagyunk, hogy valahol otthon legyünk”) még erőteljesebben érvényesíti jelentését.²³ Ez a frazeológiai telített mondat a tematikai kohéziót biztosítva köti össze az említett lírai-leíró és elbeszélő szövegrészeket.

A következő részletek olyan szövegekből származnak, melyek traumatikus eseményekről, megrendítő léttapasztalatokról szólnak, az orosz hadifogság és a kuláksors élményeiről:

(14) „A fordulat engem is meglegyintett, annál is inkább, mert egy csó kukoricáért vígan adtak egy rubelt, mert az bizony csemegének számított. A lágerban ti. a vevők unszolására én bizony betartottam a jó elvet, hogy »*Segíts magadon, s az Isten is megsegít.*« Természetesen a közelállónak díjmentesen csempésztem a csemegét. Ezzel a csempészéssel majdnem ráfizettem [...]” (Erős László, *Történetek a fogságból*: 39).

A fogságról való visszaemlékezés-részlet utolsó előtti bekezdésében fordul elő ez a közmondás. A beszélő „jó elvnek” nevezi, melynek betartása a túlélést jelenti. Igazából Erős László teljes visszaemlékezése arról szól, hogy mások segítségével, szolidaritásával és saját furfangos eszének köszönhetően hogyan sikerült túlélni a láger borzalmaival. Az elv, melyet a sertéshizlalás – kukoricacsempészés történetének utolsó negyedében idéz, visszautal az összes korábbi „csínyre” és előretal a következő két bekezdésben elmesélt fejleményekre (a kirgiz őr rajtakapja a lopáson, de ő nem veszíti el a lélekjelenlétét, kukoricacsővel lefizeti az őrt, így biztosítva van, hogy továbbra is lophatja a kukoricát magának és társainak). Ebben az esetben a közmondás általános igazsága konkrét cselekvésekhez szolgált alapelvül, gyakorlatilag a túlélés egyedüli útját mutatta meg.

A *Kuláksors* című könyv megrendítő visszaemlékezései esetében is úgy tűnik, erőforrást jelentettek a megpróbáltatások idején a közmondásokba rejtett igazságok. A kiemelt két példában az előző szövegrészhez ellentétes viszonytal kapcsolódó közmondás két ellentétes előjelű szövegrészt kapcsol össze, ugyanakkor mindkét esetben a normalitásba vetett hit szólal meg, mely megtartó erő lehet egy visszajára fordult világban.

²³ Kérdésként merült fel bennem, hogy az Ábel-trilógiából ismert, és szállóigévé vált mondat (*Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne*) eredete nem lehet-e a szűkebb közösség egyik használt közmondása?

(15) „A napi durva zaklatásokat már föl sem vettük, ezen sokan csodálkoztak, de én csak annyit mondtam: *A birka nem buta állat, csak türelmes*. És mindig eszembe jutott 1944, amikor az oroszok bejöttek, apám azt mondta három fiának, hogy úgy gondolkozzunk és viselkedjünk, hogy a világot nem adják oda a kommunizmusnak [...]” (Kassay József, *Kuláksors*: 27).

(16) „Ez az ember a nyilaskeresztes Hunyadi hadosztályban káplárként szolgált. Hitler embereinek minden tempóját ismerte és igyekezett gyakorolni. A kulákok közül kulákbírókat nevezett ki. [...] *De minden kutyát egyszer eléri a hajítófa*. Kitudódott, hogy nyilaskeresztes volt, és piszkos múltját azzal igyekezett palástolni, hogy legvérmesebb üldözője lett a kulákoknak” (dr. Gál József, *Kuláksors*: 42).

A 15. példában a „napi durva zaklatások” elbeszélése után nyugodt magatartásukra magyarázatként hangzik el a közmondás, ám a beszélő számára ez nemcsak magyarázat, hanem önbiztatás is, hogy az apa által megjósolt események – a kommunizmus bukása – előbb-utóbb bekövetkeznek.

A 16. szövegben Gál Imre néptanácsi titkár magatartásának részletes, példákkal illusztrált elbeszélését zárja a közmondás (mely egyben metaforikusan minősíti is azt, akire aktuálisan vonatkozik), ugyanakkor előreutal arra, hogy hogyan áldozik le a napja (éri el a hajítófa), és mi történik vele a kegyvesztettség éveiben.

2.1.2. Antepozíció

Úgy tűnik, a bevezető helyzet vagy antepozíció nem jellemző a közmondások szövegbeli használatára. A vizsgált anyagban csupán 8 olyan közmondást találtam, mely egy új szövegegységet vezet be (ez az anyag 5,83 %-a). Ez nem mindenik esetben jelent abszolút bevezető helyzetet, előfordul, hogy az új szövegegységet egy mondat és annak közmondással való kifejtése, megerősítése indítja. Valóban, ez a pozíció részben érintkezik a címfunkcióval, a közmondás általános, így több szempontból meghatározatlan jelentése dominál, mintegy olvasói-hallgatói elvárásokat ébreszt.

A következőkben erre az előfordulásra hozok néhány példát:

(17) „A fiatalok dolga itt Széken sokszor veszélyes, és jól mondja a közmondás: *könnyebb egy csorda nyulat egy akolba behajtani, mint egy nőnek a becsületjére vigyázni, könnyebb egy zsák bolhát megőrizni, mint egy kacérkodó fehérrépre vigyázni*.

Sok ilyesmit láttam én a lakásomban stb.” (Györi 1975: 118).

A két szinonim közmondás abszolút bevezető pozícióban, az előző szövegrésztől egy sornyi szünettel elválasztva fordul elő, s bár az egész könyvre jellemző a téma, a korábbiakban is előfordult már, itt mégis mintegy kiindulópontot képez a témához kapcsolódó újabb történetek számára.

Elsősorban figyelmeztetést fogalmaz meg általános jelleggel, és ezt fejtik ki az őt követő történetek.

A következő példában a szövésről, fonásról szóló mondat és a közmondás együtt vezetik be a mostohalányairól, azok neveléséről, férjhezmenéséről szóló terjedelmesebb részt:

(18) „A megszapult fonalam szépen megszáradt, s gyors ütemben fogtam neki szőni, hadd gyűljék a szép vászon, mert a lányok nőttek. Széki közmondás: *A lány a pad alatt is megnő*” (Győri 1975: 183).

Szintén egy sornyi szünettel különül el ez a rész az előzőtől, a tematikai váltás így vizuálisan is érzékelhető. A szövés-fonás és a közmondásban kifejezett valóság között a kapcsolat csak azoknak érthető, akik tisztában vannak a hagyományos hozomány jellegével és jelentőségével egy falusi társadalomban. A szöveg maga informál erről a továbbiakban, kifejti a bevezető mondatokban megjelölt tematikai csomópontokat (a szövés, ruhakészítés hagyományai valamint a lányok növekedése), így a közmondás általános és aktualizált jelentése is világossá válik.

A következő két részlet György Zsuzsa könyvéből való, egyrészt illusztrálják az antepozícióban elhelyezkedő negatív használatú közmondás működésének egyik lehetőségét, másrészt azt, hogy a közmondás hogyan jelenhet meg párbeszédben.

(19) „Mondjam el az én kofáskodásomat is. Mondják, hogy *nem a ruha teszi az embert!* De biza most nem így történt, mert az egész piacon én voltam az egyedüli gyászruha. Sokan megkérdezték, miért, kit gyászolok. Sokan megsajnálta, s aztán olyan hamar kialakult az én közönségem” (György 1997: 154).

Az új bekezdésben szereplő, az új témát bevezető rész második mondataként előforduló közmondás és az azt értékelő harmadik mondat első fele tipikus kontextusban negatív értékítéletet hordoz (a külső után ítélnék, nem a lényeges belső tulajdonságok alapján, és ez az érintett ember kárára van). Ebben a kontextusban másképpen nem igaz a közmondás: a gyászruha szimpátiát vált ki az özvegyasszony iránt, s így hamarabb el tudja adni a tojásokat. Mivel antepozícióban van, csak a bekezdés ötödik mondata után derül ki az olvasó számára, hogy milyen értelemben nem igaz a közmondás, és ez nyilvánvaló feszültséget kelt. (E közmondás gyakori beszélt nyelvi változata modern világunkban: *Ruha teszi az embert.*)

A következő idézetet megelőző egy oldalnyi részben többször is elhangzik, hogy a szerző-narrátor-főszereplő fia fontos dolgot akar mondani anyjának, de folyton halogatja. Nehéz számára a mondandó megfogalmazása, s mikor mégis sor kerül rá, a hallgatás megtörésére, az új téma bevezetésére anyja sokszor mondott mondását idézi: nehéz az élet iskolája.

(20) „– Szólj, lelkem, hallgatlak.

– Hát édesanyám, maga sokszor mondta nekem, hogy »*Nehéz az élet iskolája.*« Most azért arra kérem, azt mondja meg, hogy kell megkérni egy leányt, vagyis kikérni. vagy, hogy is mondjam, mit kell tenni a szülőnek, ha a fiú házasodni akar. Nézze, édesanyám, szeretem azt a mi utcánkbeli szép szőke leányt. De hát maga tudja ezt” (György 1997: 172).

Ugyan tudományos szempontból ez sem minősíthető közmondásnak, itt mégis ezt a funkciót tölti be: konkrét jelentésekkel telítődik fel, s olyan mások által is igaznak tartott bölcs mondássá minősül, melybe kapaszkodni lehet a kényes téma felvetésénél. Az a mód, ahogy a következő bekezdésekben az anya tanítja fiát az ilyenkor illő magatartásra, az ilyenkor szokásos eljárásokra, jogossá teszik a bevezető mondást.

Az antepozícióban előforduló közmondások kis száma, és az a tény, hogy a vizsgált könyvekből csak háromban fordultak elő, alátámasztja F. Čermák azon megállapítását, hogy nem jellemző a közmondások bevezető helyzetben való használata. A kontextusból kiszakított közmondások szemantikai és funkcionális meghatározatlansága részben érvényesül ezekben az esetekben, még ha ez meg is szűnik, amint a szöveget tovább olvassuk.

2.1.3. Posztpozíció

A közmondások előfordulásának másik jellemző pozíciója, mikor követik a releváns szövegrészt, azt mintegy összegzik, tanulságát megfogalmazzák. 49 ilyen közmondás-előfordulást találtam, ami az anyag 35,76 %-a.

(21) „Én azt a közmondást, *minél nagyobb a veszély, annál közelebb a segély*, itt láttam meg” (Győri 1975: 73).

A közmondást egy oldalnyi történet előzi meg. Lényege, hogy a szolgálás idején a cselédlányt asszonya elküldte a suszterhez. A műhely előtt a lány kiejti kezéből a kapukulcsot, ami beesik a pinceablak rácsos ablakán az alagsorba. Lemegy megkeresni a kulcsot, de az elkezd zaklatni, „molesztálni”. Utolsó pillanatban érkezik egy másik pincetulajdonos, egy nő, így sikerül megmenekülnie. Ezt a történetet zárja a közmondás. Visszaül az elhangzottakra, értékeli azokat, rögzíti annak komoly, szinte tragikus hangvételét (elképzeltető lenne az is, hogy humorosan viszonyuljon utólag a szerencsés kimenetelű történethez). A záróformula érdekes gondolatokat vethet fel a közmondások adott beszélő tudatában való működésére: ismert a közmondás, elfogadja annak igazságát – a hit szintjén -, de igazán akkor válik interiorizálttá, mikor konkrét tapasztalatot szerez a mondásban foglalt igazságról. A gondviselés

vallásos hite és a közmondásban megfogalmazott biztatás nagyon közel állnak egymáshoz.

A következő közmondás *A szolgáláshoz is szerencse kell* című fejezet utolsó mondata:

(22) „Én boldogan néztem szüleimet. Hál’istennek itthon vagyok, az sem számít, hogy mit eszem, mert ahogy mondani szokták: Jó abba a bűdös bélbe, *a disznó sem tudja, mitől hízik*” (Kocsis 1988: 254).

Hosszú, megalázó cselédkedés után ér haza a főszereplő-elbeszélő, találkozik szüleivel, testvéreivel, s az elszenvedettek fényében az otthoni szegénység is mennyországnak tűnik. A közmondás aktuális jelentése és funkciója is egészen más, mint amit tipikus helyzetben betölthet, hisz értékelőjele változik meg az előző szövegrész fényében. Az amúgy kényszerűségből elfogadott igazság – hogy nem az étel minősége számít, hanem hogy legyen mit enni – itt belsővé válik, kilép az *étel* szoros témaköréből, és a „jobb otthon a fekete, mint máshol a fehér” jelentésével telítődik. Nem egyszerű megállapítás tehát, hanem érv, mely az őt megelőző szövegrésszel együtt indokolja, hogy miért tud annyira örülni az otthoni életnek. Az érvelő használat gyakori funkciója a posztpozícióban elhelyezkedő közmondásoknak.

Az alábbi szöveg jó példája annak, hogy a közmondás mennyire alkalmas arra, hogy tagolja a szöveget, jelölje annak elejét, végét, fordulópontját stb.:

(23) „De hát jól mondja a közmondás: »*Szegény embert még az ág is húzza!*« Mert mit ad az Isten vagy a sors? Vagy az ördög? Egy szép nap egy cethal megunta tartani a szőlőoldalunkat, s biza megcsúszott úgy, hogy teljesen elzárta az utat. Na most azon segíteni kellett valahogy, mert az emberek nem jutottak be a házunkba, csak messzi kerülővel. Na mármost mi legyen? Na, jött a szomszédunk egy buldózerrel, hogy azt a leomlott földet elegyengesse, s biza olyan atyásan simította el az utat, hogy az én összegyűjtött homokomat egy szálíg elseperte. Hát, akárki meggondolhatja, mit éreztem én akkor! Biza annyit átkozódtam, olyan pogányul. Ha azt mind meghallgatná az Isten! De hát az is igaz, hogy *szamárbögés nem hallszik a mennybe*. Mi is lenne, ha elhallana odáig. Tán a sok átoktól kipusztult volna az egész emberiség!” (György 1997:165).

A már idézett, belső tagoló pozícióban levő első közmondás bevezeti a negatív eseményeket, a történet nemcsak az eseményeket beszéli el, hanem a narrátor-főszereplő érzelmi reakcióit is (melyek ellentmondanak a keresztényi magatartásnak), a záró közmondás pedig visszaállítja ezt a rendet, a „transzcendens” egyensúlyt. A közmondás bölcsessége utólag illeti kritikával az akkor tanúsított magatartást (átkozódó = számár, átkozódás = számárbögés). A szövegben tapasztalható feszültség (kérdő- és felkiáltó mondatok, érzelmileg telített képek, jelzők) elcsitul a zárásban, a lineáris történet így tud továbblépni. Izgalmas az is, ahogy a beszélő kifejti, kibontja a közmondásban rejlő általános

jelentéslehetőségeket, értelmezi azokat, ugyanakkor megmarad az adott előfordulás konkrét vonatkozása is.

A következő részlet a Tamási Gáspár emlékiratának utolsó előtti része, mely a könyv befejezése (búcsúzás) és a kiadóhoz intézett köszönet között egy beékelt két és fél oldalas történet, amely utólag kerül be a szövegtestbe:

(23) „Azután is volt macskánk, de ilyen macskavásárra többet nem jártam, s nem is megyek, így valósodott bé az a közmondás, hogy *Budán is csak egyszer volt kutyavásár*.

Hát Székelyudvarhelyen is csak egyszer volt macskavásár” (Tamási 1971: 214).

A történet lényege, hogy egy kajtár macskától akar megszabadulni a család, de mindig hazajön, bárhová viszik. Így Udvarhelyre vásárba menve magával viszi a „főhős” a macskát, hátha onnan nem jön haza. Udvarhelyen megtudja, hogy a begyűjtőközpontnál macskát is vesznek be, tíz lej darabja. Elviszi oda, el is veszik tőle, de csak egy lejt adnak érte. Keveselli az egy lejt, de elveszi, majd megbánja, miért is vette el. Így a piacon egy koldusnak adja a pénzt. Ezt a történetet zárja a beszélő által közmondásnak minősített frazeológiai egység. A könnyed, humoros történet elmondásának talán éppen a Mátyás király történetével (az anekdotikus eredetű szólás eredeti helyével) való analógia az oka, a közmondásként megnevezett frazéma erre a történetre utal vissza, ennek a „jele”, kommentárként hozzáfűzött aktualizációja („hát Székelyudvarhelyen is csak egyszer volt macskavásár”) erre a hasonlóságra – és különbségre hívja fel a figyelmet.

Benedek Péter visszaemlékezésének utolsó bekezdése, mely egy öt és fél oldalas visszaemlékezést zár, szintén a közmondás posztpozícióban való megjelenésére példa:

(24) „Zetelakán édesapám sírt örömeben. Sirva mondta, hogy igazam lett. Tudniillik, mikor mentem a háborúba, mondtam neki, ne féltsen, mert *a rossz fejsze nem vész e.*” (Benedek Péter, *Történetek a fogságból*: 51).

A teljes szöveg viszonylag szűkszavú, az eseményeket tárgyilagosan sorolja fel, egyetlen rövidke szövegrész kapcsolódik ehhez a közmondáshoz: „Én se ezzel (t.i. szökéssel) nem próbálkoztam, se az élelmet el nem adtam, inkább vettem vagy koldultam a civilektől. Még feketéztem is. Egy 20 dekás kenyér bent 3 rubel volt, kint a sofőrök 10 – 20 rubelt is megadtak érte, mert jegyre kapták a kenyeret.” Úgy tűnik, hogy ebben a példában a közmondás túlmutat a közölt szöveg határain, az édesapa és frontra induló fia közötti régi párbeszédre utal vissza, valamint arra a korábbi önértelmezésre, melyet csak megerősített az, hogy a lágerből is „jó erőben” tért haza. A szövegen belül a posztpozícióban levő közmondás jelentése visszasugárzik a teljes szövegre, és az olvasó ennek az önminősítésnek a fényében rendezzi át az olvasottakat.

A következő részlet Sándor László visszaemlékezésének utolsó mondatai. Lehet, éppen azért közölték a szerkesztők idáig a szöveget, mert a közmondással és az ahhoz való személyes viszony leírásával záruló szöveg rendkívül lekerekítettnek, egésznek hat:

(25) „Nehezen feltápázkodtam, és a Rét alatti ösvényen hazatántorogtam Verebesre. Útközben azzal vigasztaltam magam, hogy *nem az a legény, aki üti, hanem az, aki állja*. Akkor nem igazán hittem. Most hiszem!” (Sándor László, *Kuláksors*: 91).

A lelki és fizikai megpróbáltatásokat az optimizmus fényében értelmezi át a közmondás, miközben nagyon erőteljes konkrét, aktuális jelentése is (hiszen agyba-főbe verték a néptanácson). Az elbeszélő idő főhőse és az elbeszélés idejének narrátora másként viszonyult ehhez a közmondáshoz: a történetben vigasz volt a közmondásban kifejezett bölcsesség, bár az adott helyzetben nem sok remény volt arra, hogy az be is teljesüljön, az elbeszélés jelenében már megtapasztalt valóságként jelenik meg a közmondás. Az „akkor” és „most” időívében érvényesül a közmondás általános és konkrét jelentése, szövegtenilag pedig lezárja az addig elhangzottakat, és nyit a jövő, a közmondás igazát bebizonyító jövőbeli események felé.

2.2. A lokális emlékezetet megőrkítő frazeológiai egységek

Olyan nyelvi egységekről van szó ebben a fejezetben, melyek vagy egy konkrét eseményhez köthetően alakultak ki a szűkebb beszélőközösségben, vagy egy konkrét személy nyelvhasználatához kötődnek a visszaemlékező tudatában. Kérdés, hogy ezek használatában, szövegbeli előfordulásában, funkcióiban milyen hasonlóságokat illetve különbségeket fedezhetünk fel a korábban vizsgált frazeológiai egységekhez képest. Ezek az egységek részét képezik az általam közmondásként vizsgált csoportnak, tehát a korábban megállapított megosztási arányokban, számadatokban ezek is benne foglaltatnak, mégis úgy gondolom, hogy érdemes külön megvizsgálni ezek szövegbeli viselkedését. Összesen tíz ilyen nyelvi egység fordult elő a közmondásnak felfogható frazeológiai csoportban. Ezek közül egy a falucsúfolókkal érintkezik, egy a szokásmondásokkal – helyzetmondatokkal, egy a valódi közmondásokkal, hét pedig egy közeli személy (édesapa, édesanya, keresztanya) gyakran hangoztatott mondásaként, szavajárásaként jelenik meg.

(26) „Én egy kissé etetem őket, de a magkoca elszalad haza. Elhagytam, menjen, valamelyik meglátja, s bezárja. Nálunk faluhelyen, ha mosás van, a ruhákat spárgára, az öltöző fehérket, lepedőket, zsákokat ólra, kerítésre, kapura terítjük. Édesanyám éppen mosott, s egy terítőt, lepedőt az ól oldalára terített, semmire sem gondolva. A nagy kocánk malacozni szaladt haza. A disznónak az a szokása, hogy ha malacozni készül, vet magának ágyat, a szájával fölpuhítja, egyengeti. Hát ez a mi kocánk is készítette

magának, nem vette észre senki, s a lepedőt, ami az ól oldalán volt, szépen lehúzta, maga alá terítette, s csak úgy szórt rá tizenhárom malacot. Apám jön haza a falusi vevőkkel, mennek az ólnak. Hát a malacok mind a lepedőn voltak. Az emberek azt mondták, hogy a lepedőt apám tette a koca alá, ezzel kuruzsolta, hogy tizenhárommal malacozott. [...] *De sokáig úgy emlegették, hogy Széken lepedőt tesznek a koca alá*” (Györi 1975: 42).

A körülbelül egyoldalmi történet záró részletét idéztem annak illusztrálására, hogy hogyan születik egy lokális mondás. A bevezető egység („de sokáig úgy emlegették”) arról tanúskodik, hogy a későbbiekben gyakran használják mások is ezt a mondást, részben a történettől elszakadva, s az is tagadhatatlan, hogy a zárómondat jelentései alkalmasak arra, hogy falucsúfolóvá vagy akár közmondássá is váljon ez a mondat. Hogy valóban megtörtént-e ez az átmenet, csak terepmunkával lehetne eldönteni. A szövegben ez a mondat posztpozícióban, konklúzióként zárja az elbeszélte eseményt, visszautal a konkrét történetre, de ugyanakkor általános jelentéseket is fűz hozzá – akárcsak a közmondások.

(27) „Volt egy nagyobb bátyám, az megkezdte az első osztályt. Nem nagyon fogott rajta a tanulás, a játék volt mindene. Odakerült, hogy Sándort gyakran ott marasztották. Édesapám mindig kérdi:

– Sándor, miért jössz ilyen későn haza?

– Hát azt mondta a tanító bácsi, még nem mehetek haza, még maradjak.

Úgy vette észre édesapám, hogy Sándor nagy, de nagy megtiszteltetésnek vette az ottmarasztást. Jó haza Sándor későre, s mondja édesapám:

– Na, Sándor, mit nem tudtál, hogy segítsék ki?

S elkezdi nagy begyesen:

– Én biz, édesapám, semmit se nem tudtam, s mégis ott marasztottak.

Na, ez osztán jó volt, *még húsz év múlva is emlegetve volt, hogy semmit se tud, mégis ott marasztják*” (Györi 1975: 51).

A szűk család eseményeihez kötődik a mondás, melynek jelentésstruktúrája alkalmas arra, hogy szólássá vagy közmondássá váljék. Szintén záró pozícióban jelenik meg, összefoglalja az elhangzottakat, lényegüket fogalmazza meg, a bevezető egység pedig azt tudatja, hogy a későbbiekben is gyakran emlegetett mondássá vált ez a következtetés, alkalmas arra, hogy hasonló jellegű magatartásokat, viszonyulásokat minősítsen.

Véleményem szerint az ilyen jellegű lokális közmondások beszédbeli előfordulása eltér az írott önéletrajzi előfordulástól. Tapasztalatom szerint az élőbeszédben ezek a nyelvi formák belső tagoló pozícióban fordulnak elő gyakrabban: van egy történet, melyet minősít a beszélő egy lokális szólással, közmondással, majd elmeséli a frazeológiai egység eredetéhez köthető történetet is, hisz az másként nem lenne érthető a beszédpartner számára. A lokális történelem, lokális emlékezet hordozói ezek a nyelvi egységek (a lokalitás gyakran egyetlen család körére vonatkozik, legalábbis annak első fázisaiban). Az

önéletrajz azonban jellegéből kifolyólag másként használja ezeket: az életesemények elbeszélése nyomán kerülnek elő az ilyen jellegű történetek, és zárja őket a frappáns mondat, melyekről azt állítja a beszélő, hogy később is sokszor és sokan mondták, emlegették, de melyeknek közösségen belüli valódi ismertségét a korábban már említett terepmunka dönthetné el.

A szójárásként idézett nyelvi alakulatok is több típusba sorolhatók, közmondásokkal érintkező vonása mindegyiküknek, hogy idézetként fordulnak elő, és mások által gyakran használt bölcs mondásként értékeli őket a beszélő. A bevezető egységek minden esetben megidézik annak alakját, akihez kötődik a mondat: „Szegény édesanyám szokta mondani: [...]”, „Igaz, édesapám azt mondta, [...]”, „Mert ahogy jó egy anyám mondta [...]”, „Ilyenkor szokta mondani [...]”, „[...] s mondja az ő mondását: [...]”, „Apám hangját hallom, szinte mindennap elmondta: [...]”.

Ezek közül a nyelvi egységek közül három belső tagoló pozícióban, a többi posztpozícióban fordul elő.

Egyet idézek ezek közül kontextusával együtt:

(28) „Száz szónak is egy a vége: akik engem vettek volna feleségül, már mind meghóttak, egy takarító szálig. [...] De nem akarom sajnálatni magam. Szegény édesanyám szokta mondani: *»Lelkem gyermekem, inkább legyen száz irigyed, mint egy szánód.«* Mert jaj annak, akit megszánnak. Igaz, az se jó, ha valakit irigyelnek” (György 1997: 185).

Az édesanya által gyakran mondott, az ő emlékéhez kötődő közmondás ebben a kontextusban figyelmeztetés az életesemények mértéktartó, kiegyensúlyozott értelmezésére. Belső tagoló helyzetben kötődik az előtte leírt élethelyzethez, és előreutal az utána kibontakozó magyarázatokra, értelmezésekre. Ebben az esetben közismert közmondás jelenik meg mint egyetlen személyhez kötött, az ő emlékét előhívó fordulat.

2.3. Egyéb műfajok és a közmondás kapcsolata

A közmondások egyéb narratív és lírai műfajokkal is érintkeznek. Dalok, emlékversek, viccek egyes mondatai elválhatnak az alapszövegtől, és a közmondásokéval érintkező funkcióban használhatja őket a beszélő-visszaemlékező. Ilyenekre is akadt hét példa a vizsgált önéletrajzokban, ezekből egyet idézek kontextusával együtt:

(29) „Egyszer késő éjfél után leoszlott a tánc, az emberem hozza be a lámpát a csütről, s fel akarja húzni az órát. De nem tud bemenni, be van zárva belülről, rázza, kérdi, ki van ott, nyisd ki. Nagy sziszegés, megrémülés hallatszik, aztán egy férfihang azt mondja: – Nagyon kérem, Pista báty lelkem, erősen szépen kérem kedet, bocsásson meg, de beteg lettem, s le kellett feküdjek. – Megnyitja az ajtót, de hirtelen belefúj a lámpába

is. – Né, Pista báty, hozok kednek egy fél liter pálinkát, csak ne haragudjék. – S akkor a lábujját rácsavarja a leány fejire, arcára, s szorosan egymás mellett kilépnek.

Hát kérem, az a leány volt, akinek kötése volt csinálva, hogy este már nem lehet a fiatalság között. Hát ez a leány még segítséget is hívott, úgy látszik ketten őrizték a becsületet: a sötétség és a legény. A viccben is úgy van, hogy a legény hívta a leányt estére a bálba. Engedik a leányt, s mikor indulnak, az anyja utána szól: Vigyázz lányom a becsületedre, nehogy elveszítsd. A leány azt mondja, hogy fog rá vigyázni. Jó késő este kihívja a legény a lányt, s azt mondja, fel akarom szegezni a becsületedet, nehogy elveszzen. A leány örvend, hogy ilyen gondos a legény. Amikor a legény úgy véli, na, én osztán jól felszegeztem, a lány kéri, hogy még koppantson vagy kettőt-hármat.

Hát úgy látszik, ezek is jól felszegezték a becsületet. [...] Na, én most itt a kötést rajzoltam le, s azt, hogy *az alkalom keres magának alkalmat* (Győri 1975: 102–3.).

A másfél oldalnyi szövegben Győri Klára először a kötés társadalmi intézményét mutatja be, ezután mesél el egy olyan személyes esetet, melyben vele akartak kötést csinálni. Az ezután következő pikáns történet – mely saját házában esett meg – igazolja, hogy az emberek erkölcsi hozzáállásán múlik ennek az intézménynek a működése is. A vicc csattanójának aktualizált megisméltése alkalmasnak tűnik arra, hogy szólásként, esetleg közmondásként éljen tovább a közösségben, különösen, ha ezt a történetet ilyen formában többször is előadták egymásnak. A valódi közmondás szöveghez kapcsolása ezeket az általános jelenségeket még inkább megerősítik.

A további hat előfordulásban még két szöveg illusztrálja a közmondás és vicc lehetséges kapcsolatát, kettő a közmondás és népdalszöveg, közmondás és emlékvés (vagy falvédőfelirat) érintkezését a konkrét kontextusban.

2.4. Bevezető egységek

A vizsgált anyagban a közmondásokat 58 esetben olyan nyelvi egységek vezetik be, melyek valamilyen módon jelzik az őket követő mondat „státusát”.

Nemcsak a beszélő viszonyát juttatják kifejezésre, hanem meg is nevezik a használt frazeológiai egység „műfaját” vagy használati módját, így jelezve, hogy a szabad szókapcsolatoktól eltérő jellegű egységekről van szó. Ilyeneket találtam: „én azt a közmondást [...] itt láttam meg”, „Igaz, itt bevált a közmondás [...]”, „Azt mondja egy közmondás: [...]”, „Úgy tettem, ahogy a közmondás is mondja [...]”, „Így igaz a közmondás [...]”, „Jól mondja a közmondás [...]”, „Na, de igaz a mondás [...]”, „így valósodott bé az a közmondás [...]”, „[...] mint mondják a példabeszédben”, „És itt is betölt a mondás [...]”, „én bizony betartottam azt a jó elvet [...]” stb. A bevezető egységgel ellátott közmondás-előfordulások tekintélyes részében a beszélő nem nevezi meg a műfajt, hanem a használat módjára utal: „ahogy mondani szokták [...]”, „Jól mondják [...]”, „azt tanították [...]”, „a régiek azt tartották [...]” stb.

A névtelen ŐK-re, a szokásra utalással a beszélő mintegy felhívja a hallgató figyelmét arra, hogy az idézett mondás a közösség jóváhagyását is magán viseli, ezzel kölcsönöz tekintélyt mondandójának, illeszkedik a közösségi rendbe még akkor is, ha kétségbe vonja bizonyos esetekben ezeknek a mondásoknak az aktuális érvényességét.

Gabriela Funk szerint a beszélő minél inkább bízik a beszédpartner azon képességében, hogy közmondásként értékeli a közmondásként használt mondatot, annál kevesebb az ilyen jellegű bevezető egységekkel ellátott közmondások száma, és annál több egység autonóm formaként jelenik meg.²⁴ A paraszti önéletírás (mint egyébként minden önéletírás) az énkép megalkotásának és megjelenítésének is alkalmas műfaja, és a vizsgált szerzők esetében ebben az önértelmezésben nagy szerepet játszik a közösséghez, annak kultúrájához, értékrendjéhez való viszony tisztázása. Ezt legegységesebben, legfrappánsabban a közmondások, illetve a közösség által igaznak, hatásosnak vélt, gyakran használt nyelvi-frazeológiai egységek használatával képesek kifejezni. Még aki tiltakozik is az egyént gúzsba kötő hagyományos rend ellen, aki magatartásával (például éppen az önéletírás gesztusával) ki is rí az átlagból, aki adott esetben kétségbe vonja egy-egy bölcs mondás igazságát, az is ezen a közösségi értékrenden belül valósítja meg tiltakozását.

Ha megvizsgáljuk, hogy a közmondás „műfaji minősítését” nem tartalmazó esetekben milyen a beszélő viszonya a közmondásokbeli igazsághoz, azt látjuk, hogy elsősorban többségükben az egyetértés fogalmazódik meg: „el kell ismernem, hogy [...]”, „Sírva mondta, hogy igazam lett. Tudniillik [...]”, „de hát az is igaz, hogy [...]” stb. Még az egyszerű grammatikai kapcsolóelemekkel (de, mert, hát stb.) előzményükhöz illeszkedő közmondások is arról tanúskodnak, hogy idézésüknek épp az az oka, hogy beszélőjük az elbeszélte eseményeken belül irányelvként, normaként, viszonyítási pontként hajlandó elfogadni őket, illetve az élet eseményeinek értelmezéséhez, feldolgozásához jó fogódzót talál bennük. Nagyon kevés azoknak az előfordulásoknak a száma, melyekben valóban negatív használatban fordul elő a közmondás: összesen négy ilyen eset van, de ha kontextusukkal együtt vizsgáljuk, akkor kiderül, hogy csak egyetlen esetben vonja kétségbe a visszaemlékező egy közmondás igazságát, a másik három esetben igaznak tartják, de az adott helyzetben nem érvényesült ez az igazság.

Ilyenek a már idézett példák Győri Klára könyvéből (*Könnyű Katót táncba vinni, ha ő is akarja. De biza Kalit nem volt könnyű...*), valamint György Zsuzsa önéletírásából (*Mondják, hogy nem a ruha teszi az embert, de biza most nem úgy történt*). A Tamási Gáspártól már szintén idézett részlet (*Egyszer volt Budán kutyavásár*) a mondás első felének igazságára szűkíti a minősítést, humora éppen abból fakad, hogy a történetből kiderül, hogy erre az esetre egyáltalán nem

²⁴ Funk, Gabriela *i.m.* 114–5. Kétlem az idézett vizsgálatban is az ilyen típusú következtetések jogosságát.

vonakoztatható a mondás második fele: az egy lejért eladott macska semmiképp sem nevezhető olyan szerencsés vásárnak, mint az a hajdani első kutyavásár.

Valódi negatív használatra a Salamon Anikó által szerkesztett kötetben találunk példát: „*Nem igaz, hogy a vér nem válik vízzé. Az azzá válik, de az örökösödésnél visszatér, aztán ismét vízzé válik*” (Salamon A. 1979: 323).

A személyes sorsban megtapasztalt igazság az, hogy bizonyos esetekben csak az anyagi érdek tartja ébren a rokonság tudatát, annak elmúltával nem számíthat az ember legközelebbi hozzátartozóira sem.

Elmondható tehát, hogy a paraszti–kisiparosi önéletírásokra a közmondások magas presztízse jellemző, s ez sokat elárul arról, hogy milyen elvárásai, elképzelései vannak a szerzőknek az olvasók értékrendjéről, közmondásismeretéről. A bevezető egységek, valamint a közmondásokkal szembeni beszélői magatartást kifejező nyelvi eszközök azt sugallják, hogy a közmondás előregyártott nyelvi elemként, panelként az értékelő, minősítő, érvelő, figyelmeztető funkciókon túl egy stabilnak vélt közösségi értékrendhez való tartozást is kifejez, író és lehetséges olvasói között értékrendbeli kapcsolódási pontokat jelent. (Ha az olvasó esetleg nem is ért egyet egy-egy közmondás igazságával, általa világossá, így értelmezhetővé és elfogadhatóvá válik a narrátor nézőpontja.)

3. Összegzés

Az önéletírásokban előforduló közmondások több mint fele belső tagoló elemként működik, 35,6 %-a záróelem, és csupán 5,8 %-a fordul elő bevezető helyzetben. Ez az arány külön kötetenként is többnyire jellemző, olyannyira, hogy az antepozícióbeli előfordulás legtöbb könyvből teljesen hiányzik, a másik két pozíció pedig nagyrészt az alaparánynak megfelelően oszlik meg.

A lehetséges szövegtani funkciók között fontos helyet foglal el a tematikai kohézió biztosítása, a címekre is jellemző kataforikus funkció az antepozícióban elhelyezkedő közmondások esetén, az anafora és katafora a belső tagoló helyzetben levő közmondásoknál, és az anafora a posztpozícióban levő közmondásoknál. A tematikai kohéziót ezek a nyelvi alakulatok gyakran két szinten is megvalósítják, ami elsősorban jelentésük többszintességének tulajdonítható. A közmondás kapcsolódhat konkrét jelentésével az elbeszélte eseményekhez (a 25. példában az „aki üti” és „aki állja” konkrét nevekkal megnevezhető személyek a történetben: Borsos Ferenc és Magyar István verték meg Sándor Lászlót). Ugyanakkor a közmondás elvont jelentése is jelen van. Ez csupán sovány vigasz az adott helyzetben a szenvedő ember számára, de az elbeszélés távlatából megvalósult igazság: az a győztes, aki túléli a kétségbeesítő helyzeteket, nem azok, akik pillanatnyilag a hatalom birtokában visszaélnék erejükkel).

A közmondások szövegbeli előfordulásának helyzetéről nem lehet tehát úgy beszélni, hogy elvonatkoztassunk az ott betöltött funkcióitól, jelentésváltozataitól, így megállapítható, hogy pozíció és jelentéstípus, pozíció és szövegtani funkció szoros kapcsolatban állnak egymással. Azt is tapasztalhattuk, hogy a szakirodalom rendszerezése nem mindig esik egybe a beszélők minősítéseivel. Ennek egyik oka, hogy a megnyilatkozás jellegére, az önéletrajzi visszaemlékezésnek a paraszti változatára nem föltétlenül jellemző (és nem is kell annak lennie) a metanyelvi tudatosság. A beszélő érzékeli az adott nyelvi fordulat hagyományos jellegét, azt, hogy nem ő találta ki, nem alkalmi szókapcsolat, hanem tipikus szituációkban, sajátos relációkban a közösség más tagjai által is használt nyelvi egységet használ, ezt mondásnak, közmondásnak, példabeszédnek, elvnek nevezi. Ha viszont a közmondás definíciójából (ijesztően sok naiv és „profi” meghatározást találhatunk a vonatkozó szakirodalomban)²⁵ elfogadjuk, hogy bölcs mondás, tanács, következtetés, melyet a közösség igazként fogad el, akkor több olyan frazeológiai egység is, mely kontextusától függetlenül nem minősülhetne közmondásnak, az adott konkrét kontextusban valóban telítődik a közmondásoknak előbb említett sajátosságaival, elhomályosult képek mintegy felfrissülnek, régi-új tartalmakkal telítődnek.

A paraszti önéletírásokra a közmondások hagyományos használata jellemző, a közmondás igazságához való viszonyt az elfogadással lehet leginkább jellemezni, nem – illetve csak egy esetben („Az apák el nem követett vétkeiért őket is büntették.”) – fordulnak elő transzformációk, összevont formákat csupán két esetben találunk („S meg tudja állni a helyét az egyenes úton.”, illetve „Egy-két fecske nem számít, de volt két nagy műhely...”). Az előfordulások 47,44 %-ban olyan bevezető vagy záró formulát találunk, melyben a beszélő megnevezi az adott nyelvi egységet, ezzel kiemeli a szabad szókapcsolatok közül, presztízsét, érvényességi körét, és saját viszonyulását is kifejezi általuk. A többi közmondás esetében a szövegelőzményhez való kapcsolódás kötőszók segítségével valósul meg, a benne kifejezett igazsághoz való személyes viszony a kontextusból válik világossá. Az explicit idézetként, idézőjellel vagy párbeszédjellel jelölt közmondások bevezető formulával illetve autonóm formaként is előfordulhatnak. A kontextusnak tehát rendkívül nagy szerepe van abban, hogy a közmondások az aktuális helyzetben mit jelentenek, milyen nyelvi funkciót töltenek be, mennyire általános a jelentésük és mennyire telítődik az adott helyzet sajátos jelentéseivel. Másrészt szintén a szűkebb szöveggörnyezet figyelembevételével segíthet annak eldöntésében, hogy a beszélő hogyan viszonyul a benne kifejezett tartalomhoz, hogyan értelmezi azt. A Čermák tanulmányában vázolt funkciók kiegészíthetők

²⁵ L. Mieder, Wolfgang, *Popular Views of the Proverbs*. Proverbium 2 1985: 109–43); Paczolay Gyula, *Some Notes on the Theory of Proverbs*. In: Durco, Peter (szerk.), Europhras '97. Bratislava, 1998. 261–6.

másokkal is: az egyszerű megállapításon, az érvelő, ellentétes és kontrasztív használaton túl a figyelmeztetés, a vigasz és az önvigasztalás, a biztatás egyaránt megtalálhatók a közmondások aktuális szerepei között.

A közmondás maga is szöveg, lehetséges történetek, szituációk sűrített jelentésmagja, gyakran szövegek elmondását generáló szövegelem, szövegrészek közti szemantikai kohéziót biztosító egység, a tematikai progressziót lehetővé tevő csomópont, a pragmatikai viszonyulást explicitté tevő elem, nem lehet tehát a szövegtől elvonatkoztatva elemezni-értelmezni az élőnyelvben való működését.

Az önéletírás műfaja, és ennek sajátos változata, a paraszti önéletírás talán közelebb áll az élőnyelvnek ahhoz a változatához, melyet az átlagember beszél. Mindenesetre érdekes lenne összehasonlítani közmondáshasználat szempontjából ezt az anyagot egy sajtónyelvi korpuszal – feltételezésem szerint inkább ez utóbbiban fedezhetők fel a beszélt nyelv ifjúsági-értelmiségi változataiban napjainkban megfigyelhető jelenségek.

LAJOS KATALIN

FUNȚIILE TEXTOLOGICE ALE PROVERBELOR ÎN AUTOBIOGRAFIILE POPULARE

(Rezumat)

Unitățile frazeologice sunt studiate de către mai multe discipline ale lingvisticii (lexicologie, lexicografie, sintaxă, stilistică, textologie, lingvistica cognitivă etc.) și de către alte discipline (folcloristica, paremiologia). Astfel, caracterul interdisciplinar al acestor studii de multe ori este inevitabil și binevenit. Prezenta lucrare este parte integrantă a unui studiu mai larg care, prin îmbinarea metodelor lingvisticii și ale folcloristicii cercetează frazeologia autobiografiilor populare maghiare din România, încercând prezentarea tipurilor și variantelor de unități frazeologice și a caracteristicilor acestora. Scopul acestui studiu este cercetarea funcțiilor textologice ale proverbelor, susținerea și completarea afirmațiilor teoretice prin analiza concretă a unui corpus (opt volume de autobiografii și culegeri de texte autobiografice toate publicate în România).

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

MEGJEGYZÉSEK A VARGYASI ROVÁSFELIRAT
ÚJABB MEGFEJTÉSÉHEZ

2007-ben jutott el hozzám Vékony Gábornak a nemrég fölfedezett vargyasi rovásemlékről érkező tanulmánya¹ (Vékony 2004), amelyben idézi a felirat két megfejtési kísérletét (18–9), a Ráduly Jánosét: MIHÁLY^J iRTÁN KöVeT, vagyis Mihály J. írta (a) követ; és a jómagamét: MiHÁLYI Sz(ilve)(sz)TER³ TÖN KöVeT.

Vékony tanulmánya közli (18) Ferenczi Gézának a felirat jeleiről való első meghatározását: <m><é>/<h><ly><i>/<j>/<p><?><sz><r><t><n><k><v><t>. Ez az olvasat hol jelent meg? Nincs rá utalás. Ferenczi az emlék vonalas rajzú másolata számozott betűinek ilyen hangértékeit tünteti fel pontosabb, teljesebb közlésében: 1. m, 2. h vagy é, 3. ly, 4. j, i vagy p (?), 5. sz (?), 6. r, tsz vagy tszr [betűösszevonás(?) – akár más sorrendben is], 7. t, 8. n, 9. –k- (= szóközi k), 10. v, 11. t (Ferenczi 1994: 148–9).

Vékony említi, hogy a felirat első szavát többen is *M(i)h(á)ly* [vagy *M(i)h(á)lyi*] személynévnek vélik. Szerinte (19) „az eddigi olvasatokat, illetve magyarázatokat el kell vetnünk.” Azért, mert: a székely írás emlékeiben a hosszú magánhangzókat kiírják; nemjelölésük legfőljebb írásvétség lehetne; *következetes* elhagyásukra nincs példánk. Így tehát aligha helyes a feliratban *M(i)h(á)ly* és *(i)rt(á)n* alakot olvasni, „ugyanis az <a> betűt jelölni kellene a hosszú á helyén, azt ugyanis mindig [?] kiírják (a csíkszentmihályi feliraton egyszer ugyan <matys> található *Mátyás* lejegyzéseként, másik helyen viszont <matyas> van, tehát a felirat *másolatán* az első alak aligha más, mint tévedés)” (19).

Az igaz, hogy a hosszú magánhangzókat rendszerint jelölni szokták, de kizárólag nemcsak helyesírási hibából lehetnek efféle kivételek: *csináltk* – *csinálták* (szintén a csíkszentmihályi [– csíkszentmiklósi] emlék szövegében)/ *irtk* (irták), *váratk* (váratták)⁴; *kvtt* (kevetét), *Szkl* (Székel) (konstantinápolyi

¹ Fénymásolatának elküldését ezúton is köszönöm Ráduly Jánosnak.

² Helyesbítve: MiHÁLYJ (Ráduly 1995: 81; Uő. 1998: 61–2.)

³³ Olvasatomban az *e* hangot nem jelző kis *e* betű szerepel: Kósa 1994: 153; később megjelent közlésekben a hangjelölő nagy E sajtóhiba: Ferenczi 1997: 20; Kósa 2003: 156, de 158–9 többször hibátlanul.

⁴ Vö. Németh 1934: 9.

felirat)/*rzsbet* (Erzsébet), *Pter* – *Péter*, *nstly* ([sz]en[t]estély), *hált* (hálát)⁵ (bolognai emlék).⁶ – Megemlítjük, hogy Vásáry az 1680-as évekből vagy korábbi korából való alsószentmihályfalvi rovásfelirat megfejtési kísérletében a *Márk* nevet *á* nélküli alakban értelmezi (Vásáry 1974: 165); az emlék másolatának újraközlésében (MNY 90: 158) egyes jelek módosultak.

Föltételezett olvasatomban a *tőn* ige hosszú magánhangzója sincs kiírva. Ugyanakkor számolni kell azzal is, hogy az egykor gyakori nyelvjárási *tén* alakváltozat *é*-je nincs feltüntetve (Kósa 1994: 153); az *é* hang elhagyására lásd a feljebb idézett adatokat.

Fölvetődik: a hosszú magánhangzók jelöletlensége mindig íráshibával magyarázandó, kizárva bármilyen más eshetőséget? Úgy vélem föltehető, hogy a magánhangzó-rovásbetűk kettős hangértéke némelykor a hosszú magánhangzó mellőzését is eredményezhette. Ez szintén lehet célszerűen tudatos vagy ösztönös hely-, idő- és erőmegtakarítási okból; számolva olykor a szomszédos nemjelölt rövid hangok hatásával is, pl.: *kvtt* (ke[ö]vetét).

A csíkszentmihályi–csíkszentmihályi rövid felirat szembetűnő példájában a *mátys*–*mátyás*, *csináltk*–*csinálták* alakpárok *á* nélküli változata – szerintem – valószínűleg nem írásvétségéről, hanem vagylagos jelölésmódról árulkodhat, illetve tanúskodhat. Hasonlóra gondolok a székely naptárbeli *Péter* – *Pter* személynév írásával kapcsolatban is. Ugyanott a *János* először előforduló *Jns* (673) alakban jelölése vajon nem az *á*-hiányos eredeti formának felel meg, amely utólag *á* betűvel kiegészítve más variáns lett; majd egyértelműen *Jáns* (675, 683) alak szerepel. Nemegyszer különösen akkor maradhatott el a hosszúság jelzése, ha az illető szó mássalhangzós szerkezeti formája szinte természetesen kínálta a hosszú magánhangzó nemjelölését. Az ilyen hiányos alakú szavakat a korabeli rovásírástudók nehézség nélkül el tudták olvasni. Erre gondolok pl. A *Mhlyi* (Mihályi) és a *tn* (*tőn* v. *tén*) esetében. Így a feliratot takarékosabban lehetett bevésni; ide értvén a rövidítve rótt *Szilveszter* keresztnévet is.

Ha sikerülne a megfejtetlen rovás emlékek (pl. a homoródkarácsonyfalvi, dálnoki, moldvabányai) olvasatának megnyugtató megoldása, ez remélhetően további példákkal szolgálna a hosszú magánhangzók kérdéses jelölését illetően; persze korai újabb rovás emlékek fölfedezése is.

Megfejtésemben a fölvetődő kérdésekre lehetséges érvekkel, fogódzókkal próbáltam magyarázatot adni; így pl. a felirat nem korábbi, hanem késő középkori keletkezésére, a *Mihályi Szilveszter* vezeték- és keresztnév feltételezésére, s az utóbbi rövidítésére nézve, stb. Az említett névvel kapcsolatban gondoljunk pl. arra, hogy a székelyderzsi, csíkszentmihályi–csíkszentmihályi, konstantinápolyi, bögözi, énlaki rovásfeliratban is van egy- és többemű személynév, s tudjuk vagy feltételezzük, hogy ezek mivel

⁵ Ez Németh (1934: 17) által megfejtett áthúzott szövegben.

⁶ A rovásnaptári példákat Sándor (1991) monográfiájából idézem.

kapcsolatosak (ki végezte az illető munkát, ki a felirat szerzője). Ezzel kapcsolatosan idézzük: „A [homoródkarácsonyfalvi] szövegben első sorban valami nevet kellene keresnünk. A székely írás minden régi felirat- emlékén van név, – éppen ezen ne volna?” (Németh 1945: 15). A székely rovásírás eddig ismert régebbi emlékeit összeköti templomokbeli lelőhelyük, keletkezésük földrajzi közelsége, azonos és hasonló jeleik.

Vékony bizonyosan nem olvasta a cikkemet, azért nem jelzi szakirodalmi felsorolásában (24); annak csak a más által idézett feliratolvasatát ismeri (I. Ferenczi Gézára utalást [19]). Így a vizsgált emlék olvasatának elvetésére csupán két hosszú magánhangzó nemjelölését tartja döntő bizonyítéknak.

Ráduly meg a magam szövegfeloldási kísérletének jelzészzerű bemutatása és elvetése után a saját, merőben új megfejtését ismerteti – nem szükszavúan. Elemzésében a következő betűket határozza meg⁷: <m><ë><f><i><o><G><t><n><k><v><d> (20). Megjegyzi, hogy a vargyasi jelek is – akárcsak a hozzájuk közel álló homoródkarácsonyfalvi emlék jelei – beazonosíthatók a türk rovásírás alapján, azonban a betűk azonosítása „nem egészíthető ki értelmes szövegre” (19–20). De eleve tudható volt: a vizsgált feliratot őrző tárgy – több szakvélemény szerint keresztelődence vagy szenteltvíztartó – templomi lelőhelye, környezete, időbelisége és megfejtett rovásfelirataink sem sugallják, hogy ezen emlékünk török nyelvű is lehet.

A szerző olvasatában a 2. jelet nem *h*-nak, hanem zárt *ë*-nek értelmezi. A zárt *ë* rovásírásbeli jelölésének kérdésére nézve I. Ligeti 1925; Németh 1934: 14. Sándor a székely naptár vonatkozó szavainak elemzésekor az *Ince*, *Úrszine*, *Emre* vagy *Imre* végén az átírásban nyílt *e*-t jelöl (Sándor 1991; az utóbbi név szóvégi magyarázatára lásd: 123, 131).

Ismeretes, hogy az egymást metsző két félkör alakú rovásbetű lehet a *h* és *ë* hang jele is. A csak *h*-nak jelzett egy és két négyszög alakú írásjegyek előfordulásai: Kájoni János régi ábécéje (kísérő példamondatában a *hirdettség* szóban); Vékony utal rá, hogy felbukkan Dobai István 1753-ban Teleki Sámuel által lejegyzett ábécéjében is. A nikolsburgi ábécében két egymás fölötti *X* formában találjuk. Kérdés tehát: ez a „szögletes” jel az „íves” betűnek ha valóban alakváltozata, csak véletlenül nem fordul elő az *ë* jeleként is? A homoródkarácsonyfalvi felirat hasonlóan szögletes grafémája – az előbb hivatkozott egy-két példa kapcsán – föltehetőleg szintén *h* értékű lehet.

Vékony szerint „a vargyasi feliraton jelünk lehet <h> is, amennyiben az *ë* hang ilyen jelölésének gyakorlata származhat a magyarországi latin betűs írásbeliség gyakorlatából, amelyben a szóvégi *e* hangot gyakran *-eh* betűcsoporttal jelölik” (20). De az ilyen *-eh* végű szavak *h*-ja – mint tudjuk – hangérték nélküli „henye” *h*, amely a latin *th*- kezdetű szavakból került át

⁷ Nyomdaműszaki okból a veláris zöngés réshang szokott görög betűs jelölését nagy G helyettesíti a továbbiakban is.

nyelvünkbe legtöbbször a *t* és *g* járulék elemeként, majd analógiás terjedéssel szórványosan átvonódott egyéb mássalhangzókhoz, sőt magánhangzókhoz is. Más jellegzetesség, hogy bizonyos jövevényszavak (szláv, német) végén a *h* változataként eredetileg ejtett hang volt.

Vékony nagyjában a 13. század közepére datálja a felirat keletkezését. Megfejtésében (22) az *ime* szónak bajosan lehet *(i)m(ë)h* alakját feltételezni. Latin betűs írásunk emlékeiben ugyanis csak később és elvértve találunk ilyen *-eh* végződésű szavakat. Így az *ime* a TESz, NySz, RMGI adatai között csak a Debreceni kódexben (1519 k.) fordul elő *Imeh* formában. Az említett szótárakban megnéztem pl. az *eke*, *kéve*, *csésze*; *ide* szócikkének meg összetételeinek példáit és csupán az *ide* bukkan elő henye *h*-val írt változatban, a 16. század első felében: *ydeh* és *edeh*. A SzT-ban pedig az *ime* és a többi négy címszó 16–19. századi adatanyagában nincs egyetlen *imeh* példa sem. – Persze arra is gondolhatni, hogy a kérdéses tárgy faragójának, illetve készítettőjének lehettek-e efféle sajátos jelzőmóddal kapcsolatos ismeretei.

„A 3. jelet ugyan mindenki az <ly> jelének azonosította” – írja Vékony; ez azonban szerinte *f* értékű, amihez itt nem fűz magyarázatot.

A kissé ívelt 5. jel nem lehet *o*. Az *o*, *ó* rovásfeliratainkban, korai rovásábécéinkben (a nikolsburgiban, a székely naptárban, Kájoni régi ábécéjében) szabályosan, egyértelműen félkör alakú, legtöbbször horgas, begömbülő véggel. Vékony Gábor szerint „A vargyasi betűalak éppen a glagolica <o> jeléhez áll igen közel, tehát az eredetibb formát őrzi” (21). Az 5. betű azonban sem a glagolita *o* jelformához (vö. Németh 1934: VII. melléklet; Baleczky Emil–Hollós Attila, Ószláv nyelv. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 26), sem a korai rovásfelirataink *o* alakjához nem hasonlítható. – Sz-nek vélhető értelmezésére l. Ferenczi 1994: 148; Kósa 2003: 157, 158.

A tanulmány szerzője a 6. jel esetében nem *r* betűvel vagy ennek ligatúrák alakjával (l. Ferenczi 1994: 148; Kósa 2003: 157) számol, hanem más jellel. Olyannal, amely más rovásírásos emlékekben nem fordul elő, mert a vele jelölt veláris zöngés *G* kiveszett, illetve vokalizálódott. Fontos hozzátenni: e hang meglétére kevés jelölt adatunk van (pl. a Veszprémvölgyi adománylevélben, a Tihanyi alapítólevélben, a Dömösi Adománylevélben és későbbi emlékekben).

Vékony utal rá, hogy a *G* „abban a Kárpát-medencei írásrendszerben, amely a székely írás egyik előzményeként, illetve mintájaként tartható számon, a Nagyszentmiklós–Szarvas típusú írásbeliségben, éppen egy N alakú jel, illetve ennek az alaknak a különböző változatai, amelyet a vargyasi feliraton is találunk.” Véleménye szerint ezen emlékünk a 13. század derekára keltezhető (nem így: Kósa 2003: 159; Ferenczi 1997: 20), midőn nyelvünkben a *G* megvolt, a feliraton tehát ennek a betűjét találhatjuk. Megjegyzi, hogy „az N alakú <G> jel nyoma a Marsigli-féle rovásnaptárban is felfedezhető... rekonstruált alakban” – melyik szóban, esetben? A vargyasi emlék kérdéses jele nem N alakú, átlós

szára középről emelkedve kissé magasabban kapcsolódik a másik főszárhoz, nem a végéhez.

A 11. jelet illetően nem veszi figyelembe, hogy a felső része kis sérülés miatt csonkult, de nem annyira, hogy ne lehetne meghatározni eredeti alakját (Ferenczi 1994: 148; Ráduly 1995: 88). Jelzi: az eddigi olvasatok a *t* jelével azonosították, de szerinte különbözik a felirat 7. *t* jelétől, és a *d* hang jegyének értékeli, mondván: „A *d* hang <*t*> jelhez hasonló betűvel való írására egyebütt is van adatunk a székely írásban, a konstantinápolyi feliraton mindenki *Keteji Székel Tamás* nevet olvas, noha az illető felirat szerzője bizonyára az udvarhelyszéki Kidére [Kedére] való.” – A *Keteji*-ben kétségtelenül *t* van, amely vagy táji ejtést tükröz (ezt erősíti mellette a nyelvjárási *Székel* forma), vagy annak megnyilvánulása, hogy a rovó *d* helyett *t*-t írt (az *esztendejik* szóban *g* helyett *k*-t); az ilyen és hasonló zöngés-zöngétlen párok tagjainak írásbeli fölcserélésére számos adatot találunk latin betűs régi szövegeinkben. De az emlék más hasonló formájú rovásjelei sem sejtetnek *d* értéket. – A másik példa: „... a konstantinápolyi feliraton: a többek által *itt(é)b(e)n* alakban olvasott szövegrész **id(e)jib(e)n* formában olvasandó, a *d* jele itt is egy <*t*> jelhez közelálló alak.” Ez esetben a szabályos alakú *t* mellett kikövetkeztetett *t* mellékszára az *i* jellel való ligatúrája miatt nem nyúlhatott feljebb. Főszárát a mellékszár egyáltalán nem keresztezi, így persze nem fogható fel *d*-nek. A *d* minősítésnek kétségtelenül ellene mond: az előbb előforduló *it(t)* ugyanolyan alakja; az „**id(e)jib(e)n* formában olvasandó” *-ji-* toldaléknak nincs jele. E rejtélyes szövegrész értelmezésében alighanem ma is Sebestyén Gyula és Pais Dezső két *t*-betűs olvasata felelhet meg a valóságnak (vö. Sebestyén 1915: 74; Németh 1934:9, jegyz-tel).

Az előmagyarázatok után a vargyasi feliratot Vékony így értelmezi: *(i)mēh fioG t(e)n(e)kōd*, s ez a bibliai „Mulier, ecce filius tuus”⁸ magyar megfelelője, amely pl. a Münchener Kódexben „Nemberi yme te fiad”, a CzechK-ben „Asszonyembör im fiu nekōd” fordításban olvasható (22).

A *fioG* 'fiú' alakot a következőképpen magyarázza: *fiuG* változatban is olvasható, mivel a székely írásban az *u* hangra eredetileg nem volt külön jel, amiről a bodrogi felirat elemzése során részletesen értekezett – hívja fel a figyelmet. De tegyük hozzá: az bizonyos, hogy az *u* hang betűjének meglétéről már legkorábbi rovás emlékeink, a nikolsburgi ábécé, a bolognai emlék és mások is tanúskodnak, ami természetesen azt jelenti, hogy már korábban is megvolt.

Egy-két megjegyzés után – a bonyolítást kerülendő – arra a következtetésre jut, hogy „A *fiú* előzményeként egyszerűbb egy **fioG* előzménnyel számolnunk – ez áll feliratunkon.” Ilyen föltett alak létezésére az ómagyar kor adatai nem mutatnak bizonyítékot: l. a TESz és a RMGI *fiú* szócikkének példáit. Kérdés tehát: elképzelhető-e, hogy a feliratot őrző,

⁸ Lábjegyzet: Ioh. 19, 26.

keresztelőmedence faragómesterének, készíttetőjének ejtésében, írásában kivételesen előfordulhatott a **fioG* alak?

A *neköd d*-jének téves értelmezéséről lásd a feljebb mondottakat. – A 10. betűt, a *v*-t Vékony latin betűs írásunk hatására az *ö* hang jelének tartja. Szerinte ez magyarázza tehát az *ö* hangértékű *v*-t a vargyasi feliratban is. Hasonló hatásként utal a székely rovásnaptár *küs* szavának *kus* alakban írására; tudniillik a megjelenő *ö* hangot latin betűs emlékeinkben a *v*-vel egyenértékű *u*-val meg más betűkkel is jelölik.

Farkas Vilmos A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése (NytudÉrt. 111. sz.) című dolgozatának a TESz. teljes tényanyagát vizsgáló adatai között nem találtam olyat, amely az *ö*-nek *v*-vel jelölését bizonyíthatná az ómagyar korban. Akkor az *ü* nyíltabbá válásával és az *ë*, *e* labializációjával keletkezett *ö*-t jellemző módon *o*, *ew*, *ev*, *eu* jelöli (vö. Bárczi – 1967: 151–2, 157–8). Az *u*, *v*, *w* ómagyar kori *ö* hangértékének csak elképzelésen alapulható föltevésére l. Bárczi–1967: 152; E. Abaffy 2003: 330. – A rovásnaptárbeli *kus* (~ *küs*) forma tehát nem lehet biztos példa a *neköd* olvasat *ö*-jével kapcsolatban. – Vékony megfejtése szerint az utolsó szó megszakítással (ne-köd) folytatódik az emléket őrző kötömb bal peremén. A már idézett korábbi két megfejtésben nincs sorvégi elválasztás.

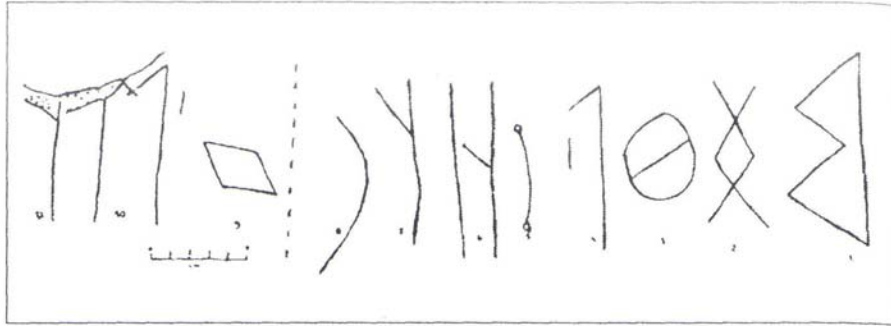
A tanulmány értelmezése szerint a vargyasi felirat János evangelistára vonatkozik, s így problematikusává válik e feliratos köemlék keresztelőmedence volta. Az, hogy „Ferenczi Géza szerint az emlék szobortalapzat lehetett” (23), ő erről ekképp nyilatkozik: „Fölmerülő kérdés: nem függ-e össze a csak föltett Szt.–Mihály szoborral?” (Ferenczi 1997: 20). Egyébként Ferenczi (1994: 148) a fölfedezett tárgynak többféle szerepére gondolt: szenteltvíztartó, keresztelőmedence, ?örökmécses olajtartója. Vékony – mint kérdéses köemléket – valami templomi többalakos ábrázolás tartozékának tekinti.

Tanulmányát hiányosan utaló jegyzék zárja: Kónya 1994. júl. 30. 1, 4., Ferenczi 1997. 19–20, Ráduly 1995, 79–95., stb.

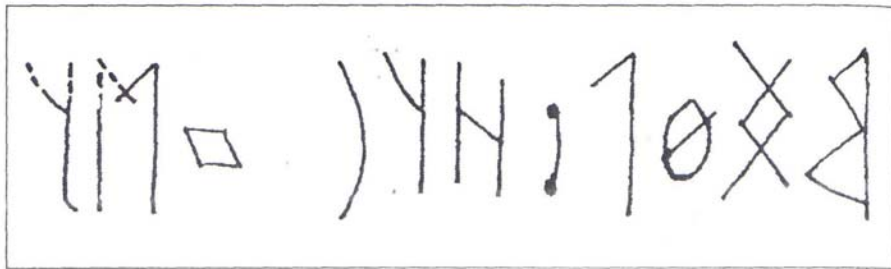
Tudjuk: a rovás emlékek problematikus szövegének, rejtélyes szavainak megfejtése általában csak összetett, több szempontú vizsgálattal lehetséges. Ez alapulhat biztos ismereteken, valós, de valótlán föltevéseken, téves elképzeléseken is. A logikus érvek vagy ellenérvek, az eltérő okfejtések, magyarázatok további vizsgálattal a valóságnak megfelelő biztos vagy valószínű eredményhez vezethet. Végző célként ezt reméljük a vargyasi felirat esetében is.

A Vékony Gábor megfejtése előtti olvasatoknak, értelmezéseknek több közös elemük van: pl. a betűk értékelésében; a szöveg kezdete és vége megfejtésében (*Mihály* vagy *Mihályi ... követ*); és abban, hogy ez a rovás emlék is a munkát végző, a feliratot rovó mesterrel kapcsolatos.

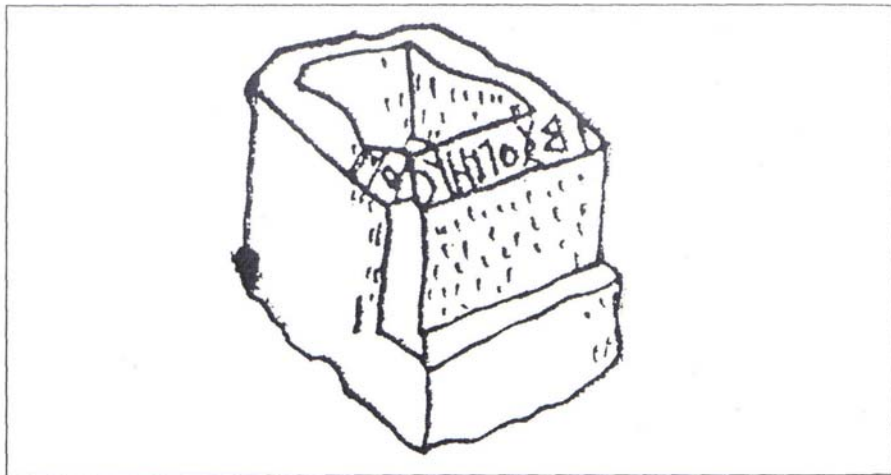
MELLÉKLET

A runésszöveg (megtörés nélkül). A megtörést a vonal jelöli. Készítette Ferenczi Géza.

Készítette Ráduly János.

A runésszöveget hordozó kőtömb. Kónya Ádám rajza.

IRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 2003. *Hangtörténet*. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó. Bp.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrán Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó. Bp.
- Ferenczi Géza 1994. *A vargyasi székely rovásírásos emlék*. NyIrK. XXXVIII, 147–50.
- Uő, 1997. *Székely rovásírásos emlékek*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.
- Kósa Ferenc 1994. *Kísérlet a Vargyasi Rovásfelirat megfejtésére*. NyIrK. XXXVIII:153–5.
- Uő, 2003. *Kísérlet a Vargyasi Rovásfelirat megfejtésére*. In: Gazda József (szerk.), Körösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület. 155–9. (A korábbi cikk [l. előbb] módosított szövegű változata.)
- Ligeti Lajos 1925. *A magyar rovásírás egy ismeretlen betűje*. MNy. XXI, 50–2.
- Németh Gyula 1934. *A magyar rovásírás*. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve II/2, Bp.
- Uő, 1945. *A székely írás egy új emléke: A homoródkarácsonyfalvi felirat*. MNy. XLI, 11–6.
- Ráduly János 1995. *Rovásíró őseink*. Hazanéző Könyvek. Korond.
- Sándor Klára 1991. *A Bolognai Rovásémlék*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 1., Szeged.
- Sebestyén Gyula 1915. *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Bp.
- Vásáry István 1974. *A magyar rovásírás. A kutatás története és mai helyzete*. In: Keletkutatás 159–71.
- Vékony Gábor 2004. *Vargyasi felirat*. In: Uő., A székely írás emlékei, kapcsolatai, története. Nap Kiadó. 18–24.

OBSERVAȚII PRIVIND O NOUĂ ÎNCERCARE DE DESCIFRARE
A INSCRIȚIEI RUNICE DIN VÂRGHIȘ

(Rezumat)

Studiul examinează detaliat rezultatele și problemele legate de o nouă încercare de descifrare a monumentului epigrafic cu caractere runice secuiești care a fost cioplit într-un bloc de piatră scos din turnul unei biserici cu ocazia unor săpături arheologice. Autorul se străduiește să contribuie mai ales la clarificarea unor probleme cu privire la literele discutabile și la valoarea lor fonetică. El își exprimă părerea că în descifrarea inscripției există mai multe posibilități și variante bazate pe fapte reale și accentuează că studierea monumentului trebuie continuată.

NYELVJÁRÁS ÉS KÖZNYELV.

Székelyföldi középiskolások nyelvi tudatosságának vizsgálata

Az utóbbi másfél évtizedben az erdélyi magyar fiatalság nyelvhasználatát többnyire a kétnyelvűség, a nyelvi interferenciák összefüggésében kutatták. A tanulók nyelvjárásiasságára, nyelvjárási tudatára vonatkozóan nem végeztek az egész nyelvterületet átfogó felméréseket. Egy 1995-ös, az erdélyi magyar tanulók helyesírási kompetenciáját mérő reprezentatív vizsgálat adataiból egyértelműen kitűnik, hogy nagyon sok nyelvjárási eredetű alakváltozat fordul elő fogalmazásaikban, mi több kétszer annyit „hibáznak”, mint a magyarországiak (Pletl Rita, 1995: 9–25). Az anyanyelv-pedagógiai szakirodalom ezen jelenség csökkentésére, vagyis az elsődleges nyelvjárási környezetű tanulók nyelvi versenyképességének növelésére hatékony és eredményes módszerként a funkcionális-szituatív kettősnyelvűségre való nevelést javasolja (l. Kiss Jenő, 2001. 150). Természetesen e kontrasztív szemlélet megvalósítása nemcsak a magyartanárok, hanem a tanulók részéről is egy bizonyos fajta nyelvi érzékenységet, nyelvi/nyelvjárási tudatosságot igényel a különböző területi nyelvváltozatok iránt. A nyelvhasználati tudatosság, valamint a nyelvi viselkedés feltárásában pedig igen fontos megvizsgálnunk a nyelvhasználók metalingvisztikai ismereteit, az azonnyelvi változatokról alkotott vélekedéseit, illetve a nyelvváltozatokhoz való viszonyulását.

Az alábbi közleményben a nyelvjárási elsődleges anyanyelvváltozatú székelyföldi középiskolások nyelvi/nyelvjárási érzékenységének, értékítéletének és nyelvi attitűdjének az egybefonódását vizsgálom kérdőíves gyűjtésem alapján. A kérdőív azon attitűdkérdéseit elemzem, amelyek az anyaországi és a székelyföldi nyelvhasználat egybevetésére, megítélésére vonatkoznak. Választ az alábbi kérdésekre keresek:

Presztízsváltozatnak tartják-e a tanulók a magyarországi nyelvhasználatot, ill. azonosítják-e azt a köznyelvvvel?

Milyen nyelvi sztereotípiák élnek bennük a saját, illetve az anyaországi nyelvhasználattal szemben?

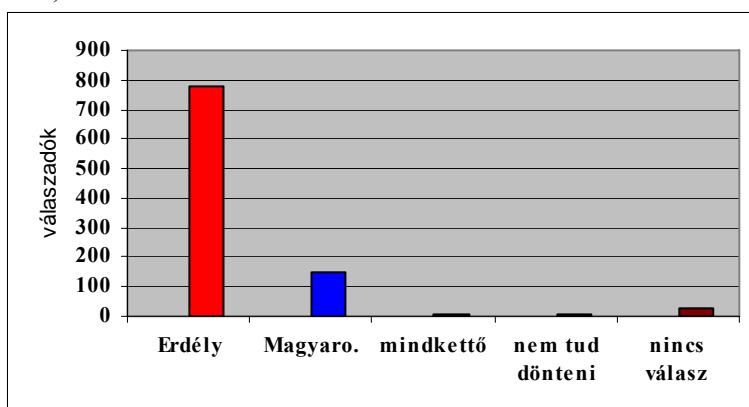
Mi a véleményük azoknak a székelyföldi személyeknek a megváltozott nyelvhasználatáról, személyiségéről, nyelvváltozat választásának/váltásának okairól/körülményeiről, akik – időszakosan – huzamosabb ideig Magyarországon tartózkodnak (tanulnak, dolgoznak)?

Mely nyelvváltozatot tartják követendőnek, előkelőnek, netán kerülnivalónak, divatosnak?

A vizsgálati minta kiválasztásánál rétegzett mintavételi eljárást alkalmaztam: 2006-ban két székelyföldi megye (Hargita és Kovászna) 7 városának (Gyergyószentmiklós, Csíkszereda, Sepsiszentgyörgy, Kovászna, Kézdivásárhely, Barót, Székelyudvarhely) 13 középiskolájában osztottam ki a kérdőíveket. Mindegyik városban egy jóhírű elméleti és egy átlagos szakközépiskola 9. és 12. tanulói vettek részt a felmérésben (N=965).

Mivel nagy elemszámú és viszonylag hosszú kérdőívvel dolgoztam, az adatokat kizárólag számítógépes statisztikai program segítségével elemeztem, a nyílt kérdéseket is megpróbáltam összefüggő kategóriákba sorolni és kódokkal számszerűsíteni.

A nyelvváltozatok kedveltségét vizsgáló **„Szerinted hol beszélnek szebben magyarul: Magyarországon vagy Erdélyben?”** kérdésre adott válaszokból nyilvánvalóvá válik, hogy a tanulók túlnyomó többsége (80,6%, N=778) az erdélyi magyar beszédet tekinti szebbnek az anyaországéhoz képest (lásd 1. ábra).

1. ábra Az erdélyi és a magyarországi nyelvhasználat megítélése N=965

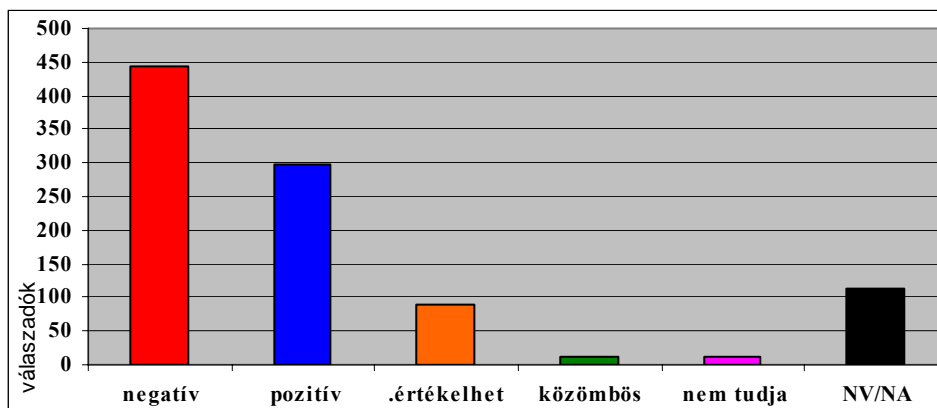
A tanulók nyelvi tudatosságát, metanyelvi tudását vizsgálva, rákérdeztem az indokokra, amelyekre alapozták döntésüket. A válaszokból világosan kiderült, hogy a tanulók mit tartanak jónak, értéknek, követendőnek.

Az indokok megoszlási gyakoriságát csökkenő sorrendben ismertetem, példákat idézek tőlük.

A tanulók szerint a magyarországiak: kevés idegen szót használnak az erdélyi magyarokhoz képest: „Az anyaországban nem érte a nyelvet idegennyelvi hatás”, „Erdélyben a magyar szavak keverednek a románnal”; szebb a kiejtésük, választékosabb és gazdagabb a szókincsük; modernebb nyelvváltozat, gyorsabb nyelvfejlődés jellemzi: „A gazdasági fejlődés miatt a nyelv is modernebb, fejlettebb”; nem használnak tájszavakat: „Azért, mert ott köznyelven beszélnek, nem pedig tájnyelven.”

Az erdélyi nyelvhasználat szépségét érvek tömkelegével támasztották alá. Ezek az alábbiak: a) az erdélyiek kiejtése szebb, helyesebb és érthetőbb, ugyanis: – a hanglejtés, a hangsúly „magyarosabb, helyesebb”, „nem éneklő”, „nem nyávogó”, a beszédtempó lassúbb; – nem „urizálva”, „affektálva”, „finomkodva”, „nyájasan”, „nyafogva”, hanem „egészségesen”, „ízesen”, „zamatosan” és „természetesen” beszélnek: „Nem selypítünk”, „Az erdélyiek magyarul beszélnek, nem törik ki a nyelvüket és nem nyafogó, nyálázó a beszédük”, „Mintha flegmatikusan beszélnének Magyarországon, míg Erdélyben rendesen”; b) az erdélyiek szókinccse szebb, mivel: – kevesebb idegen szót használnak (a román nyelvi hatást kisebbre becsülik, kevés tanuló említette): „Lehet, hogy átvettünk román szavakat is, mit pl. murok stb., de szerintem mégis szebben beszélünk”; – megőrizték az archaizmusokat, valamint tájszólásban beszélnek: „Az erdélyi emberek megtartották a régebbi szavakat, amelyek szebbé teszik a nyelvet”; – közelebb áll a köz- és irodalmi nyelvhez, nyelvtanilag helyesebb, ugyanis a magyarországiak szóhasználatában gyakoriak a „rövidítések”, „gügyögnek”, illetve „a személynevek előtt határozott névelőt használnak”; – illemtudóbbak a beszélők, mert magázódnak: „Erdélyben nem tegezik egymást olyan könnyen az emberek”.

A nyelvváltozat-választás/váltás körülményeit vizsgáló 2. kérdés („**Mi a véleményed azokról a székelyföldi személyekről, akiknek megváltozott a beszédmódjuk Magyarországon való tartózkodásuk (pl. huzamosabb ideig tanultak, dolgoztak ott) után?**”) eredményei azt bizonyítják, hogy a tanulók közel fele (45,9%-a; N=443) ellenszenvvel viseltetik azokkal szemben, akik megváltoztatják beszédmódjukat, 30,8%-uk (N=297) viszont pozitívan értékeli a célszemélyek megváltozott nyelvhasználatát (lásd 2. ábra).

2. ábra A Magyarországon való tartózkodás következtében megváltozott nyelvhasználat/nyelvhasználók megítélése N=965

A tanulók véleménynyilvánítása szókimondó, meggyőző; nagyon érdekes és szociolingvisztikai szempontból is helytálló nézeteket villantanak fel adatközlőim: pl. a nyelvhasználati helyénvalóság ismeretének, a regiszterváltásnak, a kommunikatív kompetenciának a szükségességét, a beszéd és környezet, illetve a személyiség és nyelvhasználat egymásra hatását. Csak néhányat idézek közülük: pl. a regiszterváltást elvárásaként fogalmazzák meg: „Magyarországon alkalmazkodnia kell, de hazatérve törekedjen, hogy visszaszokjon”, „Szerintem, ha hazajön szülőfalujába, akkor használja anyanyelvjárását, Magyarországon pedig alkalmazkodjon az ottani nyelvhez, hogy ne csúfolódjanak vele”; a személyiség és a nyelvhasználat összefüggéseiről: „Másabban beszélnek, urizálnak, de kicsit "kényesebbek" is lesznek”, „Arról nem ők tehetnek, hiszen olyan környezetbe hamar megszokod és hamar átalakul a beszédstílusod, de ezzel még nem biztos hogy a személyiséged is megváltozik.”

A kérdés alpontjaként (**„Vajon miért változtattak nyelvhasználatukon, beszédmódjukon?”**) ki kellett fejteniük azokat az okokat, amelyek regiszterváltásra készíthetik/készítetik ezen beszélőket.

Az általuk megadott érvek alapján 7 kategória-csoportot állítottam fel.

1. a leggyakoribb ok, ami kiváltja a beszédmód megváltozását az az elsődleges nyelvi környezet. Úgy vélik (28,3%, N=273), hogy a megváltozott környezet természetes és önkéntelen velejárója a beszédstílus-váltás, ezért elnéző magatartást tanúsítanak velük szemben: „Szerintem nem akarattal változtattak, hanem egy idő után akaratlanul is úgy kezdtek beszélni, mert hatással volt rájuk a környezet, a barátok”, „Nem ők változtatták meg a beszédüket, hanem a környezetük.”

2. az alkalmazkodás, beilleszkedés, azonosulás, érdekérvényesítés vágya, amely befolyásolja nyelvhasználatukat (24,9% szerint N=240): „Biztosan azért, mert be kellett illeszkedjenek az új környezetbe és így könnyebben ment.”

3. a kigúnyolástól, a megszégyenüléstől való félelem (14,8%, N=143): főként a tájszólásuk miatt: „Szerintem szégyellték a székelyföldi tájszólásukat, „elmaradottabb"-nak gondolták, vagy pedig ezzel szeretnék mutatni, hogy Magyarországon jártak”, „Azért, mert nem merték felvállalni mivoltukat, mert féltek szerintem attól, hogy kicsúfolják, lerománozzák.”

4. „nagyzolásból”, „bölcsködésből”, „urizálásból”, „feltűnésből”, „felsőbbrendűségi érzésből” (12%, N=120): „affektálni akarnak azzal hogy ők jártak Magyarországon”, „Azért, hogy itten, ha hazajönnek, akkor tudják, hogy ő Magyarországon volt.”

Nagyon sokan megemlítik azt a kettősséget, mely szerint a nyelvhasználó az egyik beszélőközösségben az azonosulás, a másikban éppen a kitűnni akarás végett változtat nyelvvaltozatán: „Magyarországon be akartak illeszkedni, itthon pedig felvágják vele.”

5. helyesebbnek, szebbnek, modernebbnek vélik a magyarországi beszédet (3,3%, N=32): *„Mert azt divatosabbnak találták a sajátjuknál”, „Talán azért, mert azt hiszik, hogyha a magyarországiak "szép" beszédmódját használják többek lesznek, pedig nem, mert a magyarországi beszédmód eléggé erőltetett.”*

Néhányan megnevezik az elutasított nyelvi jelenségeket is: *„Ha csak a kiejtésük változik, az normális a környezet miatt, de az ilyen szavakat, mint ubi, vacsi, szoli utálok.”*

6. gyenge személyiségűek, befolyásolhatóak, hazaárulók (1,2%, N=12): *„Szerintem jellemtelenek, nem merik felvállalni a saját tájszólásukat, urizálnak és végletekbe mennek, mert nem a választékosságot választják, hanem a nyávigaszt.”*

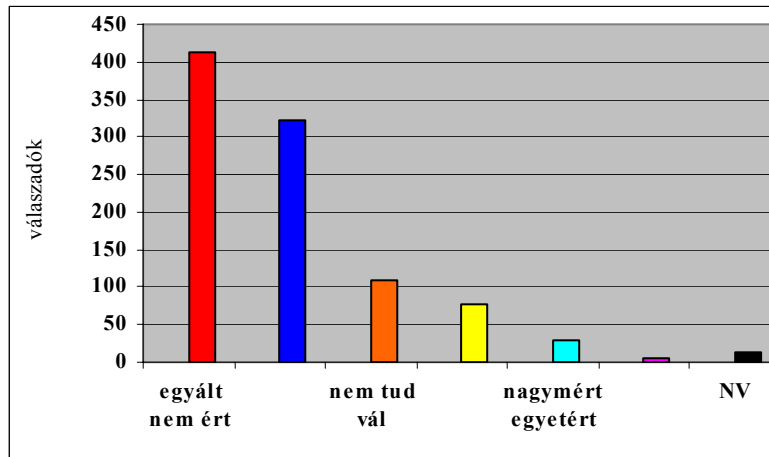
7. megértési nehézségekre kevesen hivatkoztak (2,3%, N=22): *„Esetleg, ha tájszólásban beszélnek, nem értik meg őket”, „Azért változtattak, mert ott már más a szójárás, és ha nem úgy beszél ahogy kell, akkor a többi ember nem érti meg őt.”*

Észrevehetjük, hogy számos, a nyelvi sznobság képzetéhez társuló okot, szociokulturális tényezőt felsoroltak: pl. a presztízsszerzést, a többnek látszást, az utánzást, a sikerességet, a tekintélyt stb., ugyanakkor ezek buktatóit is érzékelik: *„Szerintem urizálnak, műveltebbeknek szeretnének látszani, pedig az ellenkezője mutatkozik”, „Nevetségesek, egy bizonyos fokig, éreztetni akarják a "műveltségüket" másokkal szemben.”*

A továbbiakban **„A huzamosabb ideig Magyarországon tartózkodó székelyföldi személyek (pl. munkások, tanulók) megváltoztatják nyelvhasználatukat, beszédmódjukat”** attitűdkijelentést kellett értékelniük a tanulóknak egy ötfokú Likert skálán, egyetértésüket, illetve elutasításukat kifejezve. Ezt a beszélői attitűdre vonatkozó véleménynyilvánítást az adatok hitelességét ellenőrző kontrollkérdésnek is szántam, amelyet egy 25 attitűdkijelentést tartalmazó blokkban helyeztem el.

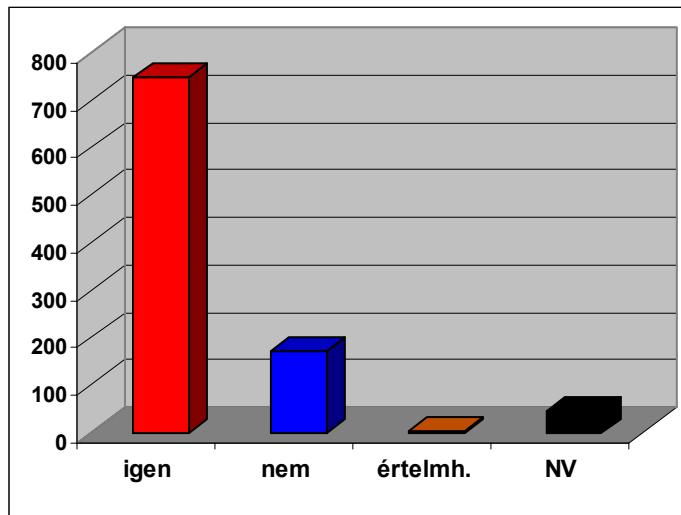
A tanulók többsége kifinomult nyelvi érzékenységről tesz bizonyosságot, ugyanis 82,5%-uk érzékeli a Magyarországon tartózkodó honfitársaik megváltozott beszédmódját, azaz 796 tanuló egyetért a kijelentéssel. A válaszokból kitűnik, hogy a tanulók nagyfokú érzékenységet mutatnak a magyarországi nyelvhasználatot átvevők beszédmódja iránt.

Az attitűdkijelentés alpontja esetében, mely szerint **–„Ez a megváltozott beszédmód szebb a szülőföldön elsajátított nyelvhasználatnál”** – igazolódott a második kérdésnél is tanúsított elmarasztaló magatartásuk, ugyanis az említett személyek megváltozott beszédmódját a tanulók 76,1%-a (N=734) csúnyábbnak véli a székelyföldinél (lásd 3. ábra).

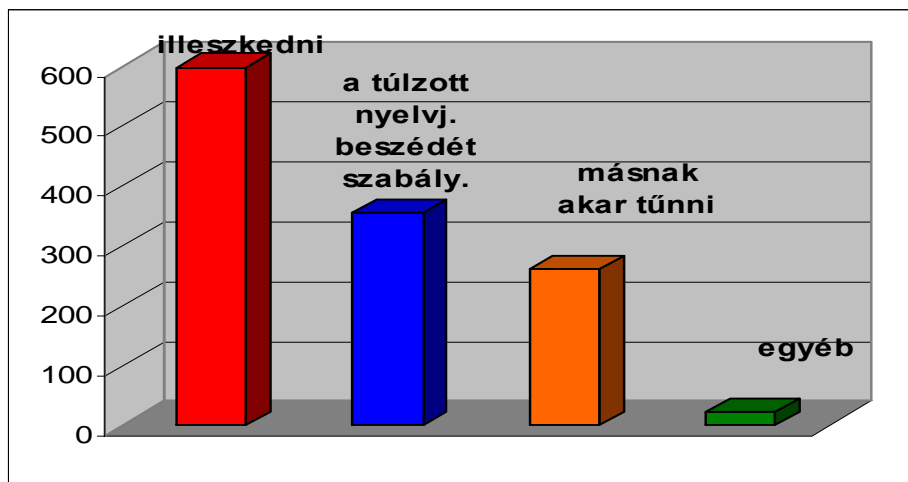
3. ábra A székegyföldi, illetve a megváltozott beszéd mód megítélése N=965

Az utolsó kérdés („Szerinted a kiejtést tudatosan lehet-e alakítani?”) eredményeiből megtudjuk, hogy a tanulók nagy része (77,4%, N=747) a kiejtést tudatosan alakítható nyelvi jelenségnek tartja (lásd 4. ábra).

4. ábra A kiejtés-alakítás tudatosságának megítélése N=965

A legtöbben (48,42%, N=598) úgy vélik, hogy a kiejtés-alakítást a „beilleszkedés vágya/ kényszere” váltja ki, ezt követi gyakoriságban a „nyelvjárási beszéd szabályozása” (28,66%, N=354), valamint a „másnak tűnni akarás” (21,13% N=261). A felsorolt három kategória közül a tanulók tetszőlegesen választhattak, illetve az „egyéb” válaszlehetőséggel kiegészíthették indoklásukat (lásd 5. ábra).

5. ábra A kiejtés-alakítás okai N=965

4. Az eredmények alapján megállapíthatjuk, hogy jelentős válaszkülönbségek mutatkoztak némely szociológiai változóval kapcsolatban. Az elemzett 5 kérdés/kijelentés esetében a leggyakoribb szignifikáns változó: a tagozat szerinti megoszlás. Mindegyik kérdés/kijelentés és ezek alpontjai esetében szignifikáns különbség mutatkozik az elméleti líceum tanulói (humán és reál tagozat), valamint a szakközépiskolások válaszaiban. Pl. a szakközépiskolások közül többen (19,7%) tartják szebbnek – az erdélyihez képest – az anyaországi nyelvhasználatot, mint a humán (16,5%), illetve reál tagozatosok (10,1%).

Ez a különbség valószínű összefügg a képzési forma jellegével, ugyanis az elméleti középiskolások nagyobb óraszámban tanulnak nyelvtani és kommunikációs ismereteket, így metanyelvi tudásuk is gazdagabb, ami a nyelvi viszonyulásmódjukat is egyértelműen befolyásolja.

Összességében kijelenthetjük, hogy a székelyföldi középiskolások érzékenyek a nyelvhasználati különbségekre; nem azonosítják a köznyelvet a magyarországi nyelvhasználattal; pozitívan viszonyulnak saját régiójuk beszédéhez, erős nyelvi identitástudattal rendelkeznek, öntudatosak; nyelvi értékítéletük kiforrott, határozott; természetesnek és szépnek érzik nyelvhasználatukat, válaszaik nagymértékű anyanyelvváltozat komfortérzetről tanúskodnak

Saját nyelvhasználatuk szimbolikus értéke magas, s ez alapja lehet a nyelvmegőrző stratégiának. Az anyanyelvjárásnak ezen csoport-összetartozást jelző szerepét, ill. a tanulók nyelvi érzékenységét kellene kihasználniuk a magyartanároknak oly módon, hogy – megfelelő tapintattal – tudatosítsák a

tanulóiban a kétféle nyelvváltozat (köznyelv/nyelvjárás) megfelelő használati szintereit.

LUKÁCS CSILLA

IRODALOM

- Kiss Jenő, *Az alkalmazott dialektológia: a nyelvjárások és az anyanyelvoktatás*. In: Magyar dialektológia. Bp., 2001. 150.
- Pletl Rita, *A magyar helyesírás és fejlődése (az 1993-94. évi romániai felmérés adatainak tükrében) az általános iskola V. osztályától a líceum XII. osztályáig*: Kétnyelvűség, III. évf. 1. sz. 1995. 9–25.

DIALECT ȘI LIMBĂ COMUNĂ.

Cercetarea conștienței în vorbire a unor elevi de liceu din Secuime

(Rezumat)

Autoarea analizează, pe baza unor date ce rezultă dintr-o cercetare cu un chestionar, interferența atitudinii lingvistice la elevi față de dialectul lor și față de varianta comună (standard) a limbii lor materne. Aceste date sunt relevante în analiza autoarei și referitor la confruntarea evaluării de către vorbitori a variantelor folosite în Ungaria cu cea din Secuime. Conform acestor constatări elevii chestionați sunt sensibili la diferențele de vorbire; ei nu identifică limba standard cu vorbirea din Ungaria; au o atitudine pozitivă față de vorbirea dialectală; ei se caracterizează printr-o pronunțată identitate lingvistică; conform evaluărilor lor lingvistice varianta maghiarei pe care o vorbesc este una valoroasă, frumoasă, funcțională din toate punctele de vedere.

ADATTÁR

A HARGITA MEGYEI CSÍKBORZSOVA, CSÍKCSOMORTÁN
ÉS CSÍKSZENTMIKLÓS HELYNEVEI

Csíkborzsova, Csíkcsomortán és Csíkszentmiklós Felcsík hegyaljai egységterületének települései, amelyek Csíkszeredától ÉK-re fekszenek: Csíkborzsova, illetve Csíkszentmiklós Szépvíz község falvaiként pontosabban 11 km-re a 12A főút bal, illetve jobb oldalán, Csíkcsomortán pedig Csíkpálfalva község falvaként 7 km-re.

Településtörténeti szempontból különösen falurészeik jellegzetesek, amelyek a csíki falvakra jellemző ún. *tízések*.

1994-ben gyűjtöttem össze helyszíni gyűjtéssel mai élő helynévállományait, amelyeket annotált adattári keretekben bel- és külterületi taglalásban mutatok be, térképábrákat is csatolva hozzuk.

Az alkalmazott *rövidítések, jelek* a következők: *a földrajzi helyek, tereptárgyak rövidítései*: Á = árok, B = bánya, É = épület, F = forrás, Fr = falurész, G = gödör, Hí = híd, K = kút, Ke = út menti kereszt, P = patak, Psz = patakszakasz, Te = temető, Tó = tó, U = utca, Ú = út, V = itatóvályú; *a művelési jelleg rövidítései*: e = erdő, k = kaszáló, ke = kert, l = legelő, sz = szántó; *jelek*: kettőspont = a névváltozatok jelölésére, pontosvessző = a differenciálódott helynevek jelölésére; *egyéb rövidítések*: ÉK = északkelet, fm. = földműves, m. = munkás, ny. = nyugalmazott.

CSÍKBORZSOVA
(r. Bãrzava)

Borzsova, Borzsovába, Borzsovából, Borzsovába.

Belterület: *Alszög* Fr. 1. *Balogok kútja: Kamukák kútja* K. A mellette lakó családkról, illetve ragadványnévvel. 2. *Bérésék utcája* U. Be van építve. 3. *Ěmre Janiék utcája* U. Lakosáról. 4. *Gödrös utca* U. 5. *Hánër János malma* É. Egykori vízimalom neve. 6. *Istálók* É. A téesz gazdasági épületei. 7. *Malom utca* U. Régen vízimalmok működtek itt. 8. *Mélleg* É. 9. *Pál Kálmán utcája* U. Lakosáról. 10. *Pétër Istán utcája: Szakács Balázs utcája* U. Lakosairól. 11. *Sárigok malma* É. Leégett malom neve. 12. *Sárigok utcája* U. Beépítették már. 13. *Szóllósik utcája* U. Hajdani lakosairól. 14. *Tamás Mátyás malma* É. Egykori vízimalom neve. 15. *Vajda utca* U. Beépült. 16. *Vegyészület* É. II. *Fésszög* Fr. 17. *Cigán utca* U. Cigányok lakják. 18. *Csonkák utcája* U. Lakosai ragadványnevével. 19. *Csordajáró út*: Fő út Ú. 20. *Csorgó kútja* K. 21. *Erőssek kútja* K. 22. *Erőssek szëre: Erőssek utcája* U. Lakosairól. 23. *Gegők utcája* U. Lakosairól. 24. *Gëred Gergé utcája* U. Lakosáról. 25. *Gyula-kert* k. Az Erős Gyula tulajdona volt. 26. *Iskola* É. I-IV. osztályos általános iskola. 27. *Iskola-kert sz.* 28. *Iskola utcája* U. 29.

Karcsi kis üzlet É. Tulajdonosa becenevével. 30. *Kicsi templom: Szent József kápolnája* É. 31. *Kicsi utca: Sáríg László utcája: Szopkák utcája* U. Lakosáról, illetve ragadványnévvvel. 32. *Kovács Jóska bótja: Régi bót* É. Egykori üzlet, amelyet tulajdonosáról is elneveztek. 33. *Kultur* É. 34. *Levénte-kert* k. A „magyar időben” leventeképző hely volt. 35. *Nagy Istán utcája* U. Legmódosabb lakosáról. 36. *Nagy Lajos keresztfája* Ke. A mellette lakó személyről. 37. *Onodi utca* U. Lakosáról. 38. *Péter László utcája* U. Lakosáról. 39. *Régi temető* Te. 40. *Sáros utca* U. 41. *Tamás Béni keresztfája* Ke. 42. *Tejcsarnok* É. 43. *Temető: Új temető* Te. 44. *Templom* É. 45. *Templom szér: Templom utca* U.

Külterület: 46. *Abos-kert töve* e. 47. *Abos kertje* l. 48. *Abos kertje pataka* Psz. 49. *Abos kertje sorka* l. 50. *Árnyék: Ásó-Árnyék; Felső-Árnyék* k, sz. 51. *Árnyék-tető: Ásó-Árnyék-tető; Felső-Árnyék-tető* sz. 52. *Ásó-Árnyék: Vásár úton alul: Árnyék* k, sz. 53. *Ásó-Árnyék-tető: Árnyék-tető: Tető* sz. 54. *Ásó-Kövecses: Kövecses* sz. 55. *Ásó-Mocsár: Mocsár* k. 56. *Ásó-Tekerés: Tekerés* sz. 57. *Balázsne kosara* e. 58. *Balog-keresztfaja: Kőkörésszt* Ke. A Balog család állította, mert földjei vannak itt. 59. *Barátok erdeje* e. 60. *Benő földje* sz. 61. *Bérnád egere* l. 62. *Bérnád egere töve* l. 63. *Bérnád egere töve kútja* F. 64. *Bérszányok pusztája* l. Ragadványnévvvel. 65. *Bika-pást: Kicsi-víz pástja* sz. Régen innen vitték a bikáknak a termést. 66. *Bogdán vögye* l. 67. *Borvíz-kút* F. 68. *Borvíznél* l. 69. *Borzsovai-patak* P, l. 70. *Buszmégálló* É. 71. *Cárina* sz. 72. *Csicsaji-széjj* sz. 73. *Csonka keresztfa: Letörött keresztfa* Ke. 74. *Débrécen kútja: Rossz-kút* F. 75. *Délneikertek* e. 76. *Déméterné gödre: Déméterné kertje gödre* e. 77. *Déméterné kertje: Déméterné pusztája* l. 78. *Dérék-rész* sz. 79. *Disznófértő* sz. Régen ide járt a disznósorda. 80. *Ferenc István keresztfája* Ke. Állítójáról. 81. *Felső-Árnyék: Vásárúton felül: Árnyék* k, sz. 82. *Felső-Árnyék-tető: Árnyék-tető: Tető* sz. 83. *Felső-Kövecses: Kövecses* sz. 84. *Felső-Mocsár: Mocsár* k. 85. *Felső-Tekerés: Tekerés* sz. 86. *Forésszter út: Lapos útja* Ú. 87. *Fűzre jövő* k. 88. *Gödrös út* Ú. 89. *Gyurika keresztfa* Ke. Ma már nincsen meg. 90. *Halastó* k. 91. *Hármashatár* e. Csikborzsova, Csikszentmiklós és Csikdelne határainak találkozási pontja. 92. *Hármashatár* sz. Csikborzsova, Csikszentmiklós és Vacsárcsi határainak találkozási pontja. 93. *Hégyes-domb* l. 94. *Hégyes-domb teteje* l. 95. *Hosszú* k, sz. 96. *Ince-kertek* k. 97. *Jancsiné kútja* F. Egy cigányné ásta valamikor. 98. *Jégpince* G. A jég sokáig megmarad itt. 99. *Kégyös-kő farka* k, sz. 100. *Kékismező* e, l. 101. *Kép-hát* sz. 102. *Keresztfaja* Ke. 103. *Két-gödör töve* l. 104. *Két-víz köze: Kicsi-víz köze: Víz köze* sz. 105. *Kicsi-fenyő* e, l. 106. *Kicsi-pusztá* e, l. 107. *Kicsi-pusztá árka* P. 108. *Kicsi-pusztá kútja* F. 109. *Kicsi-víz* P. 110. *Kicsi-víz martja: Víz-mart* sz. 111. *Kihágó* sz. 112. *Kincses-gödör* l. 113. *Kovácsok hídja: Kovácsok hídjánál* sz. Hajdan Kovács János készített egy hidat, akinek földjei voltak itt. 114. *Kőhíd* Hí. 115. *Kőkörésszt* Ke. 116–117. *Kövecses: Nagy-Kövecses: Ásó-Kövecses; Felső-Kövecses* sz. 118. *Köves-mart* e. 119. *Köves-mart teteje* e, l. 120. *Közep út* Ú, sz. 121. *Lapos* e. 122. *Lapos-kút: Lapos kútja* F. 123. *Lapos pusztája* l. 124. *Lőrinc-kert: Lőrincék kertje* k. 125. *Lucsos* k. 126. *Malom előtt* sz. 127–128. *Malom-kert* k. 129. *Máté-kert* k. 130. *Máték kútja* F. 131. *Mátyás kertje: Patak-kert: Tamás Mátyásé* k. 132. *Mocsár: Ásó-Mocsár; Felső-Mocsár* k. 133. *Mocsár ajja* G, l. *Vízlevezető gödrök*. 134. *Mocsár-rét* k. 135. *Mocsár-tető* sz. 136. *Mocsár út* Ú. 137. *Muzsdák* k. 138. *Muzsdák teteje* k, sz. 139. *Nagy-aszilván* e, l. 140. *Nagy-kert: Nagy-kertek* sz. 141. *Nagy-ódal* e, l. 142. *Nagy út* Ú. 143. *Nagy út: Vásárút* Ú. 144. *Nagy-vízmosás: Vízmosás* l. 145. *Nyír-tető* l. 146. *Országút* Ú. 147. *Papé féle* sz. 148. *Péter János gödre* G. Régen homokbánya volt. 149.

Rákosi-széj sz. 150. Rét-kert k. 151. Rókalikak e. 152. Sándor sz. 153. Sándor árka P, k. 154. Szémmiklói-tető l. 155. Szémmiklói út Ú. 156. Szémmiklói úton alól sz. 157. Szénégető l. 158. Szénégető árka Á. 159. Szénégető pataka P, l. 160. Szépvíz pataka P. 161. Szöktető l. 162. Szöktető ódala l. 163. Szöktető pataka P, l. 164. Szöllősi kertje k. 165. Szöllősi kertje: Szöllősi-kérészfája Ke. 166. Tekerés: Ásó-Tekerés; Felső-Tekerés sz. 167. Tók k. 168. Tós-láb k, sz. 169. Új-kert sz. 170. Utca-vég sz. 171. Válluk V. 172. Vásár út tető Ú, sz. 173. Vetégető sz. 174. Vetéskert hejje sz. 175. Víz mejjéke k. 176. Vögy k. 177. Vögy-árok P. 178. Vögy-karék k. 179. Vögyre menő sz. 180. Vögyre menő út Ú.

Havasi határrészek: 181. Ásó-Farkas: Borzsovai-Farkas: Farkas l. 182. Barabás l. 183. Bene vögye l. 184. Borzsovai-Fata: Fata k, l. 185. Borzsovai-Hevedér: Hevedér l. 186. Burdajos l. 187. Bükkfák ajja l. 188. Bükkfák feje l. 189. Bütü: Kurtasarak ajja k. 190. Danc kútja F, k. A hagyomány szerint: „Mikor a magyarok vótak ebbe a felibe, s a törökök túl, a magyar hadvezér Danc vót. A magyar vezér leánya és a török vezér fia megszerette egymást, s titokban a kútnál találkoztak. A szultán csak ennyit tudott magyarul: e szerető. Így nevezték el a szomszédos kutat Szerető kútjának”. 191. Farkas pataka P, l. 192. Hégyes-havas l. 193. Hégyes-havasi-észteňa É. 194. Hideg-kút: Szerető kútja F, l. 195. Hosszú-rész: Hosszú-részek l. 196. Kaliba-sork töve k. 197. Kápolna sorka l. 198. Kápolna feje l. 199. Kapu-rész l. 200. Kapu-rész bütüje k. 201. Kapu-rész észka l. 202. Kapu-rész verőfele l. 203. Kicsi-nyáraló l. 204. Kopjásé l. 205. Kurta-sorok l. 206. Lenfődek ajja l. 207. Lenfődek feje l. 208. Motorsirüillő e. 209. Muhos l. 210. Nagy-patak P, l. 211. Őr hégyesse l. 212. Péter-havas: Péter havassa l. 213. Péter-havasi-észteňa É. 214. Péter-havas pataka P. 215. Péter-havas teteje l. 216. Péter havassa ódala l. 217. Rótamosó l. 218. Rótamosó árnyéka l. 219. Rótamosó verőfele l. 220. Sétét-vögy k. 221. Szerető l. 222. Szerető feje l. 223. Szerető nyaka l. 224. Szerető ódala l. 225. Szerető teteje l. 226. Szoros l. 227. Utak ajja l. 228. Zacsók teteje l.

Adatközlők: Balog Árpád 1919 (ny. fm.), Balog János 1924 (ny. fm.), Demeter Elek 1922 (ny. fm.), Onodi Lajos 1939 (fm.).

CSÍKCSOMORTÁN

(r. Şoimeni)

Csomortán, -ba, -ból, -ba.

Belterület: I. Altíz: Ászög Fr. 1. Ászög utca: Fürdő utca U. 2. Borított kérészfa: Ferenc Venci kérészfája: Kapta kérészfája Ke. Állítójáról, illetve annak ragadványnevével. 3. Ferenc Albért utcája: Ferenc Antal utcája: Ferenc Anti utcája: Pintyék utcája U. Hajdani és mai lakosáról, illetve mai lakosai ragadványnevével. 4. Fő út: Nagy út: Nagy utca Ú. 5. Fürdő É. Hajdani strand. 6. Kérészfa: Kérészt Ke. 7. Pálfalvi út Ú. Csíkpálfalvára vezet. 8. Somjai út Ú. Csíksomlyóra visz. II. Középtíz: Középszög Fr. 9. Árpád kérészfája Ke. 10. Árpádeknál: Árpád útja U. Hajdani lakosáról, Bakó Árpádról. 11. Bécék utcája: László Káruj utca: László Káruj utcája U. Valamikori lakosairól és mai lakosáról. 12. Bodéga É. Italbolt. 13. Bót: Szövetkőzet É. 14. Cséngettyü: Harangláb É. 15. Fülöpék utcája: Fülöp Kálmán utcája: Gergé Sándor utcája U. Lakosairól. 16. Gálok utcája: Szövetkőzet utca U. Az itt lakó családkról. 17. Görös utca: Harangláb utcája U. 18. Iskola É. 19. Iskola-kert gy. 20. Kérészfa: Kérészt

Ke. 21. *Kicsi utca* U. 22. *Kultur* É. 23. *Rēmēte* U. Remete pataka mellett húzódik. III. *Féltíz: Fësszëg* Fr. 24. *Bakók utcája: Èsztojkáék utcája* U. Bakó és a Stoica nevű cigány lakosairól. 25. *Bakó László utcája: Csordajáró* U. 26. *Ballók utcája* U. Lakosairól. 27. *Csomortáni Félix utcája: Félix utcája: Ferenc Bélla utcája* U. Régi és mai lakosáról. 28. *Dávid András utcája: Dávidok utcája* U. Lakosairól. 29. *Fësszëg utca* U. 30. *Istálók* É. A téesz gazdasági épületei. 31. *Jánosné utcája* U. Lakosáról, Tamás Jánosnéról. 32. *Olá temető* Te. A valamikori görög katolikusok temetkezési helye. 33. *Pál Damokos utcája: Tamás Káruj utcája: Tamások utcája* U. Lakosairól. 34. *Petrësék utcája* U. Hajdani lakosairól. 35. *Szócsök kútja* K. Hajdani közkút. 36. *Szócsök utcája* U. Lakosairól. 37. *Templom* É. 38. *Varga kútja* K. 39. *Varga kútja árka* P. 40. *Varga utca* U. Az emlékezet szerint a falu első települési pontja. IV. *Zsombor* Fr. 41. *Ambarus felé: Káptáknál* U. A régen itt lakó Kelemen Ambrusról, illetve ragadványnévvel. 42. *Átolmënő: Falu mejjéke: Orbánok utcája: Templom utcája* U. Egykori lakosairól. 43. *Bocskor Dénës utcája: Bossfenyő utcája: Sánták utcája: Sánta Miklósék felé* U. Egykori és a mai lakosáról, valamint a határrészről, amely fele visz. 44. *Füsüllő utcája: Malom utca: Petrës Káruj utcája* U. Egy régi malomról, a mai fësülő 'gyapjűfësülő'-ről és lakosáról. 45. *Templomkert*. Beépített terület. 46. *Zódek utcája* U. Az itt lakó Zöld nevű családokról.

Külterület: 47. *Antalok kertje* e, l. 48. *Antal Sándor malma* É. Valamikori malom neve. 49. *Aracs* e, k, l. 50. *Aracs árnyéka* e. 51. *Aracs eleje: Aracs előtt* l. 52. *Aracs feje* l. 53. *Aracs-kapu* k. 54. *Aracs loka* sz. 55. *Aracs pataka* P, k. 56. *Aracs útja* Ú. 57. *Aracs verőfeje* e. 58. *Árnyéki-Kicsi-vögy: Kicsi-vögy* l. 59. *Árpádon kívül* sz. 60. *Ásó Bërnád vögye: Bërnád vögye* e. 61. *Ásó-Csiszëre: Csiszëre* k. 62. *Ásó-Csiszëre teteje* k. 63. *Ásó-Kövecses: Kövecses* l. 64. *Ásó Máték kútja: Ásó Máték útja* Ú, e. 65. *Ásó Máték kútja feje: Ásó Máték útja feje* e. 66. *Ásó-mező* k, sz. 67. *Átolmënő* sz. 68. *Baláznë* e. 69. *Baláznë útja* Ú. 70. *Ballók sorka* k. 71. *Béd orja* k. 72. *Bëryés: Bërkës* k. 73. *Bëryés feje* sz. 74. *Bëryés kútja* F. 75. *Bëryés pataka* P. 76. *Besső Kolos kútja* F, k. 77. *Besső-Szöngyörgyi-fődek: Szöngyörgyi-fődek* sz. 78. *Besső-vállu* V. 79. *Bika nyaka* k. 80. *Bolondok ódala* k. 81. *Borvíz-kerték* k, sz. 82. *Bossfenyő: Bossfenyős: Kapus-eleji-lábak* k, sz. 83. *Bossfenyő észka: Bossfenyős észka* k. 84. *Bossfenyős ajja* sz. 85. *Bossfenyő sorka: Bossfenyős sorka* k, l. 86. *Bossfenyő verőfele* sz. 87. *Bügés: Bügés vögye* e. 88. *Bügés feje* e. 89. *Bügés nyaka* e. 90. *Bügés pataka* P, e. 91. *Bügés-sorok* e. 92. *Bügés töve* e. 93. *Cáka* k. 94. *Cáka ajja* k. 95. *Cáka büteje* k. 96. *Cáka pataka* P. 97. *Cigán-kút* F. 98. *Cikék lapossa* k. Tulajdonosai ragadványnevével. 99. *Cikék lapossa pataka* P. 100. *Csëre ajja: Vár-domb ajja* sz. 101. *Csëre-ajji út: Rēmēte út* Ú. 102. *Csiszëre: Ásó-Csiszëre; Fësső-Csiszëre; Közepső-Csiszëre* k. 103. *Csiszëre nyaka* k. 104. *Csiszëre pataka* P. 105. *Csiszëre sorka* k. 106. *Csomortáni Félix kërëszfája: Jëzus kiáltó kërëszfa* Ke. 107. *Csordajáró* Ú. 108. *Csorgó* F. 109. *Csorgó-fej: Vërës-vizes* e, l. 110. *Csúrok háta* sz. 111. *Dëllő-tető* l. 112. *Dombi sorka* k. 113. *Ègëtt-erdő: Katona-erdő* e. Az 1944-es faluégés után innen adtak fát az „égetteknek”. 114. *Ègëtt-ódal* e. 115. *Egrët* k. 116. *Egrët ajja* k. 117. *Egrët-kapu* k. 118. *Egrët-verőfëj* k. 119. *Erdő-szád* k. 120. *Falu kertje* l. 121. *Farkasné vögye* k. 122. *Fehërfenyő* k. 123. *Ferenc Sándor: Ferenc Sándoré: Ferenc Sándor dombja* k. 124. *Fësső Bërnád vögye: Bërnád vögye* e. 125. *Fësső-Csiszëre: Csiszëre* k. 126. *Fësső-Csiszëre teteje* k. 127. *Fësső Havas út* Ú. 128. *Fësső-Kövecses: Kövecses* l. 129. *Fësső-lok: Rēmēte loka* sz. 130. *Fësső Máték kútja: Fësső Máték útja* e. 131. *Fësső Máték kútja feje: Fësső Máték útja feje* e. 132. *Ferenc Albërt vögye* e. 133. *Filága* e. 134. *Filága ajja* e. 135. *Filága ásó sorka* e. 136. *Filága fësső sorka* e. 137.

Filága fűsső teteje l. 138. *Filága nyaka* e, k. 139. *Filága teteje* e. 140. *Gál hídja* e, l. Régen híd volt a területen. 141. *Gozoru* k. 142. *Gödrös út* Ú. 143. *Gyüngyös: Gyüngyös-kert* e. 144. *Határ-sorok* k. 145. *Határ-vögy* k. 146. *Havas út* Ú. 147. *Havas út mejjéke* sz. 148. *Havas út teteje* l. 149. *Horgas* sz. 150. *Horgas-tető* sz. 151. *Hosszu-nyír* sz. 152. *Hosszu-nyír teteje* k. 153. *Hosszu-nyír-teteji út* Ú. 154. *Hugyo-vápára mënő lábak* k, sz. 155. *Kakas-kert* l. 156. *Kapta Sándor hejje* k. 157. *Kapus* k. 158. *Kapus eleje* k. 159. *Kapus háta* k. 160. *Kapus teteje* k. 161. *Keleményék lapossa* k. 162. *Kendëreskert: Kendëreskerték* sz. 163. *Két-Bërnád-vögy köze* e. 164. *Kicsi-nyak* l. 165. *Kicsi-vögy teteje* e. 166. *Kihágó* sz. 167. *Kimënő* sz. 168. *Kísérlet: Kísérleti állomás* sz. 169. *Kolos* k. 170. *Kolos ódala* k. 171. *Kolos pataka* P. 172. *Kolos teteje* k. 173. *Konc-kert* sz. 174. *Kökëreszt* Ke, k. A tatárok által 1661-ben megölt Somlyói Miklós házfönök emlékére állított kökereszt, amelyet Száraz-völgy tövére hoztak le. Itt tartják a falu búcsúját is minden év augusztusának utolsó vasárnapján. 175. *Körös-patak* P, e. 176. *Körös-vögy* e. 177. *Körös-vögy ásó sorka* e. 178. *Körös-vögy fűsső sorka* e. 179. *Körös-vögy pataka* P. 180. *Kövecses: Ásó-Kövecses; Fűsső-Kövecses* l. 181. *Közepső-Csiszëre: Csiszëre* k. 182. *Kuna dombja* l. 183. *Kuna-kert* sz. 184. *Kuna ódala* l. 185. *Kuna teteje* sz. 186. *Kurta: Kurta vögye* k, sz. 187. *Kurta árnyéka: Kurta észka* k. 188. *Kurta feje* l. 189. *Kurta gödre* l. 190. *Kurta hídja* Hí. 191. *Kurta kërészfája* Ke. 192. *Kurta pataka* P. 193. *Kurta száda* k. 194. *Kurta útja* Ú. 195. *Küsső Kolos kútja* F. 196. *Küsső-Szöngyörgvi-födek: Szöngyörgvi-födek* sz. 197. *Lármafa* Ke, sz. Az emlékezet szerint lármafa állt itt valamikor. 198. *Lenfödek* k. A hagyomány szerint település volt itt valamikor. 199. *Lökert* k. 200. *Lop utak* Ú. Ezen az úton hozták haza titokban az erdőről a fát. 201. *Malom-kert: Péter Józsi-kert* k. 202. *Mënasági-ódal* k. 203. *Métafa* É. Magasságjelző. 204. *Mocsár* k. 205. *Mocsár-kerték* k, sz. 206. *Mocsár-széjj* k. 207. *Mocsár-széjji-lábok* sz. 208. *Mónár András része* k. 209. *Motor Józsi malma* É. Egykori malom neve ragadványnévvvel. 210. *Nagy-kert* k. A fiatalok régen itt gyülekeztek, itt csatáztak a csikpálfalviakkal. 211. *Nagy-verëm* k. 212. *Nagy-verëm feje* sz. 213. *Nagy-verëm ódala: Nagy-verőfëj* k. 214. *Nagy-verőfëj* k. 215. *Nagy-vögy* e. 216. *Nyáros vögye* e. 217. *Nyerges* l. 218. *Nyerges ajja* l. 219. *Nyerges árnyéka: Nyerges észka* l. 220. *Nyerges sorka* l. 221. *Nyerges sorka útja* Ú. 222. *Nyerges verőfele* l. 223. *Omlás* sz. 224. *Omlás teteje* sz. 225. *Ökörnyugtató: Ökörnyugtató* sz. 226. *Pál vágása* k, l. 227. *Pál vágására mënő lábak* sz. 228. *Pap aratása* e. A tatárok itt végezték ki foglyaikat. 229. *Petrësek kútja* F. 230. *Petrës Káruj malma* É. Egykori malom neve. 231. *Piricske* k. 232. *Piricske feje* k. 233. *Piricske kútja* F. 234. *Piricske* P. 235. *Piricske teteje* k. 236. *Pityókáskert* sz. 237. *Rëmëte* e, k, l, sz. 238. *Rëmëte árnyéka: Rëmëte észka* e. 239. *Rëmëte feje* e, l. 240. *Rëmëte pataka* P. 241. *Rëmëte út: Csëre-ajji út* Ú. 241. *Ruzsás* k. 242. *Sëtët-fenyő* k. 243. *Szalonka: Szalonka vögye* k. 244. *Szalonka árnyéka* k. 245. *Szalonka feje* k. 246. *Szalonka nyaka* k. 247. *Szalonka pataka* P. 248. *Szalonka verőfele* k. 249. *Száraz-vögy* e. 250. *Száraz-vögy feje* e. 251. *Száraz-vögy teteje* e. 252. *Száraz-vögy töve* e. 253. *Szeker út: Szeker útja* Ú. 254. *Szeker út mejjéke* e, l. 255. *Szeker út töve* l. 256. *Szilos* l. 257. *Szilvás* sz. 258. *Szócs András malma* É. Hajdani malom neve. 259. *Szócs Miháj malma* É. Egykori malom neve. 260. *Szöngyörgvi-födek: Bësső-Szöngyörgvi-födek; Küsső-Szöngyörgvi-födek* sz. Egy csikszentgyörgyi személyé volt a terület. 261. *Talaborkötő* e. 262. *Talaborkötő nyaka* e. 263. *Talaborkötő teteje* e. 264. *Tamás-kërésztfá: Tamás kërésztfája* Ke. 265. *Tamás kërésztfájánál* sz. 266. *Tamás Miklós nyaka* k. 267. *Tók köze* k. 268. *Utas-muzsda* sz. Egy mezei út visz át ezen a kiugró domboldalon. 269. *Utas-*

muzsdára mënő lábak sz. 270. *Ütetett e.* 271. *Vacsora pataka P.* 272. *Vacsora völgye k.* Az emlékezet szerint „az öreg Kelemen János régen megrekedt ebben a sáros völgyben, és csak vacsorára ért haza”. 273. *Válluk V.* 274. *Varg Istók ajja k.* 275. *Varg Istók pataka k.* 276. *Vásár-kert k, sz.* 277. *Vasond feje l.* 278. *Verëm k.* 279. *Verëm-kert sz.* 280. *Verőféji-Kicsi-vögy: Kicsi-vögy l.* 281. *Vizes-vögy e.* 282. *Vizes-vögy feje l.* 283. *Vizes-vögy pataka P.* 284. *Vizes-vögy száda k.*

Havasi határrészek: 285. *Borda l.* 286. *Csobányos pataka P, l.* 287. *Szellő l.*

Adatközlők: Antal Adolf (ny. tanító), Baczoni Imre 1936 (fm.), Csomortáni Jakab 1917 (ny. fm.), Domokos János 1924 (ny. fm.), Ferencz Anna 1928 (ny. fm.), Ferencz Elek 1918 (ny. fm.), Ferencz István 1931 (ny. fm.), Petres Kálmán 1944 (m.), Petres Márton 1957 (m.), Szőcs Elek 1916 (ny. fm.).

CSÍKSZENTMIKLÓS

(r. Nicolești)

Szëmmiklós, -on, -ról, -ra.

Belterület: I. *Alsözg Fr.* 1. *Amrus Dénës kërészfája Ke.* 2. *András Daniék utcája U.* 3. *Bálintok utcája U.* Lakosai családnevével. 4. *Békás-tó k.* 5. *Benők utcája U.* 6. *Èmre Bélla utcája U.* 7. *Erös Dénës utcája U.* 8. *Feketék kútja K.* 9. *Feketék utcája U.* 10. *Fotbalpája k.* 11. *Gödrös út: Orbányok utcája U.* 12. *Gödrös út Ú.* 13. *Gyár utca: Patak utca U.* Asztalosmühely működik itt. 14. *Iskola utca: Templom utca U.* A Nagy iskola fele vezet. 15. *Kërészfa: Kërésztüti këreszt Ke.* Összesen 14 egymás utáni kereszt, amelyek a húsvéti keresztút állomásait jelzik. 16. *Kicsid utca U.* 17. *Kicsi iskola: Iskola É.* I-IV. osztályos általános iskola, amely régen jegyzőlakás volt. 18. *Kovász-kert.* Beépített terület. 19. *Közös temető: Új temető Te.* Csíkszentmiklós és Szépvíz közös temetkezési helye. 20. *Kultur É.* 21. *Nagy iskola: Iskola É.* V-VIII. osztályos általános iskola. 22. *Nagy út: Országút Ú.* 23. *Orbánok szëre U.* 24. *Ovoda É.* 25. *Papilak É.* 26. *Posta É.* 27. *Régi temető Te.* 28. *Szabók utcája U.* 29. *Templom É.* 30. *Templom eleje k.* 31. *Üzlet É.* II. *Középszög Fr.* 32. *Ambarus Zsiga utcája U.* 33. *Bot utca U.* 34. *Császárók utcája U.* 35. *Elemér utcája U.* Ambrus Elemér a lakosa. 36. *Köház-kert.* Be van építve. Hajdan azért tartották fenn, hogy tűz esetén legyen, hová menni. 37. *Kukukkok utcája: Szöllösi Ignác utcája: Szöllösi k* 38. *Víz köze U.* 39. *Vízre járó U.* II. *Fëssözg: Föltíz Fr.* 40. *Alsó cigányok U.* 41. *Bába-domb: Cigán-domb D.* Valamikor egy bábaasszony lakott itt. 42. *Bocskor-kert.* Beépített terület. 43. *Bojtos-gödör útja Ú.* 44. *Boldizsárók utcája U.* 45. *Bot utca: Sántusok utcája U.* Bot és Xántusz nevű lakosairól. 46. *Dëmëtër Gyula utcája: Pálfiak utcája U.* 47. *Erös Ignác utcája: Erössek utcája: Pëkák utcája U.* Lakosairól, valamint ragadványnevével. 48. *Fëssöz cigányok U.* 49. *Pálfiak kútja K.* A körüle lakó családokról. 50. *Pálfiak utcája: Tímár Ernő utcája: Tímár Károjék utcája U.* Hajdani lakosai Pálfik és Tímár Károly volt. 51. *Szabók utcája: Vigok utcája U.* 52. *Tejes utca U.* Ezen az utcán jártak azok, akik a szépvízi örményeknek vitték a tejet.

Külterület: 53. *Abrán sorka e.* 54. *Alsó-Árëndás: Árëndás k.* 55. *Alsó-Mocsár: Mocsár k.* 56. *Amrus kërészfája sz.* Hajdan kereszt állt itt. 57. *Andrásfiak kërészfája: Szëredás út teteji kërészfa Ke.* Az emlékezet szerint az András család állította egyik őse emlékére, aki 12 éven át szolgált Bécsben hajdanán, és hazatértekor szülöfaluját

meglátva, itt szakadt meg a szíve örömeiben. 58. *Áréndás: Alsó-Áréndás; Fösső-Áréndás* k. 59. *Áréndások vögye sorka* k. 60. *Átolmönő* sz. 61. *Babos-kert: Pétér Bélla kertje* k. Tulajdonosáról, illetve annak ragadványnevével. 62. *Balog vögye* k. 63. *Bányák B. Kőbánya* működött itt. 64. *Barabások vögye* k. 65. *Barabások vögye pataka* P. 66. *Bikakert* l. 67. *Bika vögye* e, l. 68. *Bogos: Bogos-kert* k, sz. 69. *Bojtos-gödör* k. 70. *Bojtos-gödör teteje* k. 71. *Bojzás* sz. 72. *Borvív F, k, sz.* 73. *Borvív: Eger-borvív* F. 74. *Borvív-ódal* k, sz. 75. *Borvív-kert* k, sz. 76. *Borzsovai út* Ú. 77. *Bot utca* sz. A Bot utca végénél. 78. *Bot utca gödre* l. 79. *Bot utca teteje: Bot utca tető* sz. 80. *Bükk-tető* k. 81. *Bükk-vég* e. 82. *Cáka* k. 83. *Cáka teleke* e. 84. *Csémétekert* e. 85. *Csengő* sz. 86. *Csëre-patak* P, e. 87. *Csëre-patak kútja* F. 88. *Csëre-tető* l. 89. *Csër-ódal* l. 90. *Csër út ajja* l. 91. *Csër útja* Ú. 92. *Csészlés-kút* sz. 93. *Csomortáni-határvögy* k. 94. *Débrécen* l. 95. *Débrécen kútja* F. 96. *Débrécen sorka* l. 97. *Déllő* e. 98. *Délnei-vögy* e, k. 99. *Dobra-kert* k. 100. *Dorma* sz. 101. *Eger* l. 102. *Eger-kert: Eger-kerték* k. 103. *Égött malom* sz. 104. *Elekéséknél* sz. A közelében lakó családról. 105. *Eröss ajja* e. 106. *Falbét kútja* F, l. 107. *Fazakasok vögye* k. 108. *Fehér-mart-láb: Fehér-mart lába* sz. 109. *Fenyős-vögy* e. 110. *Fösső-Áréndás: Áréndás* k. 111. *Fösső-Mocsár: Mocsár* k. 112. *Fűzes ódala* e. 113. *Fűzes útja* Ú, e. 114. *Gozoru: Kicsi-Gozoru: Kis-Gozoru: Szémmiklósi-Gozoru* e, k. 115. *Gozoru homloka: Kicsi-Gozoru homloka* k. 116. *Gozoru ódala: Kicsi-Gozoru ódala* e, k. 117. *Gozoru pataka: Kicsi-Gozoru pataka* P, k. 118. *Gozoru teteje: Kicsi-Gozoru teteje* k. 119. *Gozoru út* Ú, e. 120. *Gurzó: Gurzó-kert* k. 121. *Gurzó kútja* K. 122. *Hármashatár* e. Csíkszentmiklós, Csíkborzsova és Csíkdelne határainak találkozási pontja. 123. *Hégy útja* Ú. 124. *Hideg-vögy: Hideg vögye* k. 125. *Homlok* l. 126. *Hosszú-kert: Lókert* k. 127. *Hótt-Rákos: Hótt-Rákos vize* P. A Szépvízi gáttól időszakosan engedett vízfolyás. 128. *Hű-vögy* e. 129. *Istálók É. Gazdasági épületeke*. 130. *Kari teleke* k. 131. *Kép-hát* sz. 133. *Kerek-domb* sz. 134. *Két-pást közt* sz. 135. *Kicsi-mocsár* sz. 136. *Kicsi-patak: Kicsi-víz* P, sz. 137. *Kicsi-víz mejjéke* sz. 138. *Kicsi-vögy* e. 139. *Kihágó* k, sz. 140. *Kihágó feje* k. 141. *Kihágói-tető: Kihágó teteje* k. 142. *Kós-kert* sz. 143. *Kós-szézelet* k, sz. 144. *Kökérészt* Ke. 145. *Kőrös nyaka* e. 146. *Lenéskert: Lenéskerték* l. 147. *Lukács Miklós kertje* k. 148. *Macskaláb* sz. 149. *Macskás: Macskás-vögy* e. 150. *Madéfalvi-vögy* k. 151. *Mecseklő* sz. 152. *Medvék vögye: Pétér Pista vögye* k. Ragadványnevével. 153. *Mészkö: Mészkö dombja* k, sz. 154. *Mészkö alatti lábak* sz. 155. *Mészkö feje* k. 156. *Mészkö gödre* P. Hajdan itt áztatták a kendert. 157. *Mészkö gödre útja* Ú. 158. *Mészkö kútja* F. 159. *Mészkö ódala* k. 160. *Mészkö teteje* sz. 161. *Mocsár: Alsó-Mocsár; Fösső-Mocsár* k. 162. *Nagy-domb* l. 163. *Nagy-kövecses* sz. 164. *Nagy-ódal* l. 165. *Nagy útnál* sz. A valamikori utat felszántották. 166. *Nagy-víz* P. 167. *Nagy-víz-kerték* sz. 168. *Négy-út köze* sz. Régen négy út vezetett erre. 169. *Nyisztorok vögye* k. 170. *Nyisztorok vögye pataka* P. 171. *Pál Ferenc gödre* k, sz. 172. *Pallós* sz. 173. *Pálos* k. 174. *Pálos árnyéka* k. 175. *Pálosi-kerték* k. 176. *Pálos ódala* e, l. 177. *Pálos pataka* P, k. 178. *Pálos száda* k. 179. *Pálos útja* Ú. 180. *Pálos-verőfőj* k. 181. *Patak: Szémmiklósi-patak* P. 182. *Patak feje* e. 183. *Patak feje teteje* e. 184. *Pinceverem* k. 185. *Pokol-tó* k, sz. 186. *Ponkód* k, sz. 187. *Ponkód teteje* k. 188. *Ponkód útja* Ú. 189. *Posztik vögye* k. 190. *Rez út* Ú. 191. *Rez út keresztfája* Ke. Az utolsó keresztúti keresztfa. 192. *Rossz-kút: Száraz-kút* F, l. 193. *Ruzsán sorka* k. 194. *Sándor* sz. 195. *Sándor árka* P. 196. *Sándor kútja* F. 197. *Sándor útja* Ú. 198. *Sás-kert* k. 199. *Sásos-kút* F. 200. *Segg-fődek* sz. 201. *Sétét-vögy* e. 202. *Sétét-vögy teteje* e. 203. *Sicc-kert* sz. 204. *Szalonka pataka: Új út pataka* P, e. 205. *Szalonka száda* k. 206. *Szalonka út* Ú. 207. *Szënes-vögy* e, l. 208. *Szëntésék kertje* k, l. 209. *Szëntésék vögye* k.

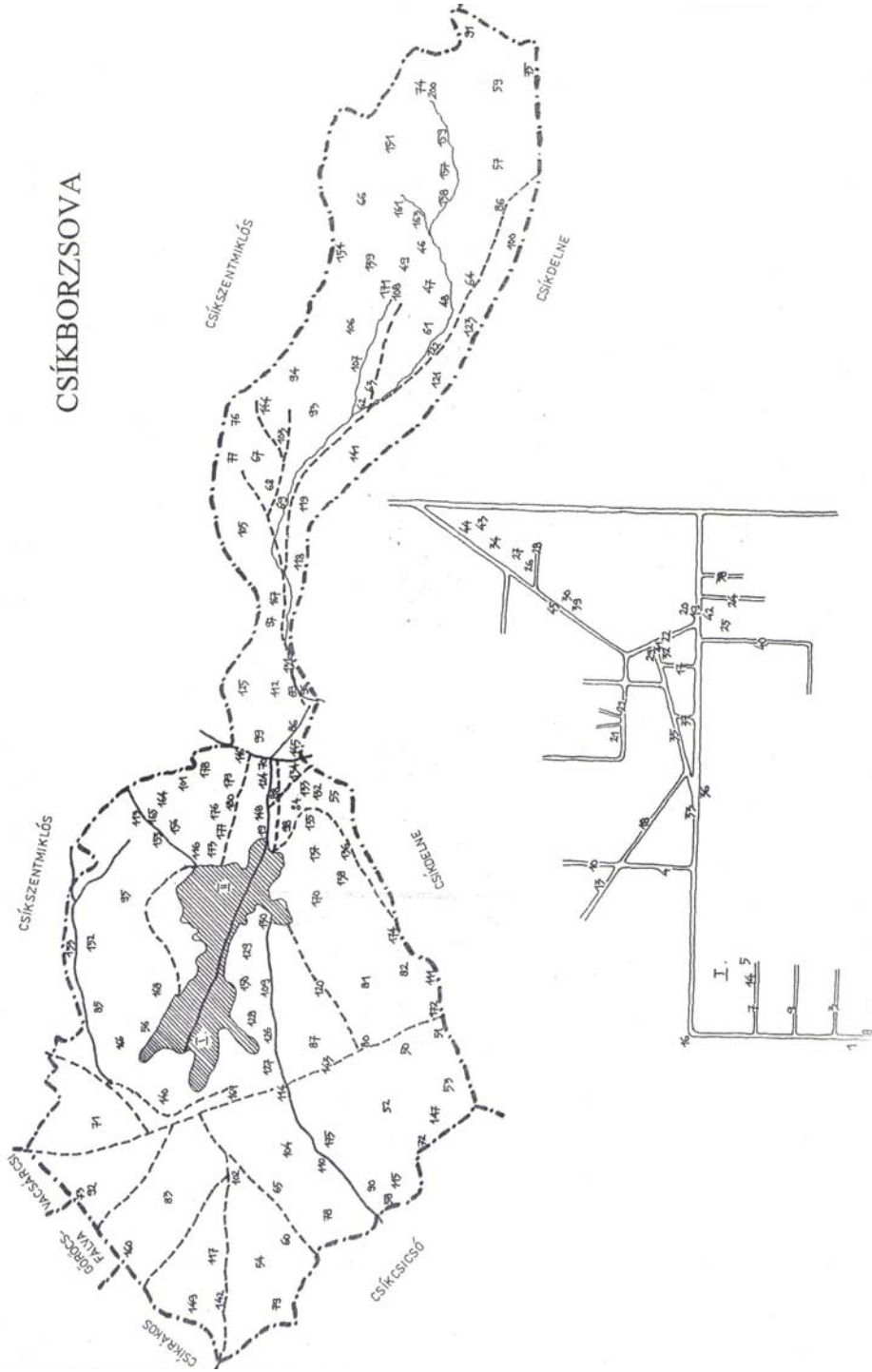
Tulajdonosairól. 210. *Szērédás út* Ú. Csíkszeredába vezet. 211. *Szērédás út aija* sz. 212. *Szērédás út tető* sz. 213. *Tejes út* Ú. 214. *Teker út* Ú, k. 215. *Teker út aija* l. 216. *Temető háta: Temető hátánál* sz. 217. *Temetővel szembe* sz. 218. *Tímár kérészfája* Ke, sz. 219. *Tímár-pást* sz. 220. *Tó Tó*. 221. *Új út* Ú. 222. *Új úton belül* e. 223. *Új úton kívül* e. 224. *Új út teteje* e. 225. *Véd-erdő* e. 226. *Véd-erdő teteje* l. 227. *Vetөгető* Ú. 228. *Vetөгetősvőgy* e. 229. *Vilmos-përzsélés: Vilmos përzsélése* e.

Havasi határrészek: 230. *Bene vőgye* k. 231. *Bërbécs-telek* l. 232. *Csëndörök útja* Ú, l. 233. *Csomortáni-vőgy* k. Csíksomortán területe. 234. *Diszkék sorka* l. 235. *Első-Vojka: Kicsi-Vojka: Vojka* l. 236. *Farkas: Közepső-Farkas: Szëmmiklósi-Farkas* l. 237. *Fata: Szëmmiklósi-Fata* k. 238. *Határvőgy* k. 239. *Hevedër: Szëmmiklósi-Hevedër* l. 240. *Itatók V*. 241. *Kicsi-Vojka észtenája* É. 242. *Kicsi-vőgy* k. 243. *Köntéd* e, k. 244. *Köves-mart* l. 245. *Köves-mart teteje* l. 246. *Lëányka kérészfa: Vitos kérészfája* Ke. 247. *Második-Vojka: Nagy-Vojka: Vojka* l. 248. *Meddük pusztája* l. 249. *Medvés* e. 250. *Nagy-Vojka észtenája* É. 251. *Nyilénk: Szëmmiklósi-Nyilénk* l. 252. *Nyilénki-észtena* É. 253. *Nyilénk kapuja* l. 254. *Nyilénk pataka* l. 255. *Őr-hëgyës: Őr hëgyësse* l. 256. *Pál Istányok vőgye* l. 257. *Pëltnics: Szëmmiklósi-Pëltnics* l. 258. *Pëtër-havas: Szëmmiklósi-Pëtër-havas* l. 259. *Rossz-tó* l. 260. *Sarjus-vőgy feje* l. 261. *Szabók sorka* l. 262. *Szabók vőgye* k. 263. *Száraz-vőgy* k. 264. *Szoros* l. 265. *Szörös-domb* l. 266. *Vojka pataka* P. 267. *Zacskók teleke* k.

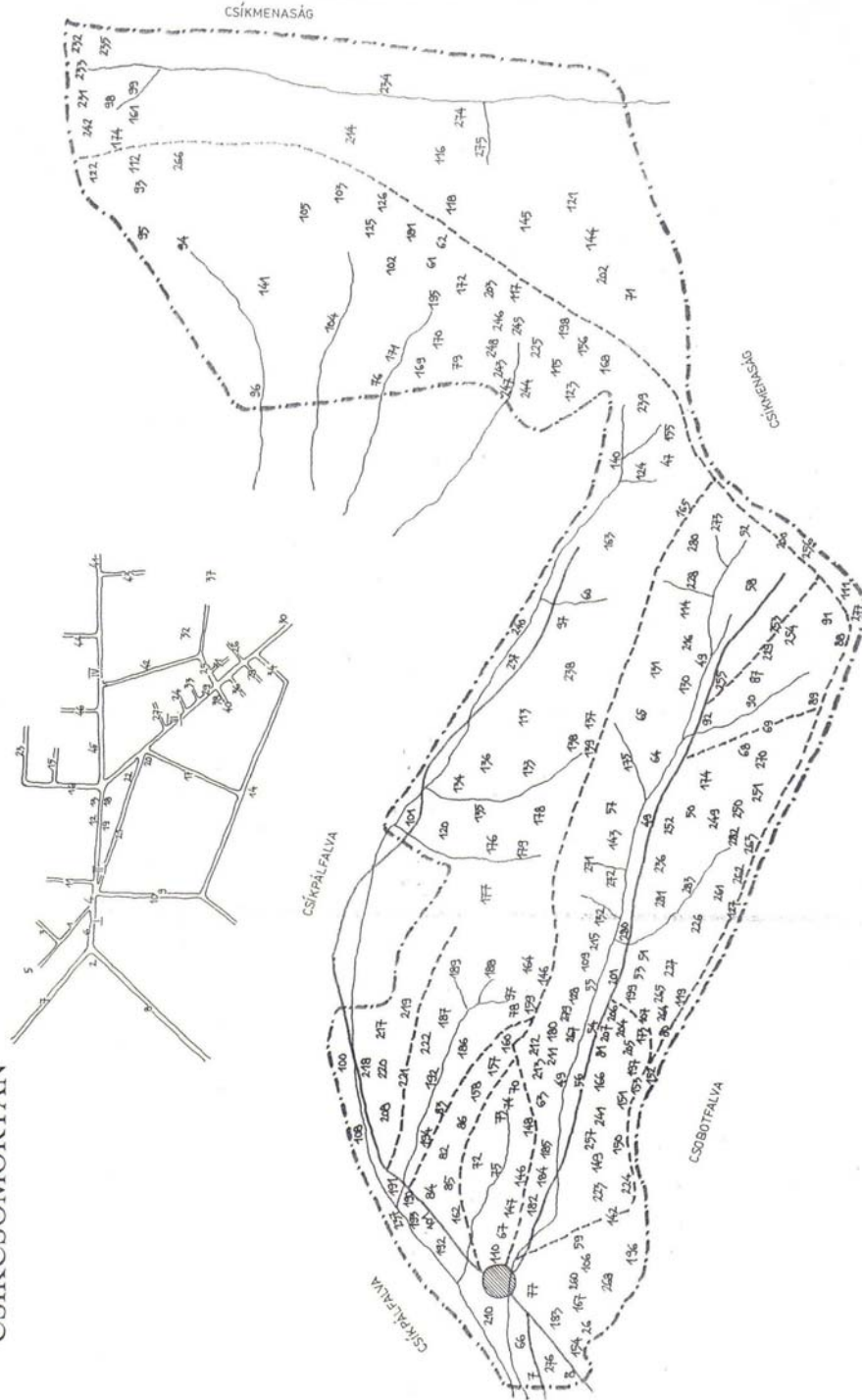
Adatközlők: Bíró Pál 1910 (ny. fm.), Erös Szakács Imre 1926 (ny. fm.), Pál Antal 1922 (ny. fm.).

CSOMORTÁNI MAGDOLNA

CSÍKBORZSOVA

CSÍKCSOMORTÁN

SZEMLE

Heltai Gáspár imádságos könyve (1570–1571). Bevezető tanulmánnyal közléteszi Balázs Mihály. Kiadja az erdélyi Unitárius Egyház. Kolozsvár, 2006. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 5. 342 lap.

Heltai Gáspár imádságos könyvét Az Erdélyi Unitárius Egyház gondozásában, Kolozsváron, 2006-ban Balázs Mihály adta közre, maga írt hozzá bevezető tanulmányt. A tanulmány szerzőjének, aki a régi magyar irodalom szegedi professzora, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem vendégprofesszora, a XVI–XVII. századi szellemi mozgalmak, főként az unitarizmus kutatója, számos műve¹ jelent meg az antitrinitarizmusra vonatkozóan. Ezekből részletes képet kaphatunk a vallás kialakulásáról és erdélyi, sőt Erdélyen kívüli elterjedéséről is. *Teológia és irodalom* című művében az antitrinitarizmus Erdélyen kívüli elterjedését kutatja, hangsúlyozva, hogy az 1570-es, 1580-as években az erdélyi központokban, elsősorban Kolozsváron bontakozik ki e vallásos mozgalom.²

Balázs Mihály vázolja Heltai Gáspár szerepét az antitrinitarizmus népszerűsítésében Az *Imádságos könyvhöz* írt bevezető tanulmányban Heltainak a református vallásról az unitáriusra való áttérési dilemmájáról szól., kitér ennek előzményeire is: „[...] 1569. szeptember 17-én indult ki Nagyváradra a fejedelem és udvara, valamint Dávid Ferenc és további 12 antitrinitárius lelkész, akikhez később Heltai Gáspár társaságában további 55 lelkész csatlakozott.”³

A közreadó fontosnak tartja azt a tényt, hogy Heltai csupán bizonyos idő, valószínűleg alapos belső vívódás után csatlakozott az antitrinitárius vallás védőjéhez a nagyváradi dispután. Vallásos meggyőződését több szempontból vizsgálja, és nem csupán egyetlen művének alapján. A *Hálót* méltatva annak a feltételezésnek ad hangot, miszerint Heltai vallásos témájú műveit politikai célokra is használta, sőt a nagyváradi hitvita leírásakor arról is említést tesz, hogy Heltait egyik szónok-ellenfele azzal vádolja mint a „újsütetű” unitáriust, hogy anyagi érdekeit követi, amikor az éppen soron levő új vallás mellett kardoskodik.⁴ (Hasonló természetű gyanúnak Horváth János is hangot adott.)⁵ A sokrétű, objektív bevezető tanulmány megírásában Balázs Mihályt a szerzőre/fordítóra, illetve a korabeli vallási viszonyokra vonatkozó alapos háttérismerete

¹ Lásd: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. Budapest, 1988. (Humanizmus és reformáció 14.) *Early Transylvanian Antitrinitarianism 1567–1571. From Servet to Palaeologus*. Baden-Baden, 1996. (Bibliotheca Dissidentium. Scripta et Studia 7.), *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Budapest, 1998. (Humanizmus és reformáció) Balassa Kiadó. A továbbiakban: *Teológia és irodalom*.

² Vö. *Teológia és irodalom* 7.

³ *Teológia és irodalom* 14

⁴ Vö. *Teológia és irodalom* 21., 107.

⁵ Itt megemlítenénk, hogy Heltait ilyen vád nemcsak vallási, hanem irodalmi téren is érte az irodalomkritikusok részéről. Vö. Horváth János, *A reformáció jegyében*. Gondolat. Budapest, 1957.

segítette; a régi magyar irodalom szakértőjeként pedig könnyen rátalált Heltai művének a német irodalomból származó eredetijére, ezáltal lehetővé vált az *Imádságos könyv* még átfogóbb értelmezése.

Heltai Gáspár imádságos könyvének és a bevezető tanulmányának elolvasása után megállapítható, hogy a magyar egyházi irodalom egyedi termékével számolhatunk, annak ellenére, hogy Heltai műve fordítás, Johann Habermann imádságos könyvének magyarítása. Heltai anyanyelve szász volt, eképpen nem meglepő, hogy német szerző művét ülteti át magyarba, a *Christliche Gebet für alle Not und Stende der gantzen Christenheit [...] durch M. Johannem Habermann Egranum* című munkát; ami ennél meglepőbb, az a tény, hogy Habermann lelkes evangélikus író, és Heltai evangélikus műből szándékszik az unitárius vallást támogató, önálló alkotást létrehozni. A szász és a magyar nyelv szinte azonos fokú ismerete Erdélyben Heltai korában nem számított különösebb nyelvi képességnek,⁶ viszont a két nyelven való azonos szintű irodalmi teljesítménnyel Heltai kívül kevés szerző dicsekedhetett.

Heltai Gáspár imádságos könyvével egyidőben számos, különböző stílusú és különböző műfajokba sorolható vallásos mű jelent meg nyomtatásban. A műfajok skálája igen széles volt, a meditatív jelleg egyre inkább elterjedt. Heltai műve részben szintén meditatív vonásokat tükröz. (A meditáció fogalmát ez esetben az elmélkedéssel szinonim fogalomként értjük.)⁷ Heltaira jellemző az átmenet a racionális, néhány esetben politikai elmélkedés és a bensőséges ima között, igaz, hogy imádságai inkább buzdító jellegűek, a kontempláció kevesebb helyet foglal el bennük. Az elmélkedés folyamatába ritkán vonja be a képzeletet, ehelyett arra törekszik, hogy szintézist teremtsen az egyéni és a közösségi, aktív és kontemplatív élet formái között. A személyes devóciót az intézményes, tradicionális vallásgyakorlatra építi, az olvasók meggyőzésére szolgáló példázatait a Bibliából meríti. Témái az értelmet és az akaratot aktivizálják, az érzelmeket csupán másodsorban; az imádságos könyv a protestáns, az értelemre ható gondolkodásmódot tükrözi. A műben helyet kap Heltai személyes vallási dilemmája is: a szerző saját imáiban válik meggyőződéses unitáriussá, és, ahogyan azt Balázs Mihály is említi a bevezető tanulmányban, Heltai átformálja a kulcsfontosságú teológiai tételeket, a szövegből kiiktatja a Szentháromságra vonatkozó részleteket.

Heltai elmélkedései a szabványtól ott térnek el némileg, ahol témáját nem bibliai hely vagy történet adja, hanem a politikai viszonyok ecsetelése. Itt az értelmi ráhatás mellett az érzelmelek megmozgatása sem marad el:

„Oltalmaz meg münket, mennyei Szent Atyánk csavargó és állhatatlan és pártütő lálektől, kinek által megháboríttatik a te keresztényi seregednek egyessége, és a te együgyű híveid megcsalattatnak és botránkozásokban ejtenek” (132).

A pártütő jelző itt nem csupán Isten birodalma elleni merényletre vonatkozik, hanem konkrétan földi viszonyokra is, az áthallás egyértelmű. Heltai viszont az olvasóközönség érzelmeire is hat a *megcsalattatás*, *botránkozásba ejtetés* említésével, hangsúlyozza az emberi erőfeszítés jelentőségét is a haladás szempontjából, ugyanakkor világosan érhető, hogy az emberi erő egymagában nem elég az *állhatatosság*hoz.

⁶ Vö. Pozsony Ferenc, *Szászok és magyarok a XVI. század végi Kolozsvárt*. In: Kolozsvár 1000 éve. Erdélyi Múzeum Egyesület. Kolozsvár, 2001.

⁷ Vö. Gábor Csilla, *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban*. In: Religió és retorika. Szerk. Gábor Csilla. Korunk. Kolozsvár, 2002.

„Erősíts meg münket, hogy állhatatosok legyünk a mű reménységünkben, a te kegyelmességében bízván, mint egy erős kővárban” (103).

Vizsgáljuk meg közelebbről Heltai imádságos könyvének vallásos jellegét és szerkezetét.

Balázs Mihály az imádságos könyv vallásos szemléletmódját vizsgálva megállapítja, hogy több kutató véleménye szerint a mű evangélikus szemléletű, az imádságos könyv Johann Habermann (Avenarius) könyvének szerkezetét követi, de csak részben. A közreadó tartalmi és formai átvevések felsorolásával bizonyítja állítását. Heltai művének vizsgálata a műfajkutatás szempontjából is előrelépést jelent, azt is mondhatnánk, hogy az erdélyi vallástörténet kiemelkedő jelentőségű eseménye.⁸ A magyar nyelvű egyházi kiadványok között sok az imádság, az elmélkedés; a megjelent alkotások szerzői abban a tudatban hozták létre műveiket, hogy alkalmazkodniuk kell az olvasói réteg irodalmi műveltségéhez is. Heltai Gáspár életműve mindig is szem előtt tartotta a közönség igényeit, úgy is fogalmazhatnánk, hogy a világi témák felé is a közönség előtti népszerűség megragadásának érdekében fordul (mindazonáltal nem megvetendő tényező Báthory cenzúrarendelete sem!). Imádságos könyvének szövege formailag és tartalmilag is alkalmazkodik a korabeli olvasóközönség igényeihez, ugyanakkor a szerző az egyszerű, érthető szövegbe pontosan azokat a teológiai és nem utolsó sorban politikai nézeteit szövi bele, amelyekről az olvasót meg akarja győzni. Erre a tényre Balázs Mihály is felhívja a figyelmet a bevezető tanulmányban; Heltai imádságainak szövege erősen Erdélyre aktualizált, vallásos meggyőződése kitűnően tükröződik a sorokban, ugyanis a kulcsfontosságú teológiai tételeket átformálja az unitárius vallás (terjesztése) érdekében.

A mű vallásos tendenciájának megállapításában fontos szerepet játszott a mű datálása is. Balázs Mihály, Gerhard Blücher segítségével a nyomtatvány papírján található vízjel alapján megállapította, hogy a mű 1570–1574 között készült.⁹ (Régi magyar nyomtatvány keletkezési idejének vízjel alapján való megállapítása eléggé pontos lehet, ugyanis a tipográfiai vizsgálati módszer legtöbb esetben konkrét eredményeket mutat fel. A rendelkezésre álló szűkös forráshoz képest jól lehet rekonstruálni egy bizonyos mű keletkezési történetét, ha elvégezzük a formai vizsgálatokat. Meg lehet állapítani a nyomtatáshoz igénybe vett időt is, a munka ütemét, a felhasznált papírmennyiséget. Mindezek szemléltetésére csupán egy példát említenék. V. Ecsedy Judit, a könyvnyomtatás jeles kutatója Hess András budai műhelyének könyvkiadói tevékenységét vizsgálva fontos következtetéseket von le a nyomtatáshoz használt papír vízjelének, valamint az alkalmazott betűtípusok alapján. „A Budai Krónika minden fennmaradt példányában mindig ugyanaz a két vízjel váltakozik: a kötet első felében a csillagon függő mérleg, a kötet másik felében pedig a nyolcason függő mérleg körbe zárva [...] A Hess nyomtatványain és más hazai kódexeknél is használatos papírt vízjele szerint Itáliában készítették, méghozzá a Velencei Köztársaság területén.”)¹⁰

⁸ Kénosi Tözsér János és Uzoni Fosztó István *Az erdélyi unitárius egyház története* című művének első kötetéből részletes leírást kaphatunk az erdélyi unitárius vallás mozzanatairól, csomópontjairól, valamint a vallást népszerűvé tevő szerzőkről, különös tekintettel Heltai Gáspárra.

⁹ Balázs Mihály, *Bevezető tanulmány Heltai Gáspár imádságos könyvéhez*. 9.

¹⁰ V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában. 1473–1800*. Balassi Kiadó. Budapest, 1998.

A tipográfiai jellemzők vizsgálatával Heltai Gáspár több művének keletkezési időpontját is megállapították.

A mű keletkezési idejéhez hasonlóan fontos megállapítani, hogy önálló műről van-e szó vagy fordításról. Heltai imádságos könyve Johannes Habermann mintáját követi, néhány helyen egészen pontos, hű fordítás, máshol átdolgozás és egyénítés. Balázs Mihály bevezető tanulmánya ráirányítja a figyelmet a fordítási műveletekre, kiemeli, hogy Heltai imádságos könyve a fordítás minősége szempontjából is kiváló. A Habermanntól átvett bonyolult vallási formulákat Heltai ügyesen oldja fel, a nyelvi buktatókat elkerüli. A fordításon alapuló művek esetében igen fontos megvizsgálni a fordítást az eredetihez való viszonyában. Heltai elsődleges célja az volt, hogy gördülékeny, olvasmányos magyar szöveget nyújtson az olvasóknak. A szakterminusokat szükséges volt valahogyan helyettesítenie vagy feloldania, az idegen kifejezéseket honosítani, magyar megfelelőt keresni rájuk. Heltainál az ily módon kieszközölt változtatások jól integrálódnak a szövegbe, és jól szolgálják a szerző vallásos meggyőződésének népszerűsítését. Heltai meggyőző ereje a szöveg újraformálása által nagyobb sikerre számíthat. Imádságainak szövege tulajdonképpen önmaga meggyőzésére is szolgál, ugyanis a Szentháromság megtagadásában csak hosszas belső vívódás után követte Dávid Ferencet. „*A 68-i gyulafehérvári vitán még szemben áll vele, s a vita leírását is mint még Méliusz híve tette közzé [...]*”¹¹

Heltai Avenarius nyomán készített imádságos könyve a maga korában protestáns viszonylatban új jelenség volt, ugyanis a kor prédikátorai, köztük Luther is viszolygott a merev formuláktól, a kész szövegeket nem túl sokra becsülték. A katolikus egyházhoz hasonlóan azonban gyorsan fel kellett ismerni, hogy imádságok közzététele nélkül az új hit népszerűsége nem tartható fenn hatékony módon. Ha fordításon alapszik is, Heltai imádságos könyve a forma katolikus látszatának ellenére az unitárius vallás fontos teljesítményévé és könyvévé lett a maga korában.

A könyv tudós közreadó a közösségi használat megkönnyítése érdekében a korabeli hangzást mai hangalakkal megközelítő, nem betűhív kiadás mellett döntött. (Ugyanakkor az eredeti kiadvány teljes fotómásolata 141–335 oldalakon tanulmányozható.) Heltai nem jelölte minden esetben az idézett helyeket, ezeket a közreadó kiegészíti az általa azonosítottakkal. A könyv, amely egy Kovács Sándor és Kovács B. Lehel által szerkesztett sorozat 5. része, a Szegedi Tudományegyetem és az Erdélyi Unitárius Egyház együttműködésében, a Klebelsberg Kunó-ösztöndíj felhasználásával készült.

SZÉLL ANITA

TÁNCZOS VILMOS (szerk.), **Képek a folklórban. Tanulmányok az archetipikus szimbolizáció köréből.** Kriza János Néprajzi Társaság, Kriza Könyvek 22. Kolozsvár, 2004. 204 lap.

A Kriza János Néprajzi Társaság gondozásában megjelent *Képek a folklórban* című kötet tizennégy ifjú néprajzszakos hallgató, illetve frissdiplomás néprajzkutató tanulmányát tartalmazza.

¹¹ Horváth János, *A reformáció jegyében.* Gondolat. Budapest, 1957. 369.

E néprajzi-antropológiai tanulmányokat két fő közös vonás jellemzi: az első az elemzésre kerülő különféle népi hiedelmek, rítusok, népszokások, illetve jelenségek származási helye, amely nem más mint a moldvai csángó, valamint az erdélyi magyarok lakta terület; a második közös jellemző pedig az a tudományos-elméleti megközelítésmód, amely az *archetipális mítoszelmélet* szemszögéből vizsgálja és magyarázza ezeket a kulturális megnyilvánulásokat.

Az archetipális mítoszelmélet egy mára már közel százéves múltra visszatekintő tudományos elmélet, amelynek szülőatyja, Carl Gustav Jung, aki a freudi mélypszichológia eredményei nyomán, arra a következtetésre jutott, hogy az emberi pszichét nemcsak az egyéni tapasztalatok formálják és alakítják ki. Létezik a pszichének egy egyetemes, kultúráktól és egyéni élményektől független, genetikailag determinált szubsztrátuma is, amely az emberi léleknek egy olyan mélyrétege, amely öröklődő, egyetemes emberi, kollektív képeket vagy motívumokat tartalmaz. Ezen egyetemes öröklött formákat, amelyek az emberiség kollektív tudattalanjához tartoznak, Jung az *archetipusoknak* vagy *ösképeknek* nevezte. Az ösképeken azonban, nem konkrét képet vagy motívumot értett, hanem egyfajta, a különféle emberi cselekvésekben és alkotásokban, az álmokban és a fantázia világában megnyilvánuló a tudatos ellenőrzésen kívül eső, ösztönös tendenciákat, amelyek számos, igen változatos archetipikus kép formájában jutnak kifejezésre, konkretizálódnak.

Az archetipikus képek nem mások mint szimbólumok, ezek viszont, egyfelől kultúrafüggőek, mivel az egyes népek, népcsoportok kulturális-történelmi változásai függvényében jönnek létre, azok termékei, másfelől pedig akár több jelentéssel is bírhatnak. Mindezekből kifolyólag a szimbólumok – ellentétben az archetipusokkal – nem egyetemes jellegűek, az egyes kultúrkörök pedig, nagyon is sajátos szimbólumrendszerrel rendelkeznek.

Az archetipikus kép eredete és mibenléte azonban mai napig sem tisztázott, megosztja a témát kutató tudóstársadalmat. Egyes kutatók, közöttük Jung is, az archetipikus képeket pszichológiai fogantatásúaknak tekinti, és a kollektív tudattalanból eredeztetni, míg más szaktekintélyek, mint Mircea Eliade vagy Hamvas Béla metafizikai alapokra vezetik vissza, az isteni, a szent megnyilvánulását látják benne. Gilbert Durand elmélete annyiban mutat közös vonást a jungival, hogy ő is pszichológiai alapállásból közelíti meg a problémát, ám az archetipikus képeket nem a kollektív tudattalanból, hanem a fantáziából eredőnek tekinti, és az alapvető emberi ösztönök, valamint a környezet kölcsönhatásának termékeként értelmezi, elfogadva az archetipikus képek egyetemes, kollektív jellegét.

Az archetipális elmélet az etnológiában is alkalmazásra lelt, többek között a magyar néprajzkutatás is felhasználta a szimbólumkutatás ezen elmélet szerinti megközelítésmódját. Azonban a második világháborút követő kommunista időszak alatt a metafizikai szempontú archetipális elméletet érvényesítő kutatások nem kap(hat)tak teret, így a népi kultúra megnyilvánulásainak mágikus-vallásos jelentést és eredetet tulajdonító tudományos interpoetációk meglehetősen háttérbe szorultak.

A címbeli kötet a népi világkép szakrális-vallásos megalapozottságú megközelítés-módjának szálát veszi fel újra, ezzel a magyar etnológiai szakirodalomban akutan érzett hiányt is pótol. Viszont – mint ahogy azt a kötetet szerkesztő Tanczos Vilmos is vallja – „a népi kultúra szimbólumait a társadalmi életben betöltött szerepükből nem lehet levezetni, illetve a jelképeket nem lehet kizárólag ezekkel a külső funkciókkal

megmagyarázni [...]. Nem arról van szó, hogy a jelképek funkcionális értékét mindig a vallásos-mágikus mezőben kell értelmeznünk – bizonyos megnyilvánulásoknak például láthatóan gazdasági, szocionormatív, esztétikai stb. funkcióik vannak –, de az bizonyos, hogy a hagyományos népi kultúra egyetlen megnyilvánulása sem állhat szemben a kultúra metafizikai alapjával, a szakrális-mágikus világgal.”

Ennek az elméletnek a kontextusában értelmezett szokások, kulturális jelenségek a kötetben szereplő elemzéseit számos példán keresztül rávilágítanak a jelenségek mágikus-vallásos eredetére, továbbá feltárják azokat a szimbolikus képeket, amelyekben ezek kifejezésre jutnak, végül pedig rávezetnek arra az elsőként Jung által megfogalmazott felismerésre, hogy ezek az archetípusok mily egyetemesen emberiek, mennyire azonosak minden kultúrában, minden népcsoport esetében.

A tizenégy szaktanulmányt a szerkesztő az elemzésekben hangsúlyt kapó megközelítésmódok, illetve a vizsgálat tárgya alapján néhány tematikus tömbbe csoportosította.

Két tanulmány a térhez és az időhöz kapcsolódó szimbólumokat, illetve archetípusokat vizsgálja. Hegyeli Attila a térbeli határ egyik archetípusát, a küszöböt értelmezi, de ezen túlmenően kitér a hasonló szimbólumkörbe tartozó rokonszimbólumok bemutatására és elemzésére is, hogy teljesebb képet nyújthasson a küszöb képzetéről. Peti Lehel tanulmánya a moldvai csángók lineáris időképzetét mutatja be.

Más tanulmányok szerzői a mágikus képzetek, valamint a népszokásokban felbukkanó mágikus-mitikus elemek vizsgálatára összpontosítanak. Ilyés Sándor a teherbe ejtett lány büntetőrítusait és azok szimbolikus jelentését veszi szemügyre, ahogy azok a moldvai csángóknál megnyilvánulnak, kitérve más hitvilágok hasonló motívumaira is, a rítus célját illetően, jeles magyar szaktekintély véleményét is korrigálva. Kinda István Csaba a végzet asszonyának archetípusát tárja az olvasó elé, egy egyedi látomástörténet kapcsán, Kolumbán Leventét pedig az ijedség gyógyításának szimbólumai kötik le, amelyeket egy gyergyókilyénfalvi öntőasszony rítusaiban vizsgál.

A szimbólumok működése szempontjából elemzi Poenar Rus Éva egy mezőségi közösség, a magyarborzasi emberek egyik tavaszi népszokását, a tavaszi tejmerést, míg Szabó Annamária, aki ugyancsak egy mezőségi népszokás, a Bátor nevű településen szokásban lévő, úgynevezett ökörhordozás archetipikus képeit veszi szemügyre; ez utóbbi esetben egy nagyrészt románok lakta település, (román) népszokását ismerhetjük meg. Szabó Róbert Csaba a májusfához vagy életfához, és a májusfaállítás rítusához fűződő cselekvések szimbolikáját kutatja, Buzogány Anna-Zsuzsanna a vadászavatás rejtett szimbolikájában ugyancsak az archetípusok működésének módjával foglalkozik.

A kötet, a tárgyi népi kultúrára irányuló szaktanulmányt is tartalmaz, amelyben Pete-Komáromy Sára a nagykarolyi mézeskalácsosság szimbolikus világába vezet be, ismertetve a mesterség nagykarolyi történetét is.

A moldvai csángó táncszók szerelmi kép-nyelvének szimbolikájáról szóló tanulmányban a szerző, Bogdán Melinda a terjedelmes anyag egyedi szempontok szerinti rendszerezésére is vállalkozik.

Három érdekes tanulmány viszont modern mítoszokra összpontosít. Bélteki Emőke a satmárnémeti rémhírekben megmutatkozó archetipikus képzeteket elemzi, emellett kitér ezek lélektani indíttatására is, Incze Éva egy politikai, úgynevezett áltemetés belső ellentmondásokkal terhes szimbólumait kutatja, valamint Szalma Anna-Mária a Gyergyószentmiklós városát megrázó esemény, egy kislány értelmetlen és

tragikus halála által létrejött vallásos mítosz kialakulásának okaira keresi a választ, feltárva a szentségnek a köztudatba beépülő folyamat-mechanizmusát, amellyel rámutat arra, hogy a modern társadalomban is mennyire jelentős szerephez juthat a szent szférája, a vallásos-mitikus érzület, különösen akkor, amikor egy adott közösség egy számára megdöbbentő és érthetetlennek tűnő eseményre próbál magyarázatot találni.

A tanulmányok értékét nemcsak a fiatal szerzők szakirodalomban való tájékozottsága emeli, hanem az azokat megelőző beható terepmunka, a vizsgálat tárgyául választott népi közösséggel való közvetlen kapcsolat is, amely a maga nemében egyedív és eredetivé tesz minden tanulmányt.

A kötet értékes és ugyanakkor lebilincselő olvasmányélményt nyújt a nem szakavatott olvasónak éppúgy, mint a téma szakemberének, aki számára mindezekon túl, további problémákat, szakmai kérdéseket, új kutatási lehetőségeket is felvillant.

DRANIK RÉKA

KESZEG VILMOS és SZABÓ ZSOLT (szerk.), **Aranyos-vidék magyarsága. Aranyosszék, Torda és vidéke a változó időben.** Kriterion Könyvkiadó. Kolozsvár, 2006. 396 lap.

Bár Aranyosszék távol esik Székelyföld többi székétől, mégis kialakította, az utóbbi időkig megőrizte sajátos székely identitását. Különállása ellenére sem esett ki a figyelem központjából, érdeklődést keltett az idők folyamán sajátos táji adottságaival, a mindennapok megélésének módjával, kifinomált kultúrájával.

A figyelem a XIX. század második felében kezdett Aranyosszékre fordulni. Első népszerűsítője, kutatója ennek Orbán Balázs, aki monografikus munkájának (*Székelyföld leírása*. 1871) V. fejezetében teszi közzé e tájnak a múltbeli eseményekre vonatkozó adatait. A következő, aki e tájra felfigyel, Jankó János. Ő kiterjeszti vizsgálódását és nemcsak Aranyosszékét, hanem Tordát és Torockót is egybevéve ír e vidékről monográfiát. (*Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe*. 1893). A XIX. század második felétől az említett monográfiák mellett számos szépirodalmi munka népszerűsíti táji adottságait, kultúráját. (A teljesség igénye nélkül, lásd például: Kövály László, *Száz történelmi rege*, 1857; Kövendi Weres Sándor, *Torda őscsaládai*, 1891; Jókai Mór, *Egy az isten*, 1877; Gyallay Papp Domokos, *Vaskenyéren*, 1926; Balázs Ferenc, *Zöld árvíz*, 1936; Ignác Rózsa, *Torockói gyász*, 1959; Bágyoni Szabó István, *Kések ideje*, 1979; Cserés Ferenc, *Aranyosszéki emberek*, 1999.)

A XX. századtól kezd megszerveződni az a tudományos diskurzus, amely a nagyközönség helyett egy szűkebb publikumot, szakmai köröket céloz meg, elmélyítve, árnyalva az Aranyosszék-képet. A kutatások eredményei megjelennek nagy összefoglaló jellegű munkákban (*Magyarság néprajza, Magyar Néprajzi Lexikon*), társadalomtudományi periodikák hasábjain (*Ethnographia, Néprajzi Értesítő, Néprajzi Látóhatár, Korunk, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, Művelődés, Székelyföld, Magyarságkutatás*), illetve különböző tanulmánykötetekben (*Kriza János Néprajzi Társaság 5. és 7. évkönyve*).

A tájegységet kutató és promováló tudományos munkák sorába illeszkedik a nemrég megjelent *Aranyos-vidék magyarsága* című tanulmánykötet is, amely többségében a 2005. június 10-11-én Kolozsvárott és Tordán megrendezett *Aranyosszék-konferencia* előadásanyagát tartalmazza. Egy hiánypótló rendezvényről van szó, amely

fórumot biztosított mindazok számára, akik az elmúlt évek, évtizedek során Aranyos-vidéket kutatták. Az Aranyos-vidéket megcélzó irányított csoportos és egyéni kutatások eredményei arra az Aranyos-vidéki identitásra, sajátosságra kívántak választ találni, amely e vidék közelmúltjában és jelenében megformálódott és tetten érhető. A legfrissebb, a régióval kapcsolatos eredmények bemutatása, megvitatása szükségesnek bizonyult, nagy érdeklődést váltott ki nemcsak a különböző szakterületek képviselői, de Aranyos-vidék magyar nyelvű lakossága körében is.

Az öt nagy fejezetben strukturált kötetet Keményfi Róbert a térszerveződést, a különböző térszintek (tájak, régiók) kérdését vizsgáló elméleti írása indítja. A kötet legerjedelmesebb, *Történelem, nyelv, intézmények* című fejezete Aranyos-vidék, illetve ennek központja, Torda történetével, helyneveivel és nyelvjárásával foglalkozó tanulmányokat tartalmazza. Csetri Elek írása történelmi adatok alapján Aranyosszék kialakulását dokumentálja, mindegyre utalva a többi székely szék közös történelmi múltjára. Keszeg Vilmos egy készülő aranyosszéki helyismereti tankönyv egy fejezetben ismerteti a régiót, annak településeit A régió, illetve a egyes települések múltjára vonatkozó egybegyűjtött adatok, bemutatott összefüggések, elsősorban az itt élők számára kívánják megkönnyíteni a tájékozódást. A földrajzi, történelmi, népesedési adatok mellett 3 térkép segít a tájegység lokalizálásában. Aranyosszék XVII–XIX. századi társadalmi fejlődésének vizsgálatát végzi el Róth András Lajos–Róth Edit szerzőpáros tanulmánya, külön figyelmet fordítva a rendiség különböző viszonyaira, kötelezettségeire, arányaira, folytonosan összevetve a székely székeket, kiemelve az aranyosszéki viszonyokat. Bicsok Zoltán írása Torda város szerepéről értekezik, kialakulásától, a különböző történelmi korokon keresztül, a XVIII. századig. Leginkább Torda városi kiváltságaira, nemes városi státútumára helyezi vizsgálódásának hangsúlyát. Lupescuné Makó Mária Gyéresszentkirály védőszentje helységnévvé válásának okát mutatja be. Külön vizsgálja a névadó szent körül kialakult kultuszt is. Molnár B. Lehel XVIII. századi unitárius püspöki vizitációs jegyzőkönyvek tükrében készíti el néhány aranyosmenti unitárius egyházközség keresztmetszetét. Vass Erzsébet az egyetlen épen fennmaradt tordai sókamaraházzról értekezik. Felhívja a figyelmet, hogy az épület Fejedelmi házként is működött. Közli azon erdélyi fejedelmek névjegyzékét, akik megfordultak benne. A tanulmány fontos adatokkal szolgál a sókamra építészeti, művészettörténeti sajátosságaira vonatkozóan. Sas Péter írása Pávai Vajna Elek kézirat munkáját ismerteti. A korabeli „földművelés, ipar és kereskedelemügyi m. kir. miniszter” számára tett jelentés a torockói bányászat és kohászat területéről kínál adatokat. A tordai magyar nyelvű oktatás XX. századi múltjáról olvashatunk Szaniszló Miklós és Imre Lajos értekezésében. Az adatgazdag bemutatás az egyházi iskolákban történő felekezeti oktatás rendje mellett közli a tanerők névjegyzékét is. A fejezetet két nyelvészeti tanulmány zárja. Vass Ilona Sára és Hints Miklós Torda helyneveinek kutatását végezte el, térképen lokalizálva a város helynévváltozatait. Murádin László tanulmánya az Aranyos-vidék nyelvjárását elemzi. A szerző gazdag példaanyaggal illusztrálja a nyelvjárás sajátosságait, hangrendszerét.

A kötet harmadik fejezete a *Hagyományos élet* cím alatt a régió, illetve ennek egy-egy települése tradicionális kultúrájának elemeit vizsgáló tanulmányokat tömöríti. Ferenczi Eszter tanulmánya a fiatal halott temetéséhez kapcsolódó szokásokat elemzi. Az aranyosrákosi és várfalvi terepmunkán alapuló dolgozat adatai azt a szakirodalomból ismert ténytet erősítik, hogy ilyenkor a temetési szokás számos, a lakodalom szokásköréhez

tartozó elemmel gazdagodik. Könczei Csongor tanulmánya a hagyományos aranyosszéki táncművelés gyűjtésében, kutatásában mutatkozó hiányosságokra hívja fel a figyelmet. Tanulmánya egy önálló aranyosszéki táncdialektus létét bizonyító adatok, összegzések felvázolására vállalkozik, figyelmével kísérve a táncokhoz kapcsolódó terminológiát, a táncok szerkezeti felépítését, motívumkincsét, a zenekíséretet, illetve a táncnak a paraszti táncéletben betöltött szerepét. Szalma Anna Mária és Albert Szilárd tanulmánya egy aranyosszéki primással készített interjúk alapján rekonstruálja azt a folyamatot, amely az aktív zenésélet megszűnéséhez vezetett. A kutatás nemcsak a nagy múltú visszatekintő zenészcsalád tagjainak összeírását cáfolja, hanem a régió táncéletének vizsgálatára is lehetőséget teremt. Aranyosegerbegy kollektív emlékezetéről, a lokális identitás újratermelésének folyamatáról, gyakorlatáról olvashatunk Péter Enikő esetelemzésében. A szimbolikus térfoglalás, térhasználat, a különféle nyelvi reprezentációk mind olyan elemek, amelyek szoros kapcsolatban állnak a település (Aranyosegerbegy) identitás-szervező, -teremtő törekvéseivel. Zsigmond Győző tanulmányának megállapítása szerint Aranyosszék népi gombaismerete átlagosnak mondható, ugyanakkor sajátos elemek is jellemzik. Kutatásai alapján a gombának több szerepkörét is felsorolja.

A tanulmánykötet negyedik fejezete (*Irodalom, művészet, tudomány*) Bágyoni Szabó István írásával indul. Az író Aranyosszéknek azt a megálmódott szellemi életét írja le, amely az adott történelmi események miatt be nem teljesedett. A szerző hangsúlyozza, hogy a Tordán működött Jósika Miklós Művelődési Kör nemcsak tudat-, de társadalomformáló szereppel is bírt. Bálint Júlia az örménymagyar közösségek családkutatása során nyert adatait teszi közzé. Kiemeli a régióban hajdan nagyobb számban élő örmény lakosságnak a vidék mindennapi életében, s főként a kereskedelemben betöltött szerepét. Bartha Katalin Ágnes tanulmányában színház-történeti adatokat ismertet a XX. századi tordai színházi életéről. Itt olvashatunk a fellépett jeles előadókról, a színházi közönségről, a néhai vándortársulatokról és a vidéki színjátszás esetlegességéről. Sebestyén Kálmán a tordai filmjátszás kezdeti időszakát mutatja be, részletezve a vándormozik első lépéseit, majd állandó városi jelenlétét, a tordai állandó mozi létesítését, sikerét. Kötő József tanulmányában Torda két világháború közötti színi mozgalomáról, a működő színházi társulatokról, a vendégszereplésekről, az évadok repertoárjáról, az állandó teremgondokkal való küzdelmekről tesz közzé adatokat. Aranyosszéki festett famennyezetekről és faragott kapukról közöl rövid ismertetést Hints Miklós, külön felhívja a figyelmet a régió templomaiban még fellelhető XVII–XVIII. századi faragványokra. Körösfői-Kriesch Aladár az 1568-as tordai országgyűlésről és az itt kihirdetett vallásszabadságról készített történelmi táblója Torda egyik nevezetességének, látványosságának számít. Murádin Jenő újraközölt írásának középpontjában a tábló elkészítésének előzményei, a festőművész személyének kiválasztása, a képzést megelőző adatgyűjtés, végül az elkészült kép sorsa áll. Keszeg Anna Kazinczy Ferenc erdélyi körútjáról, annak tordai állomásáról, Gyöngyösi János újtordai református prédikátor-költővel való személyes találkozás pillanatáról értekezik. Végh Balázs Béla rövid írásában Balázs Ferenc mészáros unitárius lelkész szerepköréről, szépírói munkásságáról, azon belül is meseírói tevékenységéről olvashatunk, külön felhívja a figyelmet szecessziós meséinek tartalmi gazdagságára. Aranyosrákos szülöttéről, a fiatalon elhunyt Létay Balázsról, Posta Béla régész ígéretes

tanítványáról, illetve az általa megálmodott, de meg nem valósult Keleti Intézettről Vincze Zoltán írása kínál adatokat.

A tanulmánykötetet záró, *Mindennapi élet* című utolsó fejezet az egyén életteréből származó személyes dokumentumokat kínál olvasásra. A XIX. század végén, a XX. század elején íródott naplórészletek Gálffy Eszter, Gyulai Ilona, illetve Taar József tollából származnak. A különböző indítatásból, más-más terjedelemben és beszédmódban írt élettörténeteket az azonos régióhoz való tartozás kapcsolja össze. Az emlékirat-részletek az egyén perspektívájából a régió mindennapi életébe engednek betekintést.

A tanulmánykötet hiánypótló kiadvány. Aranyos-vidék magyarsága történetének, kultúrájának kutatásában elért legfrissebb eredményeket teszi hozzáférhetővé a szakemberek és a régióban élők számára egyaránt. A kötet újítása, hogy az eddig esetlegesen, sokszor következtlenül használt terminológia (Aranyosszék, Torda város és környéke) helyett az egységes földrajzi és kulturális régió megnevezésére az *Aranyos-vidék* integráló terminust javasolja.

FODOR ATTILA